Христо Мишков

Раждането на Титовизма

Реформите в Югославия 1948-1953

Faber

Христо Мишков

РАЖДАНЕТО НА ТИТОВИЗМА

Реформите в Югославия 1948–1953

© Христо Мишков - автор, 2002
© издателство "Фабер", 2002
ISBN 954-775-111-5

Христо Мишков
РАЖДАНЕТО НА ТИТОВИЗМА
Реформите в Югославия 1948-1953

Формат 60/84/16
Печатни коли 13.5
Издателски коли 12.5

Faber – В. Търново (062) 3 52 56
e-mail: faber@polypress.bg

Христо Мишков

РАЖДАНЕТО НА ТИТОВИЗМА

Реформите в Югославия 1948–1953

Faber
2002

УВОДНИ ДУМИ

"Титовизмът" днес изглежда като малък епизод от една скучновата и вървяща към забрава книга. А преди няколко десетилетия бе интригуваща серия от световно-историческата сага на комунизма. Югославският експеримент бе нещо уникално и интересно както в геополитическата атмосфера на Студената война, така и в областта на политическите идеи и социалната практика. Комунизмът, обаче, рухна набързо и вече е поредният исторически "Титаник", потънал в океана на миналото. Днес всичко, било отсам Желязната завеса, изглежда някак далечно и еднакво, сякаш под сянката на червената петолъчка не е имало място за истински живот, в който неминуемо кипи борба и се ражда многообразие, а развитието следва нормалната логика на възходите и паденията. Грандиозният социален експеримент потъна и на дъното се очертава като мрачен, сивкав силует. Видим в онази черно-бяла палитра, която самият той обичаше да налага върху картината на света. Това може и да е нормално. Отрицанието обича принципа на "общия кюп". За християнина различията между ислямските секти са непонятни и маловажни, макар че за мюсулманина те могат да бъдат най-съществено нещо в света. Впрочем, за един историк нещата не би трябвало да стоят така, независимо от вярата му. Комунизмът е основен феномен от историята на XX век. Той трябва да бъде изследван и обясняван. С всичките му особености, идейни залитания, доктринално и институционално многообразие.

Реформите в Югославия от 1948 до1953 г. – това всъщност е първият в историята опит за "преустройство" на сталинисткия тоталитарен обществен модел. Само преди 15 години за огромна част от човечеството нямаше по-важна тема от "преустройството", а преди повече от 50 новините от Белград стряскаха част от света и очароваха друга. На самите югославяни тогава им се струваше, че разтърсват цялото следвоенно статукво и със собствени сили прокарват прекия път към бъдещето. Идейният и политически поврат, който Тито осъществи в Югославия, е един от най-радикалните експерименти в рамките на комунистическата система. Всъщност в нея май по-цялостен и успешен опит за частична либерализация няма. Истинс-

ки успешните либерални реформи на комунизма завършват с неговия крах. Естествено, днес югославската ерес може да изглежда само като леко идейно и политическо залитане, както за модерния рационалист са непонятни споровете на средновековните схоластици. Впрочем, преодоляването на всеки догматизъм е значителна и интересна битка на разума, а победите на разума в миналото не са толкова много. Те имат своя исторически и интелектуален чар, а сталинският догматизъм бе сред най-закостенелите в историята. Не само поради вътрешната, в същността си, религиозна логика на самата доктрина, а тъй като догматизираната идеология бе свързана с може би най-бюрократизираната политическа система и най-всеобхватната власт в историята.

"Историята представлява диалог между миналото и настоящето, в който инициативата и приоритета е на настоящето"[1] – тази фраза на Раймон Арон сбито отразява една съществена особеност на историческото познание. Когато тя се превърне в подход, лесно може да се стигне и до абсурд, свеждащ историческата наука до положението на слугиня на силните на деня. Зависи и от историка и от силните. Това се е случвало неведнъж и то само показва, че за да бъде трайно и задълбочено, историческото познание трябва да се базира върху баланс между чисто научния интерес, който изисква преди всичко отговор на въпроса "Как това е станало ?"[2] и духовните и политически императиви на съвременността, които настойчиво питат: "Защо е станало?", "Имало ли е алтернативи?", "Кой е виновен?" и т.н.

Впрочем описанието на този период е трудно и поради ред "обективни" причини. Тук не е излишно да се каже, че фондовете на югославските архиви все още не са изцяло вкарани в научен оборот. Огромната част от трудовете за СФРЮ се базират върху официално публикуваните документи на комунистическия режим, които отразяват една твърде повърхностна част от политическите процеси. Повечето от тези публикации бяха използвани и за целите на настоящата работа[3]. По принцип това са партийни и държавни документи, които се публикуват твърде откъслечно с цел да обслужат оперативно-управленски или пропагандни нужди на режима. Изключение е тритомникът на Владимир Дедиер, в който тематично са подбрани разнообразни документи около конфликта между ЮКП и Коминформбюро[4] и научно-критичното издание на материалите от пле-

нумите на ЦК на ЮКП между петия и шестия конгрес[5]. Последният сборник е особено ценен както с научната обработка на материалите, така и с информационната им стойност. В дискусията на пленумите, като правило провеждани в обстановка на секретност, ръководителите на ЮКП говорят много по-открито за проблемите на страната. Изказват се мнения, оценки и данни, които често не съвпадат с пропагандните. От тях може да се проследи донякъде механизма на вземане на политическите решения и тяхната действителна мотивировка. Своя стойност като исторически извори имат и публикуваните материали от конгресите на ЮКП и масовите организации[6].

Макар и да нямат характер на официални документи, речите и статиите на комунистическите лидери са съдържателни исторически извори. Те не само отразяват мнението на едно всесилно политическо ръководство, но и твърде често имат директивен характер[7]. При ползването на различните издания трябва да се има предвид, че те са цензурирани в съответствие с нуждите на политическата конюнктура. На подобна операция са били подложени дори и трудовете на Тито[8]. Поради това, когато бе възможно, бе предпочетено да се ползват първите публикации на съответните речи и статии, дори и още във вестникарския им вид.

Югославската преса от този период също има своята изворова стойност. Работата с нея си има своя специфика. Става дума за тоталитарни издания, които агитират, а не информират. Това налага внимателен прочит, съобразяване с модела на комуникация в онова общество и отчитане на особеностите на списване[9].

От изброените дотук извори може да се добие представа за официалната линия на ръководството на ЮКП, но не и да се проследи механизма на вземане на политическите решения. Тази празнота в известен смисъл се допълва от публикуваните мемоари на тогавашните ръководители на ЮКП – Едвард Кардел[10], Светозар Вукманович-Темпо[11], Душан Драгосавац[12]. Мемоарна стойност, при това доста интересна, имат и публикуваните интервюта на журналиста Александър Ненадович с Коча Попович[13]. В някои от съчиненията на Владимир Дедиер също така са включени интересни лични спомени на автора[14].

Особена стойност сред мемоарните съчинения имат книгите на Милован Джилас[15]. Те са интересни не само със сведенията, на които често за пръв път дават публицитет, но и със задълбочените размисли на автора върху природата на тоталитарните общества, върху личната му житейска авантюра, която го превежда и през най-високите постове на властта и през нейните затвори. Джилас е интелигентен свидетел и активен участник в събитията. Неговата наблюдателност, философски аналитизъм и добро перо дават една изключително богата картина на периода, като до голяма степен предопределят и цялостната им по-късна интерпретация.

Досега към темата е проявяван интерес от много автори, които са работили по най-различни нейни аспекти. За съжаление не всички техни съчинения са достъпни, но стремежът на автора беше да обхване максимално широк кръг от издадената литература и особено да бъдат използвани работи, отразяващи различни доктринални подходи към югославския социалистически експеримент. Съпоставянето на различните гледни точки дава възможност за елиминиране на конюнктурните елементи, които неизменно присъстват при анализа и описанието на събития от най-близкото минало.

Най-многобройни естествено са официозните "титовистки" югославски съчинения. Режимът създаде и съответната си книжовна инфраструктура – апологетична пропаганда, възхваляваща историография, псевдонаучна политология и т.н. Тази литуратура е полезна за темата и често съдържателна – понякога и като отрицателен пример, но много често тя е добър източник за разбиране на титовизма. Една от неговите особености бе и "разчупването" на идеологическия надзор. На първо място са трудовете на историците. Дълго време те бяха длъжни да се съобразяват с официално наложената от властите версия за миналото. Към историята на ЮКП се толерираше един подход – монументално-възхвалителния, и всеки опит за излизане от него се възприемаше като заплаха за режима[16]. Съществуваха много теми-табу, а и разрешените за изследователите области допускаха само една интерпретация. Структурите за идеологически надзор ревностно бдяха над чистотата на официалната история, като се противопоставяха дори и срещу видни дейци на ЮКП, когато те си позволяваха да си припомнят нещо "подривно". Показателен за това е случаят със спомените на Светозар Вукманович-Темпо. След публикуването си те предизвикват буря от негодование само защото съобщават грижливо скривани до този момент факти, които, без да са интерпретирани от автора във враждебен смисъл, разрушават старателно изработвания от историци и идеолози сакрален образ на югославската революция[17].

Подобен и дори още по-показателен е случаят с "Нови прилози към биографията на Й. Б. Тито" от Владимир Дедиер. Първите два тома са издадени през 1981 г. и появата им предизвиква остра реакция от страна на идеологическото воинство. Оценките за нея варират от "най-меко казано – злоупотреба"[18] до "обмислен политически памфлет"[19] и "подготвена провокация на враговете"[20]. Твърде специфичното от историографска гледна точка съчинение на Дедиер наистина може да бъде критикувано за много неща – изворите не винаги са използвани достатъчно критично; авторът се позовава на неидентифицирани свидетелства; включва много лични спомени и устни разкази, на които придава решаващо значение; концепцията за писане на историята "отдолу" – от гледната точка на на институциите, а на народа, чрез използването на политическия фолклор(вицове и песни) е не особено издържана от методологическа гледна точка[21]. Реакцията през 1981 г., обаче, е предизвикана не от методологическия авантюризъм на автора, а от политическото му своеволие да излезе извън официално утвърдените догми за историята на ЮКП и социалистическа Югославия. Това е твърде показателно за атмосферата, в която са работели историците на СФРЮ – поставени между наковалнята на позитивния професионализъм и чука на партийната повеля. При Дедиер чукът се спусна върху може би най-големия титовист – той всъщност е близък съратник и нещо като "личен историк" на Тито, но в случая си пролича, че тоталитарната логика е вдъхновена от корпоративни интереси, а не от лични връзки. И той бе заклеймен като фалшификатор и враг. Добре, че "късният титовизъм" оставяше подобни хора да съществуват и работят.

Разбира се това не означава, че официозните исторически трудове нямат своята стойност. Идеологическият надзор в Югославия бе мек в сравнение с този в останалите източноевропейски страни. Там бяха оставени по-големи възможности за професионален подход към близкото минало и в резултат на това бяха отпечатани исторически съчинения, които дават коректна информация за разви-

тието на страната. Особено плодотворен автор бе Бранко Петранович, който дори и в рамките на официалната доктрина успя да създаде ценни с професионализма и интелигентността си исторически съчинения[22]. За целите на настоящата работа полезни бяха и съчиненията на Чедомир Щрбац[23], Радован Радонич[24], Душан Биланджич[25], Любодраг Джурич[26], Лео Матес[27] и др.

Широко бе използвана и публицистична, икономическа и правна книжнина, която бе особено полезна за изясняване на намеренията и постиженията на ръководството на ЮКП при реформирането на икономиката, селското стопанство, органите на властта и правната система. Тук могат да се открояят имената на публицистите Драган Марковић и Саво Кржавац[28], Александър Петковић[29], на икономистите Никола Чобелич[30], Стйепан Ловренович[31], Велимир Васич[32], Неделько Шульманац[33], Владимир Стипетич[34], Душан Чалич[35] и др., на юристите Йован Джорджевич[36], Стоян Томич[37], Леон Гершкович[38]; на социолозите Степан Гредель[39] и Владимир Милич[40]; на политолозите Илия Вукович и Ратко Маркович[41] и др. Постепенното задълбочаване на кризисните явления в югославското общество след смъртта на Тито предизвика вълна от съчинения, търсещи обяснение за проблемите. В тях най-близката история на страната бе подложена на критично преосмисляне. Тук трябва да се споменат Бранко Хорват[42], Йован Мирич[43], Мариян Корошич[44]. Критичната тенденция получи публицистична окраска след разпадането на СФРЮ. В разгара на днешните политически страсти едва е възможно, излезлите от сянката на идеологическите табута, факти и проблеми да бъдат интерпретирани по безпристрастен начин. Очевидно ще е необходимо известно време, за да се стигне до цялостно и задълбочено изследване на комунистическия период от историята на Югославия.

Значителни идеологически ограничения съществуваха и пред българските изследователи на югославските проблеми. В резултат на това, в България се работеше трудно по теми от най-новата история на Югославия, а голяма част от написаното оставаше недостъпна за широките читателски кръгове. Полезни за настоящата работа бяха съчинения на К. Палешутски[45], Антон Андонов[46] и Иван Димов[47]. Обстановката се промени доста след 1989 година, но това не доведе до бум от съчинения. Трябва да се споменят съчиненията на Милчо Лалков, Георги Даскалов, Мариана Йовевска, Надя Бояджиева[48]. Съветските историци се намираха в почти същото положение като българските си колеги. И техните творби страдаха както от изворова недостатъчност, така и от доктринална обремененост, които ограничаваха научната им стойност. В процеса на работата бяха използвани съчинения на Л. Тягуненко[49], Л. Гибиянский[50], Ю. Гиренко[51]. Най-голямо значение за настоящата работа имат публикуваните материали от две научни дискусии по проблемите на конфликта между ЮКП и Коминформбюро и неговите последици, проведени в условията на духовното и политическо разкрепостяване след началото на "Перестройката"[52].

Югославският социалистически експеримент се ползваше и от вниманието на редица западни автори. Освен учените, към него насочваха погледите си и редица публицисти и политици. Цялата, достъпна за автора бе широко използвана за нуждите на настоящата работа. Към западната книжнина би трябвало да се прибавят и творбите на югославските емигранти, които са отпечатани на Запад. Основание за това е не само мястото на издаване, но и подходът им към работата, който е силно повлиян от западната политическа и историческа мисъл. Тук трябва да се споменат преди всичко имената на Бранко Лазич[53] и Анте Чилига[54]. От западните автори важно значение за предлагания труд имаха както по-общите съчинения на Ф.Фейто[55], А. Фонтен[56], Ив Дюран[57] така и трудове, посветени изцяло на Югославия и нейните проблеми. Отразяващи широка палитра от различни подходи към титовия режим и самоуправленския експеримент, тези съчинения са ценни не толкова с фактологичната, колкото с оценъчната си страна. Могат да се изброят имената на Марсел Вейрие[58], Ч. Бобровски[59], Ги Моле[60], Емил Гуйковаи[61], Филис Оти[62], Мари-Пол Канапа[63], А. Мейстер[64] и др.

Както изворовата база, така и досегашната историческа, политологическа, публицистична и т.н. книжнина по темата дава достатъчно ясна представа за основните направления и постижения на реформените процеси в Югославия, но едновременно с това оставя и ред фактологични непълноти, допускащи възможността за произволни интепретации, вдъхновени от различни доктринални или конюнктурно-политически причини. Самата тема на работата е обширна, обхваща много проблеми, всеки от които може да бъде предмет на самостоятелно изследване. Основната цел на автора бе да

открои тези моменти от процеса на реформите, които водят до разграничаване на югославския от сталиновия модел на социализъм, до спецификата на "титовизма". Това предопредели както селекцията на изследваните проблеми, така и структурата на разработката. Тъй като става дума за едно историческо изследване, авторът се стреме да използва в максимална степен специфичния инструментариум на историческата наука и да се придържа към известните и доказани факти. В края на краищата именно спокойното, дистанцирано описание на "първото преустройство" на сталинския социализъм като че ли е по-необходимо за разбирането на близкото минало и на комунистическия феномен, който и без това е подложен на силен публицистичен натиск. Разбира се това не означава, че работата е изцяло лишена от оценъчни моменти, от хипотези и обобщения. Стриктното придържане само към фактическия материал нито е възможно, нито е целесъобразно. Дори и при публикуването на документи се извършва селекция, която вече носи отпечатък от възгледите на автора, а при работа със събития от най-близкото минало, където фактическият материал е огромен, това е неизбежно. За да бъдат разбрани, събитията трябва да бъдат обяснявани, а това става като се прибягва и до обобщенията и до хипотезите и до анализа. Проблемът очевидно е в мярката и в избягването на преднамерената. Дано тези изисквания са спазени.

Първите мерки, които се предприемат като търсене на нов "самоуправленски" модел на социализма датират от 1950 г., а неговото реформиране на практика не прекъсва до края на осемдесетте години. Не случайно в югославския политически фолклор съществуваше афоризма:"Всичко е преходно, само нашите конституционни реформи са вечни". Ако теоретиците на самоуправлението виждат неговото начало в 1950 г., а по-нататъшното му развитие разделят на "фази", в съответствие с марксисткия схематизъм на мисленето и възгледите си за неговата същност, то за историците подобен подход е неприложим, тъй като това би означавало да се пренебрегнат причинно-следствените връзки в историята. От тази гледна точка, за горна граница на изследвания период бе приета 1948 година. Тази година е преломна, не от гледна точка на институциите или на изграждания обществен модел, а с това, че тя предизвиква кардинална промяна на геополитическото положение на страната, която предопределя и началото на реформите. Създава се нова, различна от съветската, доктрина за социализма, която се реализира чрез амбициозни, макар и и не винаги кардинални промени в обществено-политическия модел.

От своя страна корените на специфичната геополитическа ситуация на Югославия след Втората световна са заложени още в хода на войната. Между другото и официозната за Титовия режим югославска историография проявяваше стремеж да търси корените на самоуправлението далеч преди действителното му въвеждане, като интерпретираше по доста свободен начин факти и събития от времето на Съпротивата и Революцията. Поради това бе счетено за необходимо да се направи и преглед на развитието на Югославия до 1948 година.

Долната граница на изследвания период не е тъй безспорна. 1953 г. е година на интензивни нововъведения, които продължават и след нея. Отделя я едно важно събитие в Москва – смъртта на Сталин, която променя чувствително външната политика на Съветския съюз и прави възможна нормализацията на отношенията с Тито. Реформите в Югославия не прекъсват, но характерът им се изменя, особено в тези техни измерения, които са заплашвали стабилността на режима. Решаващо събитие в този смисъл е Третият извънреден пленум на ЦК на ЮКП, на който е отстранен от ръководството на партията Милован Джилас, а това става в самото начало на 1954 година.

Изследователският интерес бе насочен преди всичко към онези области от обществено-политическия живот, където действително са въведени промени, които отличават югославския модел от сталинския – новата доктрина на ЮКП за строителство на социализма; институциалните и правните реформи; новата икономическа система; новите възгледи за ролята на партията и масовите организации в обществото. При този подход някои проблеми не влязоха в обсега на изследването – например междунационалните отношения, които в този период не се променят съществено. Във всяка от изследваните области бе търсено както изясняването на новите концепции на ръководството, така и измеренията на тяхното реализиране.

Глава I

РАЗВИТИЕ НА РЕВОЛЮЦИЯТА В ЮГОСЛАВИЯ ДО 1948 г.

Комунистическият режим в Югославия е последица както от разделянето на Европа на сфери на влияние между Съветския съюз и Запада след Втората световна война, така и от традициите и вътрешната специфика на страната, които придават ред особености на "югославския път към социализма".

Югославската държава се създава през 1918 г. в резултат не толкова на съзнателните и целенасочени усилия на югославските народи, колкото на хаотичното, ускорено развитие на събитията в края на Първата световна война. След рухването на Австро-Унгария на Балканите и в Централна Европа възниква вакуум, който е запълнен набързо. Южнославянските народи са свързани с езикова близост и разделени от културно-религиозни противоречия. Тенденциите за расово-патриотично обединение са уравновесени от взаимни вражди, религиозна неприязън, културна несъвместимост. Архитектите на следвоенния мир ползват временния подем на стремежа за обединение, съчетан с нуждата да наградят изстрадалия съюзник – Сърбия. За победителите е било изгодно в нестабилния район на Балканите да се формира една сравнително голяма и силна държава – стожер на версайското статукво. В целия период между двете световни войни тя се ползва от постоянната подкрепа на силите-победителки и това формира стереотипа за "исторически обща съдба" с държавите от Антантата сред управляващия елит. Сред широки кръгове от обществеността, особено сръбската, се запазва и традиционното русофилство, въпреки твърдо антисъветската политика на правителствата и двореца. Тези особености на външнополитическото мислене се оказват твърде важни за съдбата на Югославия по времето на Втората световна война.

Във вътрешнополитически план новата държава е в почти постоянна политическа криза. Първоначалният опит да бъдат приложени механизмите на парламентарната демокрация за нейното организиране се проваля твърде бързо. Политическите партии се създават на национална, а не на доктринална основа. За едно десетилетие се формират повече от двадесет правителства, нито едно от които не получава подкрепа по цялата територия. След безпрецедентното убийство в самата сграда на скупщината на трима хърватски депутати, югославският парламентаризъм е напълно компрометиран и на 6.I.1929 г. крал Александър Караджорджевич поема властта в свои ръце. Това фактически е първият от характерните за Югоизточна Европа авторитарни режими от тридесетте години. С неговото въвеждане ясно се показва, че вътрешната спойка на многонационалната държава е твърде крехка, а запазването ѝ без насилие – проблематично.

Диктаторският режим временно успокоява острите политически страсти и спомага за преодоляването на трудностите, предизвикани от Голямата рецесия. Едновременно с това той дава тласък на типичното за Балканите отчуждение на народа от собствената му държава. Подтискането на политическите изяви не разрешава противоречията и засилва недоверието към политическата система и към самата държава. Общественото мнение става възприемчиво към радикалните политически идеи и революционните настроения, които естествено избуяват при първата по-дълбока криза.

Основният вътрешнополитически проблем на Югославия е националният. Наложеният още при създаването на държавата централистичен модел обслужва сръбската хегемония в нея. Борбата на останалите народи за преустройство на федерална основа е подтискана с всички средства, а единствената отстъпка, на която се решава сръбският управляващ елит – създаването на Хърватска бановина през 1939г., идва твърде късно, за да усмири острите политически страсти, да преодолее националните вражди и да вдъхне импулс на първият държавнически опит за реализиране на идеята за южнославянско единство.

Социалните проблеми на кралството също така са твърде остри. Въпреки големите различия между отделните региони, като цяло Югославия е една от изостаналите европейски държави. По доход на глава от населението тя изпреварва само Полша и Албания[65]. Основа на икономиката е традиционното и нископродуктивно земеделие. Обработваемата земя е разделена между почти два милиона

частни стопани, които средно притежават по 3,9 ха земя[66]. Те влагат много труд в и малко капитали. Добивите са едни от най-ниските в довоенна Европа. Само около 30–40% от продукцията на тези стопонства се опазарява, а много от тях въобще нямат пазарни излишъци и реални перспективи за достойно икономическо съществуване[67].

Основна пречка пред модернизацията на югославското село е голямата аграрна свръхнаселеност. По този показател Югославия е на второ място в Европа, изпреварена единствено от Албания[68]. Това е общ за източноевропейските страни, проблем, който според Й. Глогщейн се корени в "изместването на фазите на биологичната революция". Забележителното понижение на смъртността от началото на двадесетия век не е последвано от понижение на раждаемостта[69]. Индустриализацията и урбанизацията на Югославия вървят бавно. Излишното население остава на село, където и без това нерентабилните стопанства се раздробяват още повече.

Степента на икономическо развитие предопределя и особеностите на социалната стратификация на югославското общество. Над 70% от югославяните са селяни, а и повечето от гражданите запазват силната си връзка със земята и особеностите на селския манталитет, характерен за традиционните доиндустриални общества. Човешките и социални ценности на тази група я теглят назад, към една "анахронична цивилизация"[70]. Голяма част от селяните виждат безперспективността на своите стопанства, но същевременно се плашат от модернизацията. В по-голямата си част те се люшкат между традиционния консерватизъм и радикалните социално-политически идеи, които превръщат недоволството им в надежди за промяна[71].

Работническата класа в Югославия е сравнително малобройна. По-голямата част от работниците са нискоквалифицирани надничари, запазили силните си връзки със селото, които формират в градовете по-скоро една политически пасивна маса, отколкото съзнателните отряди на класата, предположени от теорията за социалистическата революция.

Капиталистите в Югославия са твърде малко. Индустриалците и банкерите са относително слаби и прекалено зависими от властта в държавата и от чуждите капитали. Именно сред тях националното

противопоставяне е най-силно, а това отслабва политическите им позиции и пречи на "буржоазията" да изиграе своята роля за прогреса на обществото.

Така наречената дребна буржоазия – дребни търговци, занаятчии и гостилничари – няма нито достатъчно средства, нито истински предприемачески дух, за да се превърне в динамизиращ фактор. Тя също така е силно свързана с ориенталския дух и традиционните ценности. По манталитет се доближава повече до селяните и работниците, отколкото до капиталистите и предприемачите. В югославското общество няма силна средна класа, която би осигурила и стабилност на развитието му[72]. Огромната част от населението живее в несигурност и страх пред бъдещето, които са добра почва за приемането на революционни идеи. Елитът на това общество няма възможност до осигури бързия му прогрес. Той остава и изолиран, тъй като в общественото съзнание се запазва наследената от времето на чужда доминация враждебност към по-издигнатите[73].

Не може да се приеме, че тези особености на довоенна Югославия естествено са я довели до социалистическата революция, която, както и в цяла Източна Европа, е резултат преди всичко от геополитическите промени след Втората световна война, но те в голяма степен обясняват лекотата, с която ЮКП успява да наложи своя политически монопол. В Югославия много по-лесно от Чехословакия например, се възприема сталинския икономически и политически модел. Комунистическата партия успява да завоюва популярност и да увеличава влиянието си. Всъщност, въпреки относителната си изостаналост, най-голямото балканско кралство се развива сравнително бързо. Ако статуквото, което го бе създало, се бе запазило, то би било една по-бедна, по-корумпирана и по-авторитарна, но все пак просперираща европейска държава. Тази еволюция се прекъсва рязко от Втората световна война.

Югославия – рожба на версайския ред в Европа, не може да намери мястото си в хитлеровия "нов ред" на континента. Стремежът на част от управляващите среди, изразяван от правителствата на М. Стоядинович и Др. Цветкович, да се съобразяват с новите реалности след началото на външнополитическата експанзия на Германия, среща съпротивата както на сръбския управляващ елит, така и на широки кръгове от обществеността. Сърбите държат на съюзни-

ческите си връзки и спомени, имат съзнание за своя мисия дори и през 1941 г., когато немската доминация над континента е безспорна. В плановете на Хитлер първоначално не е предвиждано унищожаването на Югославия. Дори за нейното присъединяване към Оста й е предлагано териториално разширение към "голямата мечта на сърбизма" – Солун. Въпреки това подписването на договор за присъединяване към Тристранния пакт е посрещнато в Сърбия като предателство и само ден след това – на 27.III.1941г., в Белград е организиран преврат от англофилски настроени офицери, подкрепен от масови улични демонстрации. Чърчил оценява 27 март като ден "в който югославската нация преоткри своя дух"[74]. Хитлер вижда в преврата свое лично политическо поражение и опасност за формирането на нов солунски фронт. А за него това е кошмарен спомен от Първата световна война. Още същия ден в Берлин е взето категоричното решение да се "разчистят сметките със сръбския завераджийски род" и Югославия "да бъде унищожена военно и като държава", без да се чакат каквито и да е уверения за лоялност от новото правителство[75]. Новото правителство се опитва да потърси опора в Съветския съюз, но това не му помага, а по-скоро допринася за категоричната реакция на немците и за трагичната военновременна съдба на югославските народи.

След една светкавична настъпателна операция, кралската армия капитулира пред танковите колони на Вермахта, а самата Югославия е изтрита от картата на Европа. Територията ѝ е разделена на десет части, осем от които са окупационни зони. В хода на военните действия агресорите почти не срещат организирана съпротива, което ясно показва вътрешната слабост на Югославия. Най-голямата държава на Балканите, която две десетилетия е градила модерна армия, респектирала е съседите и е охранявала статуквото, рухва като картонена кула. Дори и сърбите, които воинствено веят национални флагове в Белград, не проявяват упоритост по отбранителните линии, а хървати и македонци масово се предават. Те дори не са били вземани за военнопленници, а са освобождавани веднага. Действията на Германия след победата обаче са прибързани и импровизирани, с което до голяма степен се провокира създаването на активни съпротивителни движения. Един висш германски сановник и бивш австроунгарски аристократ – ген. Глез фон Хорстенау, срав-

нява нейните действия с тези на "слон в стъкларски магазин"[76]. Според него "след Великден 1941 г. на Балканите е настъпил хаос, подобен на този от XIV–XV век при нашествието на османците, от който не можело да произлезе нищо добро"[77]. Берлин с охота задоволява претенциите на всички германски съюзници, без да се съобразява с исторически натрупаните вражди и националната чувствителност на различните региони и нации. Далмация е отстъпена на Италия – страна считана в Хърватско за изконен враг. Разработват се планове за разширяване на жизненото пространство на германците по цялото течение на Дунав и за превръщането на Белград в "бастион на германизма" срещу "славянските и азиатски елементи"[78].

В началото на Втората световна война Германия по принцип предпочита да осигурява своята доминация над покорените страни чрез по-умерени режими, опирайки се на политици, способни да запазят реда, дори и ако за това се пренебрегват чисто фашистките и крайно националистическите партии. За тази цел и в Хърватско властта отначало е предложена на по-умерения лидер на ХСП Влатко Мачек[79]. Неговият отказ и недоразуменията между Германия и Италия за влиянието над Загреб, отварят пътя на крайно националистическия и безогледен фашистки режим на Анте Павелич. Вдъхновяван от омраза към нехърватите и подражаващ на нацистките методи на расова политика, усташкият режим предприема мерки, действащи като детонатор за натрупаното междуетническо напрежение в Хърватско, Босна и Херцеговина, Черна гора и Сърбия[80]. Към това се добавя и експулсирането на хиляди словенци от Северна Словения към Хърватско и Сърбия, неадекватните действия на непопулярните куислинговски правителства в Сърбия и Черна гора, демонстративните сплашващи мерки на немските окупационните власти – разстрел на 100 сърби за един убит германец и масовите кланета на сръбското малцинство в Независимата държава Хърватско. "Новият ред", въвеждан от победителите, се стоварва като национална трагедия за голяма част от населението на страната и като че ли е създаден, за да провокира съпротива. Тази обстановка се оказва и шанс за ЮКП да излезе от политическата анонимност и да оглави едно от най-силните съпротивителни движения в окупирана Европа.

Историята на тази партия до Втората световна война не предвещава бъдещите ѝ успехи. Тя има силен старт в кризисните години

след Първата световна война и дори записва един солиден успех като трета сила на първите парламентарни избори в Югославия. Покъсно се замесва в атентати и политически убийства, поставена е вън от закона и реалното ѝ присъствие в политическия живот на кралството е елиминирано. Превръща в една типична коминтерновска партия, раздирана от остри фракционни борби, отчасти предизвикани и от борбата между наследниците на Ленин в Москва. Симпатизантите ѝ прогресивно намаляват, дейността ѝ интересува преди всичко полицията, но за сметка на това в трудностите на нелегалната дейност, в югославските затвори и в школите на Коминтерна се формира ядрото от активисти – професионални революционери, владеещи методите на конспиративна работа, част от които получават и военен опит в Испания.

Една такава партия всъщност е инструмент на съветската външна политика и на идеята за световна комунистическа революция. По вътрешните проблеми тя е непоследователна и променлива. По националния въпрос се люшка между крайния унитаризъм, като обявява населението на Югославия за един "триименен" народ и крайния интернационализъм – когато Москва изисква, тя агитира и срещу съществуването на югославската държава. В тези завои всъщност се отразяват и външнополитическите лутания на Кремъл[81]. Що се отнася до социалните проблеми, ЮКП вижда крайното им решение в социалистическата революция, а тактическите маневри за привличане на работниците и бедните селяни нямат особени успехи.

Около оглавяването на тази партия от Й. Б. Тито бяха създадени много митове[82]. Всъщност той е пратен от Москва по "нормалния" за сталинската практика процес на чистки и периодични раздрусвания на компартиите. Основният му успех може да се сведе до провеждането на една от характерните кадрови революции, с която са отстранени по-старите комунисти и е съставен нов ръководен екип от млади, енергични и лично предани на Тито кадри.

По времето, когато Тито оглавява ЮКП, Съветският съюз се стреми да формира широк антигермански фронт в Европа. Това му дава възможност да провежда патриотичната линия за запазване на Югославия и спомага за разработването на новата платформа по националния въпрос, чиято същност е в предложението тя да се реформира на федерална основа. В началото на войната тази платформа е твърде неизбистрена. Тя копира опита на съветския формален федерализъм, но перспективите за равноправно съжителство на отделните народи, предлагани с нея, по-късно – при острите междуетнически конфликти през 1941 г., допринасят за увеличаването на популярността на ЮКП. Тогава много от югославяните виждат, че без общата държава нещата стават по-страшни.

Впрочем и Тито е принуден да се съобразява с поредния завой в съветската външна политика, настъпил след пакта Рибентроп – Молотов от август 1939 г. Тогава тактиката на "народен фронт" срещу настъплението на фашизма е изоставена, войната между Германия и Англия е обявена за "междуимпериалистическа", а вината за нея е приписана на "англо-френския империализъм"[83]. В този период ЮКП всъщност действа срещу югославската държава – вдига стачки във военни предприятия, обявява се против мобилизацията на армията. Превратът от 27 март е изненада за партийното ръководство. Наистина комунистите участват в демонстрациите, подкрепящи преврата, но не с патриотичните лозунги "по-добре гроб, отколкото роб", а със своя призив за "договор със Съветска Русия"[84]. ЮКП взема курс към въоръжена съпротива едва след 22 юни 1941 г., когато от Москва цялото международно комунистическо движение е призовано на борба в името на защитата на "първата страна на социализма". Самото решение за начало на партизанската война е взето след консултации с Коминтерна и е обявено на 4 юли – един ден след призива на Сталин за борба в тила на врага[85].

Много са факторите, обуславящи силния старт на съпротивителното движение, ръководено от ЮКП. Кралското правителство емигрира и с това компрометира както себе си, така и целия управленски елит, заедно с политическите ценности, които той е представлявал. В страната цари хаос, започва гражданска война в районите със смесено население, в която ожесточено се избиват сърби, хървати и мюсулмани. ЮКП е единствената партия със съхранени структури, способни да действат и при новите условия. Предприети са и корекции на политическата платформа – социалните цели са оставени на втори план и масите са призовани на борба в името на "защитата на югославското отечество, против окупаторите и техните слуги"[86]. ЮКП не успява да създаде "народоосвободителен фронт" като коалиция на антифашистките сили, но тази формула на Ко-

минтерна се използва, за да се придаде общонационален характер на движението, което е изцяло и единствено под нейно ръководство. Благодарение на това, ЮКП успява да овладее спонтанно възникналите бунтове в Сърбия и Черна гора от лятото на 1941 г. и бързо да увеличи популярността и военните си ефективи.

Още през лятото на 1941 г. започва и съперничеството на двете основни съпротивителни движения в Югославия – това на партизаните, ръководено от Тито и това на четниците, ръководено от Дража Михайлович, което ще прерасне в безкомпромисна гражданска война.

Организацията на четниците се смята за наследник на югославската кралска армия, който продължава борбата в новите условия. Михайлович се свързва с емигрантското правителство в Лондон, назначен е за министър на отбраната в него и е легализиран като представител на кралската власт и старата югославска държава. Различията, предизвикали конфликта между четници и партизани, засягат както стратегията и тактиката на борбата срещу окупаторите, така и политическите им платформи и най-вече възгледите и намеренията им за бъдещето на страната.

Михайлович се бори за запазването на сръбската хегемония под скиптъра на Караджорджевичите. Той се стреми да избягва преките военни сблъсъци с немците, за да не предизвиква кървави репресии над гражданското население. Целта му е не да създаде масово съпротивително движение, а да изгради гръбнака на военна организация, която в благоприятен момент и с външна помощ би могла да мобилизира големи сили и с решителни действия да освободи страната. Четниците активно защитават сръбското население в областите с междуетнически конфликти, като често действат по принципа "око за око".

Тито призовава към незабавна и активна съпротива, към организиране на партизански части и саботажни групи, освобождава територии навсякъде, където е възможно. Лозунгът за "братство и единство на югославските народи", за федерално преустройство на Югославия дава политически предимства на комунистите, особено в районите със смесено население, където те предлагат изход от враждите на национализма. При това комунистическите призиви имат чара да предлагат нещо ново и непознато, а конкурентният сърбоюгославски национализъм е повече лош спомен, отколкото добра перспектива дори и за част от сърбите. Въпреки че води борбата под националноосвободителни лозунги, ЮКП не забравя и своите основни цели – пълна власт и революция.

Още през 1941 г. ръководството оценява войната като "начало на социалистическата революция"[87]. В освободените територии ЮКП организира свои органи на властта, по места открито се говори за национализация на собствеността, за създаване на колхози, за "втората фаза на революцията – когато ще започне и борбата срещу буржоазията"[88]. Дори и петолъчките на шапките, поздрава със свит юмрук и наличието на политкомисари в частите показват ясно характера на организацията им[89].

Нещо повече. Някои от действията на Тито предизвикват недоволство в Москва и са оценени като неправилно форсиране на революционните цели на партията, което предизвиква недоумение в Лондон и търкания между Англия и СССР в момент, когато Сталин не е желаел това. Към Тито неколкократно са отправяни забележки от Коминтерна, но те са предизвикани не от принципни разногласия между световната комунистическа централа и местната ѝ секция, а от тактически съображения. Този факт говори не само за известно левичарско сектантство на ръководството на ЮКП, но и за това, че то е склонно да изработва по-самостоятела политическа стратегия, съобразена с вътрешните условия в страната. От Москва се препоръчва линия на взаимодействие с четниците, но още от есента на 1941 г. битките между партизани и четници са започнали и помирението по места е невъзможно. В тези условия форсирането на социалната поляризация и прякото поставяне на революционни цели е причинено от необходимостта да се обоснове античетническата борба, която вече е започнала по бойните полета[90]. Противоречията между ЮКП и Коминтерна са една от любимите теми на официозната титовистка историография. Чрез тях тя се стреми да обоснове теорията за "автентичност" на югославската революция. Фактите, подкрепящи тази теория наистина съществуват, но се пропуска обстоятелството, че в периода на войната Москва не е контролирала напълно комунистическите партии, като е оставяла пространство, в което те да могат да действат самостоятелно в съответствие с обстановката. От тази гледна точка, не може да се говори за противопос-

тавяне между ЮКП и Коминтерна, а по-скоро за разногласия при провеждането на една обща стратегия. Това се потвърждава и от факта, че забележките на Москва са приемани и изпълнявани от Тито.

Така например, решението на ЦК на ЮКП, прието на рождения ден на Сталин – 21 декември, за трансформиране на борбата срещу нашествениците в "класова гражданска война"[91], предизвиква недоволство в Москва, където се смята, че моментът за това още не е дошъл. Забележката на Г. Димитров връща Тито към реалностите на зимата на 1942 г. и след нея откритото прокламиране на революционни цели е заменено отново с антифашистки лозунги. ЮКП внимателно действа зад фасадата на общонационални политически формирования и отрича всеки намек за бъдеща национализация на фабриките, за колективизация на земята и т.н.[92].

Важна особеност в поведението на Тито е ясно изразеният стремеж за запазването на организационната самостоятелност на партизанското движение, което е изцяло и единствено под контрола на ЮКП. Той отстъпва пред натиска на Москва във второстепенното – в официално прокламираните лозунги, но в главното – в контрала над въоръжените сили не се допуска отстъпление. Това може да се обясни и с обстановката в Югославия – войната между партизани и четници не оставя възможности за помирение и общи действия, но твърде важен фактор е и личността на Тито. Като политик той проявява силен усет за власт и доминация, съумява да създаде стегната и дисциплинирана организация, чрез която се домогва и до основната си политическа цел – властта над Югослвия. На тази цел е подчинена и военната тактика на партизаните. Още в лятото на 1941 г. е създадена първата свободна зона, в която са организирани и техни органи на властта. През декември същата година е създадена и "Първа пролетарска бригада" – ударна военна част, с която се елиминира локалната привързаност на селяните-въстанници и се поставят основите на революционна армия.

Около епичната борба на югославските партизани са създадани и много митове, в които чисто военната стойност на техните битки обикновено се надценява. Още при появата на първите чети Главното командване на Вермахта (ОКВ) преценява, че има работа с "банди в духа на балканската традиция", които са ограничен военен, а не

политически проблем[93]. Първоначално грижата на ОКВ е не тяхното унищожаване, а защитата на комуникациите и на големите центрове. Това дава възможност на въстанниците да освобождават сравнително големи територии – операции, които носят престиж, но не трябва да се надценяват от военна гледна точка. След бързия разгром на първата свободна територия, около град Ужице, партизаните са изтласкани от Сърбия и в продължение на две години основното ядро на техните сили заедно с щаба се движи по границата между италианската и германската окупационни зони, като се възползва от противоречията между тях и от безвластието в Босна и Херцеговина, за да се укрепва и да създава отново свободни зони[94]. Истинските изпитания за югославската съпротива започват в края на 1942 г. След неуспехите на Източния фронт и в Африка пред Хитлер се появява миража на нов Солунски фронт. Сред мерките, които се вземат за укрепване на тила, е и директивата за унищожаване на съпротивителните движения в Югославия, които биха били опасни в съчетание със съюзнически десант. Организирани са две мащабни операции, в хода на които както партизаните, така и четниците претърпяват значителни загуби. Основното ядро на партизанските сили едва успява да се измъкне от двете последователни блокади и само "италианското чудо" – капитулирането на десет италиански дивизии след падането на Мусолини, позволява на Тито да възстанови силите си.

След лятото на 1943 г. Вермахтът поема и контрола над бившата италианска окупационна зона, но вече няма сили за значителни операции в планинските области на страната. Последната по-сериозна операция е "Ход на коня", при която един батальон парашутисти едва не пленява щаба на партизаните заедно с Тито. Разбира се, големите военни операции, в които партизанските части нямат реален шанс срещу добре въоръжената и организирана машина на Вермахта, не изчерпват съдържанието на партизанската съпротива. Тя има свои отряди във всички райони на страната, води активна борба със саботажи и диверсии, нанася значителни вреди на окупаторите. Основното ядро на партизанските сили – пролетарските бригади заедно с щаба, от тази гледна точка е по-неефикасно, но то е по-важно за Тито и ЮКП, защото чрез това ядро се създават основите на една

революционна армия, около която се изграждат и органите на власт, а властта е крайната им цел.

Институционализирането на партизанското движение като ядро на нова държавност, противопоставена на емигрантското правителство и стара Югославия е особено важна страна на неговото развитие. Още през февруари 1942 г. от Фоча – едно полуунищожено босненско село, където е изтласкан от немците, Тито издава две упътвания за организирането на народоосвободителни комитети в свободните зони. Замислени са като органи, които поемат властта в населените места, като само военните въпроси са извън техните прерогативи. Въпреки твърденията, че са достъпни за всички "честни патриоти" в тях ръководна роля имат комунистите. Изборността им е много съмнителна, като се имат предвид условията, в които са създавани.

През ноември 1942 г. в град Бихач е създадено и Антифашисткото вече за народно освобождение на Югославия – първото официално представително тяло, символизиращо новата югославска държавност. Въпреки че е обявено за орган, представляващ всички антифашистки сили в страната, АВНОЮ си остава напълно под контрола на ЮКП. Според спомените на Милован Джилас, всички некомунисти са били добре приемани в партизанското движение и често са били издигани на представителни длъжности, но не се е допускала никаква самостоятелна некомунистическа организация и никой от тях не е получавал важни организационни функции[95]. Пример за това е и кариерата на д-р Иван Рибар – най-значителният от довоенните югославски политици, който се присъединява към Тито.

Политическата му биография започва през 1913 г., като депутат в парламента в Будапеща. През 1920 г. той е първият председател на Първата скупщина на СХС кралство. През тридесетте години е радетел за Народен фронт с комунистите, изключен е от своята партия и се свързва с Тито, от когото е поставян на най-високи представителни постове. Той е първият председател на АВНОЮ, с което олицетворява идеята за националното единство около ЮКП. Покъсно също така е заемал най-високи постове, но никога не е бил сред хората, които са вземали важни решения[96].

Особено важни за развитието на партизанското движение са решенията на Втората сесия на АВНОЮ от 29 и 30 ноември 1943 г.

Тогава тържествено се прокламира "отнемането на правата на т.нар. югославско правителство в изгнание" и се забранява връщането на крал Петър Караджорджевич в страната, АВНОЮ се самопрокламира за "върховен законодателен орган на Югославия" и за "върховен представител на суверенитета на народите на държавата Югославия". Създава се и правителство с името Национален комитет за освобождение на Югославия (НКОЮ) и се декларира федералния принцип за бъдещото устройство на "демократична и свободна Югославия". Взема се и решение за конституирането на републикански вечета като символи на държавността на отделните републики[97].

С тези решения ясно се демонстрират претенциите към пълната власт над Югославия. Зад тях стои и ясното съзнание за организационната и военна сила на партизанското движение. С втората сесия на АВНОЮ, то излиза и като самостоятелен субект на арената на международните отношения. Решенията предизвикват недоволство и в Москва, и в Лондон, но и в двете столици става ясно, че ще трябва да съобразяват плановете си за Балканите с Тито.

Недоразуменията между Москва и Тито са предизвикани не от "дисидентство" на югославянина, а по-скоро от това, че Москва подхожда към партизаните в зависимост от глобалните интереси на Съветския съюз във войната. Сталин се стреми да налага на Тито линия, която противоречи на собствения му стремеж към самостоятелност. Официално Москва признава легитимността на емигрантското правителство в Лондон и смята Дража Михайлович за съюзник, за да не предизвиква недоверие в Лондон. Макар и да отстъпва по някои въпроси, Тито твърдо брани самостоятелността на партизанското движение, дори и когато остава без външна подкрепа. В резултат на това нараства и неговата независимост. Противоречията между Москва и ЮКП нямат доктринален характер. Не може да се говори за някаква особена концепция за социализма на ЮКП, която да е в основата на търканията. Напротив, много от критиките на Москва са насочени срещу левичарските тенденции, които се проявяват в партизанското движение и които всъщност изразяват стратегическата външнополитическа цел на Съветския съюз, но в този момент афиширането им пречи на конюнктурните му интереси.

Великобритания също така е твърде заинтересувана от развитието на събитията в Югославия. След като в Лондон стигат сведе-

ния за югославската съпротива, още през есента на 1941 г. е изпратена и първата британска военна мисия. Естествен политически съюзник и експонент на британските интереси е Дража Михайлович, но някои действия на четниците още тогава предизвикват нодоумение и недоволство в Лондон. Военните мисии информират правителството за изчаквателната тактика на Дража, за гражданската война в страната, за съглашенията между четници и окупатори. Елизабет Баркър твърди, че сред ръководните кръгове на Великобритания са се оформили две линии на отношениие към югославската съпротива – краткосрочна и дългосрочна политика. Привържениците на първата линия смятали, че трябва да се оказва подкрепа на онези сили, които водят активна борба срещу немците и по този начин облекчават военните усилия на съюзниците. Втората линия визирала преди всичко следвоенното устройство на Югославия и смятала, че трябва да се оказва помощ преди всичко на Михайлович, "за да може след войната да се попречи на разбиването на Югославия на съветски републики под руска доминация"[98].

Военното сътрудничество на партизаните с Великобритания започва от средата на 1943 г. и те бързо придобиват реноме на по-активен и по-боеспособен военен съюзник от четниците. В него и двете страни запазват взаимните си подозрения, но в Лондон още тогава се преценява, че "ЮНОВ е най-значителната военна сила в Югославия", която независимо от британската политика ще бъде решаващ фактор след войната[99]. Сведенията за силата и независимостта на партизанското движение навяват у Чърчил мисълта, че тази особеност може да обслужи британските интереси. В един разговор с Ото фон Хабсбург той подхвърля, че именно заради Тито "Югославия няма да бъде болшевишка страна"[100]. С това той има предвид не политическата кауза на ЮКП, която ясно е определена като чисто комунистическа, а евентуалното развитие на духа на независимост до противопоставяне на съветската доминация. Разчитайки и на това, Чърчил насочва своето внимание към Тито и постепенно спира подкрепата за Дража Михайлович. Под негов натиск емигрантското правителство приема неизгодния компромис за създаването на обща скупщина и общото правителство Тито–Шубашич, което, при съотношението на силите на място, отваря пътя на Тито към властта над Югославия.

Югославският въпрос е един от сложните, но второстепенни проблеми, стоящи пред лидерите на антифашистката коалиция, когато те са изправени пред голямата задача да поставят основите на следвоенния мир. През 1944–1945 г. динамиката на събитията ги заварва неподготвени. Решенията им често са импровизирани, понякога се основават на неверни данни и целят балансирането на интересите им, без ясна представа за по-далечната перспектива. Проблемите пред тях се преплитат така, че съдбата на Европа зависи от развитието на войната с Япония, а тази на Югославия – от отстъпките по полския или германския проблем[101].

Както процентната сделка от октомври 1944 г., така и препоръките от конференцията в Ялта са временни компромиси, които оставят значителна свобода за действие на вътрешните сили. Много въпроси все още съществуват около процентната сделка. От всички изписани на листчето страни, Югославия е поставена в най-странно положение с 50 % руско и 50 % западно влияние. Все още са възможни само предположения за това, какво се е криело зад процентите, както през октомври 1944 г., така и по-късно. Първото ѝ приложение е създаването на обща скупщина от представители на АВНОЮ и на последната скупщина на кралство Югославия, както и на коалиционното правителство Тито–Шубашич. С този компромис не се осигурява равенство между двете страни, тъй като реалната военна сила в Югославия е ЮНОВ. Процентната сделка би могла да означава и ангажимент на двете страни да избягват прякото военно вмешателство във вътрешните работи на тази страна и да нямат военно присъствие на нейна територия. Това се потвърждава и от факта, че при навлизането на Червената армия в Югославия се декларира, че тя ще напусне страната веднага след края на бойните действия. Според спомените на В. М. Бережков, Чърчил си е заминал от Москва с уверение, че Червената армия няма да излиза на адриатическото крайбрежие[102], но едновременно с това и Великобритания се ангажирала да не вкарва войски на югославска територия, което всъщност е означавало пълното надмощие на Тито в страната.

Решенията от Ялта за създаване на обща скупщина и коалиционно правителство формално създават предпоставки за равновесие между СССР и Запада в Югославия, но те също така не отчитат решаващото превъзходство на НКОЮ и ЮНОВ на място. С това

компромисите вътре в Антифашистката коалиция не само откриват пътя към легализирането на властта на Тито над Югославия, но и спомогат за издигането на международния му авторитет и за засилването на ролята на ЮКП като самостоятелен фактор в сложната политическа игра на Великите сили в края на Втората световна война.

Решенията от Ялта са приети от ЮКП и тя формално ги изпълнява. Това е компромис и отказ от твърдо следваната политика на независимост на партизанското движение, чиито ръководни органи са смятани за единствени представители на югославската държавност. Това е компромис и от класова гледна точка – ЮКП създава общо правителство с представители на "буржоазията", което е опасно за революционната кауза, тъй като дава възможност за легално действие и консолидиране на враждебни на ЮКП сили[103].

При осъществяването на наложеното отвън споразумение Тито отново демонстрира организационния си усет към реалната власт, като запазва нейната база – армия, милиция, местни органи – неподелена. Представителите на "буржазията" остават изолирани в правителството, без каквато и да е възможност да въздействат върху процесите в страната. Те твърде бързо са принудени да напуснат правителството, но и като опозиция не получават възможност да развиват политическа дейност[104]. На практика още преди изборите за Учредителна скупщина, подкрепяните от Запада политици са елиминирани от политическия живот и ЮКП получава възможност да установи своя политически монопол.

На конференцията в Потсдам югославския въпрос е поставен още веднъж пред тримата големи, преди всичко с недоволството на Чърчил и Труман от приложението на споразуменията от Ялта в Югославия[105]. Сталин съумява да отклони разискванията по тази тема и на практика Антифашистката коалиция прекратява съвместната си политика в тази страна. Югославия намира мястото си в източния блок, но то не е ясно дефинирано и договорено между Великите сили. Това не се оказва решаващо за развитието на революционния процес в страната, но в глобалния аспект на започването на Студената война я поставя в едно по-особено положение, което осигурява терен за по-голяма самостоятелност на ЮКП.

За разлика от останалите източноевропейски страни (особено победените), където има съветски военни контингенти и политически представители с големи възможности за намеса във вътрешните им работи, ЮКП е самостоятелна сила, която свободно прилага своята концепция за обществено и държавно устройство. Това обстоятелство в никакъв случай не води до създаването на специфичен "югославски модел на социализъм". Напротив, по-голямата самостоятелност на ЮКП се реализира в ускореното и по-решително прилагане на всички основни революционни промени, като стриктно се следват сталинските схеми за основните мероприятия на "социалистическата революция".

В политическата област ЮКП елиминира всяка "буржоазна" опозиция, отървава се от временните си съюзници от коалиционното правителство и остава като единствена и неконтролируема сила. Партията се сраства с държавния апарат, като поставя под свой контрол цялостния живот в страната. Политическата система се гради на принципа на единството на властта, което в практиката се реализира като концентриране на неограничена мощ в ръцете на ограничения кръг от ръководството на ЮКП.

Самата партия, като гръбнак на новата политическа система, бързо увеличава редиците си. Това се обяснява не само с привлекателността на идеите ѝ, въпреки че в периода след войната и победата, има вълна от ентусиазъм около мечтата за социалистическо бъдеще, но и с "реалното ѝ сращане с властта"[106]. Членската маса на тази партия няма реален достъп до управлението, но тя е обхваната в дисциплинирана организационна структура, която я превръща в мощен вътрешнополитически фактор. Постепенно старата социална диференциация на обществото е заменена с нова, в която именно членството в партията се изтъква като решаващ критерий за мястото на индивида в обществото. С това то е диференцирано на "свои" и "чужди" и се формира обществената подкрепа за властта на всесилния политически връх. Основа за функционирането на партията е апаратът, съставен от многобройните функционери и активисти.

Формирането на партийния апарат е започнало още в хода на войната, като кадрите се рекрутират главно от по-бедните слоеве на населението, от хора, които ще виждат единствената перспектива за себе си в успехите на партията и революцията. Тяхната образова-

телна и политическа подготовка се осъществява в различните – от двуседмични до шестмесечни партийни курсове и школи, където се изучава марксистко-ленинската теория главно от "Въпросите на ленинизма" и "Краткия курс по история на ВКП(б)". Според М. Джилас, който се е занимавал с организирането на партийната просвета, именно опростената и догматизирана сталинска версия на марксизма-ленинизма се е оказала най-подходяща за "индоктринирането на раждащата се партийна бюрокрация"[107]. Важната роля, която играе апаратът в новата обществено-политическа ситема, налага да се вземат специални мерки за "ежедневното увеличаване на броя на партийните кадри и активисти"[108]. Дори и след масовизирането си, ЮКП си остава кадрова партия, чиято основа – дисциплинираният и индоктриниран апарат, и позволява за запази организационната си монолитност и идеологическа дисциплина.

Цялата вътрешна организация на ЮКП е поставена на строго йерархична основа. Връх на пирамидата е ЦК на ЮКП, който притежава монопол върху решаването на най-важните въпроси от всички области – вътрешнопартийни, организационни, външнополитически и т.н. В този период ЦК не действа като колективен орган. Дори не се знае кои точно са пълноправните му членове, тъй като след 1940 г., когато е проведена Петата конференция на ЮКП, не е имало партиен форум, който да избере нов Централен комитет. По времето на войната се издигат нови хора, част от които са кооптирани като членове на ЦК, а някои имат важни функции и участват в приемането на решения, подписани от името на ЦК, без да са негови членове. Въпреки това не се стига до объркване в организационната работа на партията, което показва, че всъщност колективните органи не играят ключова роля за нейното функциониране.

Контролът върху партията и държавата се осъществява от апарата на ЦК, който включва три отдела и девет комисии. Особено важен е кадровият отдел, в който се определя движението както на партийните и комсомолски функционери, така и на служителите в държавните органи, в армията, милицията и икономиката. В деветте комисии, които са вътрешнопартийни тела със съветодавни функции, са включени комунисти, които ръководят определени сектори в държавния апарат. Така се осъществява персонална и функционална уния между държавата и партията, с която органите на държавната власт са превърнати в "продължение" на органите на партията за съответния ресор[109]. По аналогичен начин "унията" между партия и държава се изгражда на всички нива на йерархията – от общинско до централно. Партийният апарат става копие на държавния. Решенията се вземат от едни и същи хора, а функциите са така разделени, че отговорността се губи между отделните звена на системата[110].

Фактически ръководството на страната е в ръцете на Политбюро, включващо подбрани и издигнати лично от Тито кадри. Този специфичен орган на властта, роден в Съветския съюз и съчетал, според проф. Д. Биланджич, традициите на руския царизъм с революционните стремежи на комунистическата партия, получава почти "митологична политическа мощ", без да има механизъм, който да свързва властта с отговорност[111]. Политбюро също така не винаги действа като орган на колегиално ръководство. Вътре в него основните функции са разпределени между секретарите на ЦК, които формират прословутата четворка на ръководството – Тито, Кардел, Джилас и Ранкович. Тито е безспорният лидер на екипа, мнението му по отделните въпроси е решаващо и предопределя резултатите от обсъжданията. Съратниците му отговарят за отделните сектори на ръководството, където те са притежавали възможност да действат самостоятелно. Тито няма маниакалната подозрителност на Сталин и успява да формира енергичен ръководен екип от способни личности, които осигуряват едно действено ръководство в сложната обстановка.

Оформящият се нов ръководен елит се отделя от народа чрез системата от привилегии, която осигурява не само едно относително материално благополучие, но има и съществено значение за оформянето на йерархията вътре в него и осигурява дисциплината на апарата. Едно добро и автентично описание на създаването на привилегиите на "новата управляваща класа" е оставил Милован Джилас[112].

Важно място в политическата система на новото общество заемат масовите казионни организации – Народният фронт, Профсъюзите, Омладината. Народният фронт на Югославия се отличава от аналогичните организации в останалите източноевропейски страни, с това че никога не е бил коалиция, обединяваща реални разнородни антифашистки сили, а е създаден изкуствено в самия край на

войната, по-скоро подражателски като фасада и масова организация, целяща да разшири политическата база на ЮКП. Наистина в него се включват и отделни групи от старите югославски партии, но това става не на коалиционна основа, а чрез тяхното обезличаване, което на практика ги елиминира от политическия живот, макар че осигурява кариера на някои от лидерите им. Основните програмни цели на НФЮ са идентични с целите на ЮКП. Организационно той е напълно зависим от нея и набързо е превърнат в една масова обществена организация, която проявява активността си в организирането на трудови бригади и пропагандни кампании. С развитието на процесите по изграждането на новата власт, тази организация се изпразва от всякакво политическо съдържание и се превръща в "част от държавните структури"[113], натоварена с всевъзможни оперативно-управленски задачи – от изкупуване на продукция до провеждане на огромотителни курсове. В новата диференциация на населението се появява и статута на "член на народния фронт", което е нещо като стъпка към членството в партията и поставя Фронта като посредник между ЮКП и безпартийните маси.

Профсъюзите в нова Югославия се създават в края на войната като липсва дори и формална приемственоост със синдикалните организации на стара Югославия, някои от които са били създавани и ръководени от ЮКП. Основната им задача под ръководството на "властта на работническата класа" е не защитата на синдикални интереси, а идейно-политическа и организационна подготовка на работниците за прехода към планово стопанство. Дейността им се свежда до организирането на социалистическото съревнование и до "борба с враговете на стопанския фронт"[114].

Политическият монопол на ЮКП води до промяна в мястото и функциите на държавните институции. Народната скупщина формално заназва правата си на върховен законодателен орган, но всъщност е обезличена. Основният център на политическа мощ е извън парламента, който може само законодателно да оформя решенията, взети от ЦК на ЮКП. Тъй като при политическия монопол разделението на властите и балансът между институциите са безсмислени, парламентът губи дори и част от формалните си права, които са прехвърлени върху изпълнителните органи. Правителството получава едно всъщност "диктаторско" право – да издава наредби със

сила на закон – механизъм, осигуряващ по-добра оперативност на ръководството, но и въвеждащ безотговорност на управлението[115].

Органите на изпълнителната власт на всички равнища се обезличават от персоналната и функционална уния със съответните отдели на партийните комитети. В приетата през 1946 г., Конституция на Югославия, почти буквално се повтарят основните положения от конституцията на Съветския съюз, като израз на стремеж да се изгради идентична на съветската политическа система, без да се търси национално своеобразие или използване на институционалното наследство от първата югославска държава[116]. Легитимността на държавните органи се осигурява от избори, които носят "всички белези на деветдесет и девет процентната демокрация, при която не само няма възможност за избор, но се изчерпват главно в акламирането на единствена избирателна листа"[117].

Армията е смятана за една от най-важните институции на новата власт. Партийният контрол върху нея е много строг и се осъществява чрез политкомисарите в частите, подчинени на политическия отдел в Министерството на отбраната, който е свързан със съответния отдел на ЦК на ЮКП. Офицерският корпус е съставен изключително от партийни членове, поведението на всеки от офицерите се следи внимателно и придвижването му по военната йерархия е поставено в зависимост от "политическите му качества". И идеологически, и кадрово ЮНА е наследник на партизанското движение от войната. Партизанските командири се превръщат в кадрови офицери, без да имат ясна представа от организацията на армейския бой. Това обстоятелство стои в основата на неоправдано високите загуби при фронтовите сражения срещу изтеглящите се германски войски в Срем. Въпреки тях, ръководството на ЮКП се грижи преди всичко за пълния политически контрол над армията и не взема мерки за привличането на старите професионални кадри. ЮНА възприема изцяло организационния и тактически опит на Червената армия, считана не само за "най-победоносна", но и за "най-прогресивна". ЮНА е построена като единна централизирана организация, въпреки федеративното устройство на държавата. Офицерският корпус е доминиран от сърбите и черногорците, повечето от които се издигат като командири още по времето на съпротивата.

Съдебната власт е лишена от своята самостоятелност и пред нея е поставена важната задача да ликвидира политическите противници на "работническата класа". Съдът е схващан не като орган за решаване на възникналите спорове чрез закона, а като "крепост, от която народът ще разчисти сметките си със своте неприятели"[118].

Липсата на всякакъв съдебен контрал развързва ръцете на милицията и органите за сигурност за широко прилагане на насилието при провеждането на партийната политика. Начело на тези органи стои организационният секретар на ЮКП Александър Ранкович. Те са превърнати в "меч на революцията". За кратко време успяват да се справят с всички опити за съпротива срещу властта и да осигурят абсолютен "ред" в държавата.

Промените в политическата система в основата си повтарят опита на Съветския съюз. В сравнение с останалите страни от Източна Европа, те са извършени много по-радикално и бързо. Най-важен фактор за това са особеностите при решаването на "основния въпрос на революцията" – този за властта. Органите на новата държавност са конституирани в хода на войната, без да има приемственост със старата югославска държава. Компромисът от 1944 г. с общата скупщина и общото правителство Тито–Шубашич не променя това положение, поради реалното съотношение на силите на място. Опозицията е отстранена от политическия живот още през 1945 г. без никакви сътресения. Един фактор, който влияе в другите източноевропейски страни – намесата на великите сили-победителки, чрез външен натиск или чрез съюзните контролни комисии, тук също така не е приложим – нова Югославия е смятана за съюзна държава, а големият международен авторитет на Тито му позволява да не се съобразява с опитите отвън да се въздейства върху еволюцията на вътрешните политическите процеси.

В глобален план революционните промени в Източна Европа до 1948г. са зависими от отношенията между Великите сили от Антифашистката коалиция. За да не дразни Запада, Съветският съюз налага на комунистическите партии да се въздържат от откритото прокламиране и прилагане на революционните им цели. В страните от съветската зона се толерира един ограничен политически плурализъм, при който въпросът за властта е решен, но демократичните институции продължават да действат. Това дава основания на Рай-

мон Арон да определи периода до 1948 г. като "двусмислената зона на народните демокрации"[119]. В Югославия подобна двусмисленост няма. Политическият плурализъм е напълно изключен, а единствената отстъпка пред глобалните съображения на Москва е известното камуфлиране на революционните цели. В езика на партийната пропаганда има стремеж да не се отразяват истинските политически отношения и левичарските понятия като "социализъм", "социалистическа държава", "Диктатура на пролетариата" да се прикриват зад пласт от популистка фразеология – народ, народна власт, народна демокрация[120].

Както бързото налагане на политическия монопол на ЮКП, така и общата стопанска изостаналост и следвоенната разруха на икономиката, позволяват на ръководството ускорено да прилага сталинските концепции при организирането на стопанския живот.

Експроприацията на "средствата за производство" в Югославия започва още в хода на войната. Тъй като по-голямата част от буржоазията не се е присъединила към партизанското движение на Тито, тя е обвинена в колаборационизъм и основната част от големите имущества е експроприирана като наказание за "враговете на народа". Първата правова основа за експроприацията е едно решение на АВНОЮ от ноември 1944 г., с което се конфискуват имотите на Германския райх, имуществата на немското малцинство, на военните престъпници и на колаборационистите[121]. Конфискуваните имущества се включват в държавния сектор на икономиката, който е смятан за "материална основа на народната власт"[122], а неговото разширяване – за една от основните закономерности на социалистическата революция. Макар и провеждана като политическа мярка – наказание на враговете, експроприацията бързо е изпълнена с класово съдържание. Под нейните удари попадат и хора, които не са сътрудничили с враговете на Тито[123]. Заедно с национализирането на "националните" капитали се провежда и политика на изтласкване на чуждите капитали, въпреки породените от това дипломатически проблеми.

Частният сектор в икономиката е подложен на икономически и политически ограничения и постепенно е отслабван. През 1946 г. се приема Законът за национализация на частните стопански предприятия, с който се обобществяват над 70% от местните фабрики и ця-

лата промишленост от т.нар. съюзно и републиканско значение, външната търговия, търговията на едро, банките и транспорта. В частни ръце остават само малки предприятия от обслужващата сфера – дюкяни, работилници, мелници, тухларни и т.н. Те получават и известна подкрепа от държавата, защото са необходими за снабдяването на населението в следвоенната разруха, но едновременно с това, цял ред икономически и административни мерки ограничават собствениците и позволяват трудът им да бъде включен в системата на плановата икономика[124].

През 1946 г. управлението на държавния сектор в икономиката е поверено на стопанските министерства, които разширяват функциите си, като поемат и оперативното ръководство на производството. Това се осъществява както чрез администрирането на системата от главни управления и дирекции за различните отрасли, така и чрез централизираното разпределение на суровините и работната сила, а и чрез органите за контрол върху работата над предприятията. Стопанските планове се превръщат в основен закон и движеща сила на икономическата дейност. Те напълно изместват такива лостове като интересите или печалбата. Плановата комисия е издигната в ранг на министерство по подобие на съветския Госплан, като широко се използват и неговите методики за изготвяне на плана. Планът е напълно централизиран, като обхваща и най-дребните детайли по всички етапи на производствените процеси. Той има директивен характер и не подлежи на обсъждане и корекции. Изпълнението му е основната задача както пред стопанските ръководители, така и пред партийните и държавни власти. Тъй като при изготвянето на плана се изхожда не от реалните възможности на икономиката, а от политически амбиции, в самия икономическия механизъм са заложени волунтаристични решения, които водят до диспропорции в икономиката[125]. Първият петгодишен стопански план влиза в действие през 1947 г. и с него Югославия отново изпреварва останалите източноевропейски страни. Предвижда се бърза индустриализация на страната, с предимство за тежката индустрия. При изработването му се е разчитало, че липсата на специалисти, на кредити и инфраструктура може да бъде компенсирана от "ентусиазма на трудовите маси"[126]. Предлаганите темпове на икономически растеж са били толкова високи, че предизвикват скептицизъм и сред

съветските специалисти в Югославия. За пет години се предвижда трикратно увеличение на националния доход. Индексите за повишението на промишлена продукция варират от 157% до 1000% (в зависимост от отраслите)[127]. За тяхното постигане се мобилизира целия огромен апарат на държавата, на партията и Народния фронт. Заедно с ентусиазираните комсомолски бригади на Омладината се използват и принудителните народофронтовски бригади, изпращани на най-трудните обекти[128]. Икономическите стимули за работа са заменени от социалистическото съревнование с фиктивното преизпълнение на трудовите норми и масовото производство на ударници.

В селското стопанство революционните преобразования са забавени, но това не е заради ясна и различна от съветската, концепция за неговото развитие, а преди всичко, за да не се предизвиква недоволството на селяните, докато се води политическата борба в градовете.

Първото мащабно мероприятие на новата власт на село е аграрната реформа от 1945 година. Основните й цели са политически, а не икономически. Те са определени от Фр. Фейто така: "Да се смаже бившата управляваща класа и да се неутрализира селячеството, докато в градовете се развива борбата за политическата власт"[129]. Законът за нейното провеждане е приет само два месеца преди последните относително свободни избори в Югославия, с явната цел да привлече селячеството към ЮКП. С него се конфискува земята на няколко групи собственици: 1) именията с площ над 25 ха, ако се дават под наем или се обработват с наемен труд; 2) земята, собственост на банки, акционерни дружества и предприятия; 3) църковните и манастирски земи; 4) земята, собственост на неземеделци над 3–5 ха; 5) земята, собственост на земеделци над 25–35ха (максимумът се определя в зависимост от качеството на земята и броя на членовете на семейството на собственика)[130].

Конфискуваните по този закон земи, заедно със земите, отнети от югославски немци и от "врагове на народа", образуват поземления фонд на реформата. Между бедни селяни се разпределят 51% от земите на фонда, освободени от всички дългове и тегоби. При разпределението предимство се дава на борците и инвалидите от войната. Върху земята, отнета от изселени немци, се настаняват "бойци от югославската армия" заедно със семействата си[131]. Върху остана-

лите 49 % от поземления фонд се създават държавни земеделски стопанства и първите кооперативи от колхозен тип – селските трудови задруги, които са обявени за носители на нови, по-висши обществени отношения.

Основните политически резултати за ЮКП от реформата са: обединяване и привличане на селските маси към новата власт; отделянето на богатите селяни и противопоставянето им на бедните и средните; поставянето на граници пред възможностите за развитие на заможните стопани. Важно значение се придава и на укрепването на обществения сектор в селото, който се противопоставя на частния. Подялбата на земята е правена от аграрни комисии, в чиято работа активно са участвали организациите на Народния фронт и местните органи на властта, които са толерирали своите привърженици и по този начин са укрепвали позициите си[132]. Икономическите резултати от реформата са отрицателни. Тя води до допълнително раздробяване на стопанствата и е смятана за един от факторите, които допринасят за значителното намаляване на селскостопанската продукция в Югославия. През 1947 г. тя е около 89% от средната за десетилетието 1930–1940 година[133].

И след реформата основният сектор в югославското село е този на дребните частни стопани, но тяхната самостоятелност е ограничавана от редица икономически и политически мерки, които целят те да бъдат включени в системата за планово ръководство на икономиката. Една от тези мерки е принудителното изкупуване на селскостопанската продукция. Тя се провежда ежегодно по предварително съставен план, изхождащ от потребностите на страната, а не от възможностите на производителите. Планът се разпределя като задължение на републиките, областите, общините и отделните стопани. Разпределението на задълженията се прави на основата на класово-партийния подход, като от най-малките стопанства се изисква по 215 кг жито от ха и след доста остра прогресия от най-големите се изкупуват по 1300 кг от ха[134]. Продукцията се изкупува на цени, много по-ниски от пазарните. Срещу изпълнените задължения селяните получават бонове, с които могат да купуват индустриални стоки на по-ниски цени. Тази мярка е използвана за развитие на класовата солидарност с лозунга: "Ние даваме на работниците жито, те на нас – индустриални стоки"[135].

Въпреки огромната енергия и средства, които се изразходват в кампаниите по изкупуването, като правило плановете не се изпълняват. Причините за това се търсят в дейността на "враговете", а такива се откриват в лицето на кулаците. "Кулак" е привнесено идеологическо и политическо понятие, което трудно може да бъде приложено към някоя категория от югославските селяни, но тъй като "кулаците" са били необходими според съветската теория, е оставено на местните власти да определят, кой влиза в тази категория и кой – не, в зависимост не от имуществото, а от поведението на отделния селянин[136]. Заедно със задължителното изкупуване на продукцията се въвежда и задължението на стопаните да обработват земята си. През 1947 г. сеитбата е обявена за важна политическа задача, спуснати са планове за нейното провеждане, а на стопаните, които не изпълняват това задължение, са налагани тежки санкции. И с тази административна мярка не се преодолява незаинтересоваността на стопаните. Орните площи постоянно намаляват, а продоволствените трудности се увеличават.

В резултат от принудителните мерки селяните загубват интерес от развитието на стопанствата си. Те се адаптират, като раздробяват още повече земята си и се връщат все по-осезателно към натуралното стопанство. Пазарът се опразва още повече, а това по логиката на новата власт, води до засилването на административната принуда. Изход от този омагьосан кръг ще се потърси в колективизацията на земята по съветски образец, но до това се стига по-късно и при други условия.

В периода до 1948 г. не се провежда политика на насилствено кооперииране. Новата власт счита кооперативната и държавната собственост за по-висши форми от гледна точка на своята теория за обществеото развитие, но отначало това води до частична подкрепа на традиционно силното в Югославия кооперативно движение[137]. През 1947 г. Едвард Кардел публикува тезиси за развитието на задругарството в югославското село, които отразяват една по-умерена концепция за постепенно преминаване към колективно земеделие, като се използва и развива силната задругарска традиция. Той предвижда успоредното съществуване на всички кооперативни форми – търговски, кредитни, преработващи и трудови, които, с помощта на "народната власт", ще се развиват успешно и това мирно и посте-

пенно щяло да доведе до триумф на обществената собственост на село[138]. Тази концепция стои доста близо до възгледите за построяване на социализма на селО, които Ленин е изложил в последните години от живота си. Трудно е да се каже, доколко такъв път е реален, защото при него се предполага, че при конкуренцията между дребната частна собственост и кооперативната победата ще бъде на страната на "по-прогресивната" обществена форма. Когато обществеият сектор се окаже по-черентабилен от частния, това тласка ръководството, въпреки добрите му намерения, към силово форсиране на "неизбежния", според доктрината, процес на колективизация.

Нищо в така провежданата политика на ЮКП не говори, че нейното ръководство е имало някаква своя, различна от съветската, концепция за социализма. Нещо повече, ЮКП провежда основните комунистически мероприятия в период, когато Съветският съюз по външнополитически съображения се е стремял да прикрива същността на еволюцията в източноевропейските страни. В период, когато със съгласието на Сталин, в комунистическите партии се говори за нов, различен от съветския, път към построяването на социализма, за възможността той да се осъществява в условията на политическа демокрация и без насилие[139]. Тогава ръководството на ЮКП се проявява като най-левичарско, най-доктринерско и най-енергично сред останалите "братски" компартии в политиката за "ускорено построяване на социализма"[140]. Конфликтът, който довежда до скъсването между ЮКП и останалите компартии, не е причинен от доктриналните им различия, а по-скоро от редица противоречия в областта на практическата политика, които са прикривани в този период и излизат наяве след 1948 г.

Конфликтът от 1948 г. е важно събитие както за по-нататъшното развитие на Югославия и международното комунистическо движение, така и в глобалния аспект на хода на студената война. За него са изписани доста страници, но трудно може да се каже, че е достатъчно ясен за историците. Това се потвърждава и от дискусиите, които се възбудиха около него по времето на Перестройката, а основната причина, както и за много други събития от най-новата история, е недостъпността на голяма част от документите, която оставя място за различни, произволни и конюнктурни логически построения[141].

По принцип във всички писания около този конфликт основно място се отделя на въпроса за причините. Официалната титовска историография по принцип се стреме да докаже, че той е предизвикан от сблъсъка на две различни концепции за социализма в една типична марксистка диалектическа схема. От едната страна стоял сталинският тоталитарен модел, а от другата – самоуправленският, независим и по-демократичен модел на ЮКП. По този начин самоуправлението се обявява за тенденция, която винаги е съществувала в социалистическото движение и е намерила своя израз в югославската революция и в политиката на ЮКП. Изхождайки от тази пропагандна теза, вдъхновена от чисто конюнктурен стремеж да се потърсят ретроспективно по-солидни исторически корени на идеите и практиката на ЮКП след петдесетте години, югославските историци обръщат особено внимание на всяка проява на независимост на ЮКП от Москва още от тридесетте години насетне. Сред авторите на този подход са и самите ръководители на ЮКП, които, след като стигат до идеята за самоуправленския социализъм, чувстват нужда и от нова редакция на историята на ЮКП. През 1951 г., по тяхна поръчка Владимир Дедиер създава хронология на конфликта, в която фактите са подредени по начин, който извежда една постоянна линия на независимост на ЮКП от Москва, а някои от тях се обявяват и за противопоставяне[142]. Тази концепция присъства и в издадената през 1953 г. биография на Тито от Дедиер. Появила се в период на повишен интерес към Тито и неговото дело, тази книга бързо е преведена на всички основни световни езици и оказва силно влияние и върху западните автори[143].

В случая става дума за пропаганда, която ловко манипулира с миналото. А в него има предостатъчно факти, които могат да се тълкуват като самостоятелност и независимост на ЮКП до 1948 г., така както не са малко и фактите, говорещи за нейната зависимост и подчиненост. Докато не бъдат включени в научен оборот документите на Коминтерна, на ЦК на ВКП(б) и на ЦК на ЮКП от този период, ще има достатъчно свободно поле за произволни и конюнктурни концепции. Защото, както е вярно, че редица от действията на Тито са предизвиквали недоволство в Москва, така е вярно и че в

годините на войната и известно време след нея, европейските комунистически партии по принцип са се ползвали от по-голяма свобода в своята дейност и това е ставало със съгласието на Москва[144]. Що се отнася до наличието на своя концепция за строителството на социализма у ЮКП, то подобни твърдения се опровергават от практиката в Югославия, както преди, така и известно време след 1948 година. ЮКП не само стриктно следва сталинските схеми за строителството на "новия обществен строй", но в периода до 1948 г. често избързва като създава затруднения за Москва, когато тя се е стремяла да не предизвиква подозрения сред западните си съюзници и е забавяла темповете на революционните преобразования в Източна Европа.

От тази гледна точка по-вярно изглежда тълкуването на конфликта от 1948 г. като сблъсък между два сталинизма[145]. Или дори между двама диктатори, преследващи тоталния контрол върху своите зони. Реалните комунистически общества са силови – в тях не толкова властта служи на идеите, колкото идеите обслужват властта. Сблъсъкът Тито–Сталин е предизвикан от стремежа на Сталин след 1947 г. да дисциплинира комунистическото движение, да наложи отново монополизма в него и стремежът на Тито да запази своята власт в периметъра, в който тя вече е установена. В основните си характеристики властта на Тито е подобна на властта на Сталин, разбира се в мащабите на Югославия. На този чисто силов сблъсък се придават и идеологически измерения, които го обслужват, а не го предопределят. В този смисъл, заложеният в самата същност на сталинската диктатура стремеж към експанзия и диктат се сблъсква с подобния стремеж, съществуващ в производната диктатура на Тито.

Една от причините за сблъсъка са претенциите на Тито да наложи хегемонията на Югославия на Балканите, както и амбициите му да бъде втори по ред, след "бащата на народите", лидер в йерархията на международното комунистическо движение. Още през 1943 г. Тито се опитва да създаде Балкански щаб на революционните и освободителни движения под свое ръководство[146]. Тази инициатива пропада, но тя ясно говори за амбициите му, заради които Бранко Лазич твърди, че Тито е искал да бъде не само югославски, но и "балкански Сталин"[147]. След войната отношението на Югославия към Албания е еднакво с отношението на Съветския съюз, примерно, към Румъния. В преговорите за федерация с България, югославското

ръководство също така действа от позицията на силата, на надмощието, а ръководството на БКП е принудено да прави съществени отсъпки от националните интереси на България.

Левичарството, радикализмът на ЮКП, в периода до 1948 г., се реализират както вътре в Югославия, така и в отношенията в социалистическия лагер. Тито се стреми и там да бъде лидер в процеса, да върви пред останалите. Сталин, който е бил отличен психолог, особено що се отнася до политически амбиции, долавя тази особеност в поведението на югославяните и не случайно внушава на Джилас и Кардел на първото заседание на Информбюро да отправят критики към западноевропейските компартии – така именно те превръщат органа, който по замисъл би трябвало да има координиращи и информативни функции в трибунал, те създават механизма, който скоро след това ще превърне самите тях в обвиняеми.

Всъщност конфликтът от 1948 г. е звено от верига събития, които ясно очертават новата глобална ситуация в света след 1947 година. С подписването на мирните договори идва и краят на "духа от Ялта" в отношенията между съюзниците от Антифашистката коалиция[148]. Стремежът към съвместна политика, към взаимоприемливи компромиси е заменен от острото противопоставяне, което превръща не много ясно дефинираните "зони на влияние", в два лагера – социалистически и капиталистически. Речта на Чърчил във Фултън е само първото предизвестие за тази еволюция на международните отношения. Следват доктрината "Труман", която предвижда значителни средства за "възпирането на комунизма" и планът "Маршал" – възприет като предизвикателство в Москва.

Обединяването на Запада на антикомунистическа основа предизвиква и демонстративното затягане на редиците в Източна Европа. Толерираните до този момент идеи за национални пътища към социализма се отхвърлят. Съветският съюз, който през войната е действал по-скоро в духа на великоруската имперска политика, се връща към ролята си на "лидер на световния пролетариат" и "авангард на световната революция", която не може да не плаши изтощената Западна Европа[149]. Създаването на Информбюро е било необходимо, за да се обединят комунистическите партии около новата линия на Москва за "борба против основните сили на империалистическия лагер, против американския империализъм, против него-

вите английски и френски съюзници, против десните социалисти"[150]. Според сталинската технология на тоталитарната власт най-ефективното средство за затягане на дисциплината е откриването на врагове и агенти в собствените редици. Тито е подходяща мишена за подобна акция, не защото се е отклонил от правия път, а именно защото е един от най-енергичните му протагонисти, защото е втори в йерархията на комунистическите лидери, защото амбициите му се сблъскват с тези на Сталин. Според изработената от Фр. Фейто схема за действията на Сталин през 1948 г., той първоначално е използвал левичарството на ЮКП, за да нанесе сплашващ удар по "десните" в комунистическото движение (Толияти, Торез, Гомулка, Готвалд), а след тяхното "разобличаване" и с тяхната помощ, нанася удар и по "нетърпеливите левичари"[151]. И двете тенденции са еднакво опасни за Москва, доколкото са част от тази самостоятелрност на комунистическите партии, на която вече трябва да се сложи край. Върху чисто силовата същност на политиката от 1947–1948 г. се придава и идеологическа фасада с поредица от измислени и идеологизирани обвинения в "грешки и заблуди".

Два са основните фактора, които помагат на Тито да устои на натиска на Сталин. От една страна, това е силата на ЮКП вътре в страната. Сила, която има своите корени в размаха на югославската съпротива, но чиято основа в този момент, е наложеният и вече функциониращ тоталитарен модел. Той позволява на ръководството на ЮКП да се чувства сигурно на своя територия, да знае че може да мобилизира целия потенциал на държавата в своя подкрепа. В концепцията на официалната титовска историография този фактор се обединява със "стремежа към независимост у ЮКП" и с "дълбоките демократични корени на югославската революция" в общото понятие "автентичност на революцията", която, според тях, е съдържала и зародиша на самоуправленските идеи. Именно тази автентичност била влязла в конфликт с тоталитарните амбиции на Сталин и предизвикала разрива от 1948 година. Силата на ЮКП и демократичността (може би по-правилно е да се говори за масовост, когато се обозначават мащабите на съпротивата б.м.) наистина съществуват, но тяхното обединяване в един фактор е до голяма степен произволно. Остава въпросът защо тази "автентичност" не е довела до специфичен югославски модел на социализъм преди 1948 година.

Обяснението отново може да се потърси в тоталитарния механизъм, където идеите обслужват властта. Новите възгледи на ЮКП ще дойдат тогава, когато те ще са необходими за запазването на властта, но те няма да са следствие от идейна еволюция на югославската "автентичност", а ще са преди всичко средство за реализиране на политиката и амбициите на ръководството.

Вторият фактор е своеобразната геополитическа ситуация на Югославия, която е следствие от процентната сделка от октомври 1944 година. Биполяризацията на Европа се извършва на основата на споразуменията за "сфери на влияние", които са потвърдени в Ялта. Югославското ръководство е било информирано за процентите на влияние и в този момент е могло да ги тълкува като споразумение нито една от силите да не вкарва войски в Югославия[152]. При това положение шансовете за успех на съпротивата срещу атаката на Сталин са реални и са използвани от Тито.

При анализа на историографските противоречия около 1948 г. трябва да се отчете и това, че при всяка реконструкция на историческо събитие, историкът е склонен да "търси смисъл в безсмисленото", да проектира ретроспективно възгледите си и да търси в миналото подкрепа на актуални схеми. Знаейки по-нататъшния ход на събитията, да придава решаващо значение на факти, които някога са изглеждали безсмислени.

Често се подминава това, че тогава, през пролетта на 1948 г., конфликтът има и чисто лични измерения. Екипът на Тито, изненадан от остротата на обвиненията от Москва, се решава на съпротива, не защото иска да брани "автентичността" на революцията си, а защото за него е било напълно ясно, че въпросът е на живот и смърт, че отстъплението при постановките, развити в писмата на Сталин към ЦК на ЮКП ще доведе неминуемо до тяхното и политическо, и физическо ликвидиране. За самия Сталин заровете също са хвърлени с писмата. След острите обвинения, стигнали до всички "братски партии" той не може да отстъпи, да се върне назад, като остави Тито да се чувства победител, защото това означава да се даде възможност за формиране на паралелен център на международното комунистическо движение, да се минират основите на започналия процес на монолитизация.

Така от различните търкания и конфликти между СССР и нова Югославия в предишния период, всяко от които лесно би могло да бъде разрешено, се стига до безкомпромисно противопоставяне, в което нито една от страните не може да отстъпи. Развръзката довежда до официалното и шумно изхвърляне на Югославия от социалистическия лагер, до обявяването на Тито за "агент на империализма", до "лов на вещици" във всички социалистически страни и всъщност, до налагането в тях на сталинския модел на социализъм.

За самата Югославия последиците първоначално са идентични. Там също се стига до "интензифициране на революционния процес", до преследване на врагове в партията и в обществото, до затягане на редиците. По-важно обаче е другото последствие. С изхвърлянето на Югославия от социалистическия лагер, тя се оказва в нова международна ситуация, която обективно ще тласне ръководството към нова външнополитическа ориентация и към търсенето на нова платформа за своята власт. Така ще се роди и идеята за самоуправленския социализъм.

Действията на ЮКП след конфликта отново показват, че не може да се говори за нейна автентична концепция за социализма преди 1948 г. Изправено пред една много тежка ситуация ръководството действа бързо, енергично и решително, но що се отнася до идеологията, до стереотипите и методите на действие, те почти изцяло са заимствани от арсенала на сталинския тоталитаризъм.

Основна грижа на ръководството е да запази сплотеността на партията и да я задържи изцяло под свой контрол. Опасността от разцепление е била действителна и Сталин е разчитал до голяма степен на нея, предприемайки атаката срещу Тито. Той успява да привлече членове на Политбюро, много от видните функционери са свързани със съветските органи за сигурност, а и за голяма част от комунистите просто е било немислимо да се изправят срещу "бащата на народите". Тази опасност е парирана от Тито с бързото организиране на партиен конгрес, чиито делегати са така подбрани, че няма нито едно изказване срещу ръководството.

Разменените писма между ЦК на ЮКП и ЦК на ВКП(б) са обсъждани на кампанийно проведени събрания на активистите, в присъствието на пратеници на ЦК, които внимателно са следяли кой ще се обяви против ръководството и спрямо тях са вземани репре-

сивни мерки. Изправени пред подобен избор, повечето от активистите на ЮКП застават зад своето ръководство и това дава възможност на Тито да удържи на натиска от Москва. С това в ЮКП започва да действа един типично сталински механизъм за дисциплина. Монолитността на партията още дълго време ще се гарантира от борбата срещу "коминформовците". Като метод за осигуряване на единството, тя не се различава принципно от борбата на Сталин срещу "троцкистите", "космополитите" и т.н. Според данни на Др. Марковач органите за сигурност са открили 55 663 души, които "по различни начини са подкрепяли акциите на Москва срещу Югославия"[153]. Сред тях са двама членове на Политбюро, 8 – на ЦК на ЮКП, 16 – на републикански централни комитети. В армията са арестувани 4153 човека, сред които 6 генерала и 43 полковници, 496 са служителите от органите за държавна сигурност[154]. Според същия автор, симпатизантите на Сталин са били много повече, но те са били стреснати от суровите репресии и са се прикрили, а после са разбрали истината.

Опасността от превръщането на "информбюровците" в "пета колона" през 1948 е била реална. Целият социалистически лагер до 1953 г. се намира в състояние на необявена война срещу Тито и "шайката му". В нея се използват всички средства – пропагандни, диверсионни, дипломатически. В тази игра репресивните действия на Тито могат да бъдат оправдани като "законна" самоотбрана. Сигурно е, че при евентуален успех на коминформовците, неговата съдба е щяла да бъде по-лоша от тяхната. Редица факти, които станаха известни по-късно, обаче говорят, че в репресиите има и целенасочена кампания за дисциплинирането на обществото, подобна на сталинските. Репресиите се стоварват с цялата си тежест и над хора, малко заподозряни, че подкрепят Москва. Самият Др. Марковеч си спомня, че в неговата военна част един офицер е арестуван, защото органите за сигурност са били убедени, че не може да няма нито един информбюровец[155]. Според спомените на един от следователите е имало арестувани и полуграмотни хора, които са отговаряли на обвиненията с въпроса: "А кой е този Информбюро?"[156]. Владимир Дедиер привежда примери за масово доносничество, довело до лични трагедии на невинни хора[157].

Отношението към враговете отново говори за трайните сталинистки рефлекси в ръководството на ЮКП. "Разобличените информбюровци" са изолирани в трагично известния концентрационен лагер на о-в Голи Оток. Разказите за него говорят за пълното незачитане на правата и достойнството на човека, произтичащо от липсата на всякакъв контрол върху действията на органите за сигурност и естествено вдъхновявано от казармената атмосфера и революционния ентусиазъм в страната. Най-малкото е, че затворниците са насилвани да признават за участието си в несъществуващи заговори. От практиката на сталинския Гулаг и нацистките концлагери са възприети надзирателите-затворници, които са проявявали особено усърдие при тормоза над "колегите" си по съдба[158].

Стряскането на потенциалната "пета колона" на Москва е само част от мерките, предназначени да укрепят пълния контрол на ЮКП над обществото. Едновременно са засилени и репресиите срещу "капиталистическите остатъци", към които се отправят недвусмислени предупреждения да не се опитват да се възползват от кризата в страната. Пред конгреса на ЮКП Тито заявява: "Ние виждаме това (че реакционерите надигали глава – б.м.) и от това място предупреждаваме тези елементи, че ще се излъжат. Нищо няма да ни попречи да ги научим, как трябва да се държат в една страна, която отива към социализъм"[159].

На петия конгрес на ЮКП енергично и бързо се заздравяват структурите на партията, приет е нов устав, изработена е и програма за "изграждане на такъв социализъм, какъвто вече има в Съветския съюз"[160]. Ръководните органи на ЮКП са попълнени с нови и проверени кадри. Набързо са проведени и конгреси на републиканските партии, всеки от които демонстрира "пълна подкрепа на ЦК начело с Тито". С тях се довършва и процеса на организационното изграждане на републиканските партийни организации.

На петия конгрес се очертава и линията, която ръководството на ЮКП смята да провежда за преодоляването на конфликта с Информбюро. Обвиненията към ЮКП се отхвърлят като "клевети и лъжи". Декларира се, че ЮКП "остава напълно вярна на принципите на международната пролетарска солидарност и на единството на антиимпериалистическия фронт"[161]. Пътят за преодоляване на разногласията се вижда в опровергаването на "неправилните обвинения". В конгресната зала на видно място стои и портрета на Сталин и делегатите неведнъж скандират неговото име. "Лъжите и клеветите" са обявени за дело на "подстрекатели", които ще бъдат наказани, когато истината излезе наяве[162].

В този период Тито все още се надява, че Сталин ще отстъпи и ЮКП ще може да се върне в лоното на международното комунистическо движение, като запази ръководството си. В изявленията пред конгреса може да се усети и претенцията на ЮКП да продължи да играе ролята на втора по сила и авторитет комунистическа партия. Уважението към Сталин и ВКП(б) е съчетано с остри и презрителни нападки към останалите "братски" партии. Иван Гошняк например заявява, че не може да се допусне заслугите на ЮКП да бъдат сравнявани с тези на останалите[163].

Ясно се декларира, че Югославия остава социалистическа страна, която ще продължи борбата "в челните редици на антиимпериалистическия фронт". Надеждите за помирение се обосновават философски и доктринерски – примерно с това, че "СССР не може да остави Югославия на империалистите"[164] или с действието на "обективната закономерност", че социалистическите страни непременно трябва да си сътрудничат и да се сближават[165].

Едвард Кардел формулира начина за преодоляване на разногласията по следния начин: "Успехите в изграждането на социализма в нашата страна и последователността на антиимпериалистическата борба – това са двата основни фактора, които окончателно ще разбият клеветническата кампания"[166]. Тази политическа линия се конкретизира в лозунга "ще опровергаем обвиненията с дела" и именно тя доказва както решителността на ръководството на ЮКП да отстоява своята независимост, така и неговата силна догматичност – неспособност да излезе извън схемите на сталинския образ на света и социализма, да преодолее стереотипите си и да търси нови пътища в развитието на страната.

Тук е необходимо едно уточнение. В обвиненията отправени към ЮКП, според Ф.Фейто, Сталин е заложил една макиавелистична уловка. ЮКП е обвинена в това, че в нея не се чувства "духът на класова борба", че ръководството ѝ е възприело бухаринския подход към въпроса за класовата борба в преходния период, който водел до засилването на кулашките елементи в селото[167]. Тези обвине-

ния са напълно безпочвени. ЮКП върви пред останалите партии и в национализацията, и в колективизацията, и в класовата борба. По този начин Сталин подтиква ЮКП към опасни вътрешнополитически авантюри, които влошават положението в страната. Едновременно с това, те са и указание към останалите "братски партии" за насоката на бъдещите им действия. Не случайно и в Резолюцията на Информбюро като своеобразна препоръка е записано: "Само на основата на масовата колективизация на селското стопанство е възможна ликвидицията на последната и най-многобройна експлоататорска класа – класата на кулачеството"[168].

Екипът на Тито тръгва по пътя, по който го тласка Сталин със същата решителност, с която отстоява позициите си срещу него. Мероприятията по "интензификация на революционния процес" са провеждани отново решително и бързо, като дори и в тези условия, ЮКП отново изпреварва "братските партии".

Въпреки разрушаването на външноикономическите връзки на страната, изпълнението на петилетния план е форсирано с мобилизиране на всички средства. За преодоляването на огромните трудности се разчита на "ентусиазма на трудовите маси" и на увеличаването на принудителните народофронтовски бригади. Всички, които нямат документ, че работят обществено-полезен труд, са събрани и принудително изпратени в мините[169]. Много от обектите на тежката промишленост се изместват в планинските области, в очакване на евентуално нападение, където дълго ще останат да тежат на югославската икономика със своята нерентабилност.

Национализацията на "средствата за производство" е доведена с един замах докрай, като още през лятото на 1948 г. е издаден Закон за допълнение и изменение на закона за национализация на частните стопански предприятия, с който се национализират и най-малките работилници, мелници, дюкяни, тухларни и т.н.[170].

Особено тежки последици за Югославия има кампанията за насилствена колективизация на селото, проведена през 1949 година. Решението за нейното провеждане е взето на Втория пленум на ЦК на ЮКП (януари 1949 г.). То се обосновава от основния докладчик Едвард Кардел със следните догматични доводи – 1) досегашните успехи в строителството на социализма създавали условия за "побързото изграждане на социализма на село"; 2) монополното положение на индивидуалните производители предизвиквало спекула и влошавало продоволственото снабдяване на работническата класа; 3) сред селяните съществувал масов стремеж към създаване на трудови задруги, но местните организации на ЮКП не го виждали и понякога го спъвали. По този начин наложената отгоре кампания демагогски се представя като акция в подкрепа на един здрав стремеж на селяните. Едновременно с това се отправя и предупреждението, че такава важна акция не може да не засили "съпротивата на капиталистическите елементи". Отправя се и призив за "конкретна, гъвкава, всекидневна борба срещу тях"[171].

В резолюцията на пленума отново се подчертава, че най-доброто средство за "социалистическо преобразуване на селото" са СТЗ, а досегашните успехи на народната власт давали възможност да се прилагат по-бързи темпове за тяхното изграждане. Две от положенията в резолюцията пряко внушават характера на кампанията, която ще последва: макиавелистично се обявява, че е необходимо да "се започне най-решителна борба срещу изоставането на ръководните органи на партията и народната власт зад готовността и желанието на трудовите маси да създават СТЗ"; включва се и постановката за "изострящата се класова борба на село". Схемата е следната – срещу "трудовото селячество" стояли "спекулативните елементи и капиталистическите остатъци". Органите на властта са задължени да прилагат най-строги мерки за смазването на вторите[172]. Първото положение пряко подтиква местните ръководства към бърза и безогледна колективизация, а второто им развързва ръцете да използват всички средства в името на поставената цел.

Пленумът е последван от мобилизирането на целия управленски апарат за по-бързото провеждане на колективизацията. Вземат се мерки за допълнително затягане на властовия механизъм, които да осигурят "ежедневен и ефикасен контрол от един център"[173]. Реорганизирано е и кооперативното движение, като всички кооперативни централи, наследени от възхода на кооперациите в стара Югославия, са обединени в един водемствен и зависим от ЦК Главен съюз на селскостопанските задруги[174]. Чрез този съюз се осигуряват много от привилегиите, които трябва да дадат по-привилекателен облик на СТЗ.

Едновременно с това, се води интензивна кампания срещу "машинациите на капиталистическите елементи и кулаците". Предварително е обявено, че те ще се противопоставят на "подема на трудовия народ"[175]. За класова борба в този период са обявявани неизпълненията на задълженията по изкупуването, незасяването на орните площи и дори "немарливата обработка на земята"[176].

През 1949 г. започва да се провежда една политика, основаваща се вече не върху икономическия и политически натиск, а на неограниченото насилие над селяните. След като и създаването на нови СТЗ, и осигуряването на хранителни продукти, и смазването на съпротивата на "кулаците", е поставено като пряка задача на местните власти, като им се организира и съревнование, няма нищо, което да ограничи техния произвол. Милицията, УДБ, армията се включват активно в "изграждането на социализма на село". Джилас си спомня как, след като разбрал че са нужни още 65 хил. вагона с жито, министърът на вътрешните работи Александър Ранкович спокойно пресметнал, че това ще означава около 12 хиляди арестувани[177]. Селяните, които отказват да влязат в СТЗ, обикновено попадат под ударите на системата за задължителното изкупуване. Определят им се доставки, по-големи от получаваните добиви, налагат им се глоби, а най-малкото закъснение води до съд по съкратена процедура. Според една нова публикация, до средата на 1951 г. през затворите са преминали над 86 хил. "житари". Обичайна практика е било да им се предлага освобождение, ако се съгласят да влязат в СТЗ[178].

Резултатите от тази политика са впечатляващи. От 1217 през 1948 г., трудовите задруги нарастват на 6238, в края на 1949 година[179]. В тях са кооперирани около 280 хиляди нови частни стопанства[180]. Всички останали селяни са поставени в условия, в които нямат шанс да се запазят като индивидуални стопани и включването им в социалистическия сектор е въпрос само на време. С това, основните политически цели на ЮКП са постигнати.

Икономическите резултати от колективизацията са отрицателни. Ударът върху гръбнака на югославското село – частните производители, води до рязко спадане на производството. Колективните стопанства се оказват доста по-неефикасни от теоретичните предвиждания. Те създават много проблеми и не дават продукция. Стига се до положението, държавата да осигурява гарантирано снабдяване със стоки на задругарите – селяни, които до вчера сами са ги произвеждали и продавали[181]. Опитите, производителността на СТЗ да се повиши чрез затягане на дисциплината и организиране на социалистическо съревнование, не дават резултат. Те си остават "нещастно обединение на колективен труд с примитивни оръдия на труда", което с нищо не спомага за модернизацията на югославското село[182].

Кампанията за насилствена колективизация води до рязко влошаване на отношението на селяните към народната власт. Популярността, която ЮКП е добила с първите си аграрни мерки сред бедните и средни селяни, започва бързо да се топи и това води до опасност от тежка политическа криза. Освен изявите на пасивна съпротива, като немарлива работа, неявяване на работа, укриване на добивите, изколване на добитъка[183], се стига и до селски бунтове, които са смазани жестоко[184].

По този начин към трудностите, предизвикани от международната изолация на страната се прибавят и тежките проблеми, предизвикани от сталинския начин на мислене, от догматизма на ръководството на ЮКП. То е изправено пред задънена улица, тъй като по-нататъшното използване на насилието може само да задълбочи проблемите. Единствено преодоляването на догмите, новата външнополитическа ориентация и новите идеи могат да му позволят да запази положението си.

Глава II

РАЖДАНЕТО НА ИДЕЯТА ЗА САМОУПРАВЛЕНСКИ СОЦИАЛИЗЪМ

Раждането и прилагането на нови идеи от една управляваща комунистическа партия е сложен проблем, който има не само интелектуални и теоретични, но и чисто политически измерения. Догматизмът не е просто скованост на мисълта на хората, които са наложили революционна власт над обществото в името на една идея, но и елемент на политическата система, той е обоснован и от интересите на управляващата прослойка. Общественият модел е органична цялост на доктрина и практика. Промените в идеологията заплашват да обезсмислят или да наложат коригиране и на политическите механизми в обществото. От друга страна, историята на комунистическите партии дава и обратния пример – когато реални, силови политически противоречия придобиват теоретична форма, когато сблъсък на интереси се идеологизира, като му се придават философски или доктринални характеристики, най-често със схоластични обвинения в ревизионизъм, опортюнизъм и т.н.

При анализа на действията на ръководството на ЮКП през 1948–1949 г. трябва да се имат предвид и интелектуалния и политическия аспект на проблема за теоретичните иновации. Защото той стои така пред екипа на Тито по онова време. От една страна, с цената на лични терзания, те – пълновластните раководители на държавата, трябва мъчително да осъзнават, че действителността се развива по свой път, като не се подчинява на законите, за които вярват, че са правилни, а от друга – като политици те чувстват, че промените в едно от основните звена на системата (в нейното обосноваване) налага корекции и в останалите звена – политически механизми, икономическа система и т.н. Впрочем, проблемът стои не само пред ръководството, но и пред цялата партия и особено пред нейния функциониращ елемент – апарата. За комунистите също така не е леко да осъзнават, че са се заблуждавали, но още по-трудно им е да действат по нов, различен от отработените стереотипи, начин. На изпитание се подлага както теоретичната креативност и политическото умение на ръководството, така и здравината на структурите, виталността на механизмите на властта. И политическата и интелектуалната сложност на процеса на идеологическа преориентация се виждат ясно в колебанията, трудностите, противоречията и непоследователността, с която се ражда идеята за "нов", югославски път към построяването на "безкласовото общество".

Когато тръгва по своя собствен път ЮКП е една от най-силните партии в международното комунистическо движение, но нейната сила се корени в решителността и енергията, с която е водена безпощадната борба за властта над Югославия, а не в политическата гъвкавост и в "творческото развитие на теорията". Организационно тази партия е мощен инструмент на целенасоченото действие, но едновременно с това в нея се подтиска свободата за изява на различни мнения и се отхвърлят идеите, излизащи извън рамките на приетите догми. Успехите от времето на войната и след нея са формирали и един триумфалистичен заряд сред по-голямата част от комунистите, който засилва тяхната вяра в безпогрешността на доктрината и ги кара да посрещат на нож теоретичните новости[185].

Функционерите и активистите, които изграждат вертикалните структури по принцип са свикнали да действат, но не и да мислят самостоятелно, а и атмосферата, създадена в страната и партията след конфликта с Информбюро, в никакъв случай не спомага за разгръщането на дискусия около същността на конфликта и породените от него проблеми. Репресивната вълна при преследванията на привържениците на Коминформбюро създава обстановка, в която само ясната и твърда подкрепа на Тито може да ги предпази от преследвания. Всъщност партията се обединява около Тито, а не от идеята за "самоуправленски социализъм", или от нуждата да запази "автентичността" на революцията. Сплотяването се извършва в момент, когато се усеща жизнена необходимост от нови идеи и нови подходи, с които да се обясни конфликта по един приемлив за комунистите начин, да се намери ново място на страната в разделения на два враждебни блока свят и да се запази стабилността на режима. При тази обстановка новите идеи могат да дойдат само отгоре, от всемогъщия политически връх – Политбюро на ЦК на ЮКП, а трудното

им раждане говори за силния догматизъм на тогавашното ръководство.

При тогавашния стил на работа в Политбюро, новите идеи се очакват от двамата теоретици – Милован Джилас и Едвард Кардел, а оторизирането им и тяхното приложение зависи преди всичко от Тито. И тримата трудно могат да бъдат наредени сред кохортата от дейци на международното комунистическо движение, които са дали принос за обогатяването на неговия идеен арсенал преди 1948 година.

Тито – безспорният лидер, никога не е блестял с дълбочина и оригиналност на възгледите си. Като политик той се отличава с големите си, често мегаломански амбиции и с вродения си, почти инстинктивен усет към власт и доминация. Добър организатор и решителен лидер, той не е теоретик и по-скоро е склонен да си служи с идеите, отколкото да ги разработва и следва, като съумява да действува смело и решително при силов сблъсък, при заплаха за положението му, пренебрегвайки и най-основни догми на доктрината, но не е способен сам да генерира нови идеи, когато те са необходими. На Тито му липсва и сериозно образование, което той компенсира със съобразителност и умела работа със съратниците си. За сметка на това, той много добре е разбирал, какви ще са политическите последици от теоретичните иновации и следвайки усета си за доминация е разрешавал или спъвал тяхното приложение[186].

Едвард Кардел е вторият в йерархията лидер на ЮКП. В този период той отговаря за външната политика, но винаги се е ползвал със славата на основен теоретик в екипа. Според Е. Гуйковати, до това положение Кардел се е издигнал единствено поради липсата на оригинални мислители в ЮКП[187]. Получил образование на учител, което допълва в съветски партийни школи, Кардел в този период е бил "сталинист до мозъка на костите си", според собственото му признание[188]. По произход словенец с методичен ум и усет към организация, той не е склонен към радикализъм и основните му постижения са в изобретателността, с която успява да превърне новите идеи в институции[189]. Лично за него конфликтът с Москва и осъзнаването на новата ситуация са били повод за дълбоки душевни терзания. При тогавашните му позиции в механизма на властта, това се превръща

в един от факторите за забавянето на идеологическата преориентация на ЮКП[190].

Милован Джилас е секретар на ЦК по агитационно-пропагандната дейност и организационно е задължен да обясни конфликта от 1948 г. и да търси неговите теоретични измерения. До този момент той е бил твърд и последователен комунист, заслужил прозвището си "югославски Жданов"[191]. Учил философия в Белградския университет, усвоил марксистко-ленинската доктрина главно при престоя си в затвора, където са се формирали голяма част от активистите на ЮКП преди войната, човек с добро перо и писателски наклонности, той, според близкия му сътрудник Владимир Дедиер, е бил склонен да прегръща идеите като религия и воден от черногорския си темперамент, да бъде яростен поборник на една идея, а след като се разочарова в нея бързо да стигне до пълното ѝ отрицание[192]. Със своя радикализъм Джилас допринася твърде много за това, конфликтът между Москва и Белград да получи и теоретични измерения, което довежда и до "самоуправленския социализъм".

Един от основните проблеми пред югославското ръководство след 1948 г. е намирането на мястото на страната в системата на международните отношения. Той поставя на изпитание не само дипломатите, но и идеолозите на ръководния екип, тъй като при блоковото разделение на света мястото на една страна спрямо основните лагери на Студената война до голяма степен предопределя и принципите на вътрешното ѝ устройство. За югославските комунисти, както и за комунистите въобще, Съветският съюз не е обикновена външна сила, с която трябва да се намери някакъв взаимоприемлив модус на взаимоотношения, а страна, натоварена с провиденциалната мисия да води комунистическото движение към победата на световната революция и към новото общество. Ако по времето на войната за тях югославският патриотизъм се е сливал с основното изискване на социалистическия интернационализъм – любовта към Съветския съюз, поради общия враг и общите военни задачи, то след 1948 г., те са поставени в тежката ситуация да избират между дълга към собствената родина и дълга към "родината на социализма". През 1948 г. ръководството на ЮКП съумява да предопредели този избор в своя полза, главно с бързите организационни и репресивни мерки, но след това то е изправено пред нелеката задача да оправдае своята

позиция и да предложи перспективи пред дейността на комунистите, върху които се стоварва цялата тежест по запазването на политическа и икономическа стабилност в страната. Това означава да се преосмисли налагания дотогава образ на света като разделен на два непримиримо враждебни лагера, единият от които – този на Съветския съюз, е носител на хуманизма, демокрацията и прогреса, а другият – този на западните държави, е носител на ретроградност, експлоатация и агресивност. Дори и един повърхностен поглед върху течението на в-к "Борба" показва осезателното закъснение, с което партийните идеолози обосновават практически провежданата външна политика.

Отношенията между Югославия и източноевропейските страни след 1948 г. са в състояние на остра и постоянна конфронтация. Югославия е поставена в пълна политическа и икономическа изолация от довчерашните си съюзници. Коминформбюро открито призовава "здравите елементи в ЮКП" да принудят "своите ръководители открито и честно да признаят грешките си", а ако те се окажат неспособни за това – да ги сменят[193]. Под ръководството на емигрираля генерал от авиацията Перо Попивода в Москва се подбират хора сред югославските емигранти, които съставят ново правителство на страната. "Югославските революционни емигранти" разполагат с една радиостанция и с вестници във всички източноевропейски страни. Показателен е фактът, че емигрантите от "капиталистическите" страни, са били напълно лишени от подобна официална подкрепа за своята дейност[194].

Съветският съюз прекратява дипломатическата подкрепа, която е оказавал на амбициите на югославското ръководство при уреждането на следвоенното статукво. По границите със социалистическите страни зачестяват инцидентите и демонстративните войскови маневри. Като средство за натиск отново се повдига македонския въпрос, този път от Съветския съюз в полза на българската кауза[195]. Пропагандната война срещу Тито, ЮКП и Югославия се води в най-безогледен стил, като журналисти и лидери се състезават в грубостта на нападките, което често ги води не само до неверни, но и до абсурдни твърдения. Например това, че "на народа се натрапват американски джазове, но югославската младеж и всички трудещи се тайно пеят бодри съветски песни"[196]. Пропагандните куриози са част от

голямата кампания, предприета от Сталин за дисциплинирането на международното комунистическо движение, в която на Тито е отредена ролята на "враг" и "агент на империализма" – в шумната борба срещу него се отстраняват част от лидерите на комунистическите партии и се сплашват всички останали.

Конфронтацията между Москва и Белград предизвиква промени в отношението на Запада към Югославия. До 1948 г. тези отношения са били обтегнати както поради вътрешната политика на Тито, която го извежда в авангарда на процесите на комунизация на Източна Европа, така и поради агресивното му самочувствие като играч на международната сцена. След Втората световна война Югославия поддържа териториални претенции към Австрия и Италия, стреми се да погълне Албания. Самоувереното и твърдо поведение на Тито към западните държави стига до там, че са свалени два прелитащи над Югославия американски самолета. Недоверието към Белград се подсилва и от откритата помощ, оказвана на гръцките комунисти в Гражданската война.

Едновременно с това може да се отбележи известна двойственост в подхода на Вашингтон спрямо режима на Тито. Според Бранко Петранович, дълго време преди явните прояви на влошаване на съветско-югославските отношения, един американски дипломат е съобщил от Белград, че "Югославия е комунистически ориентирана страна, в същата степен, както и Съветския съюз, но тук става дума за самостоятелен субект, който ще влезе в сблъкновение със СССР, веднага щом почувства, че неговата доминация става прекалена"[197]. Във Вашингтон по времето на Труман е имало различни идеи за отношенията с комунизма. Влиятелни са били и привържениците на идеята за "диференциран подход на САЩ към източноевропейските страни", според който е полезно да се поощрява "всяко движение за независимост от руските директиви", независимо от идеологическата му окраска. За тях подобни сведения биха могли да застанат в основата на една по-гъвкава политика на САЩ към Югославия, която да подсилва нейния стремеж към независимост. Едновременно с това, обаче, американските дипломати преценяват, че "галопиращият фанатизъм на югославските лидери, ще направи всяко отклонение от правата комунистическа линия само временно и так-

тическо"[198] и поради това има сдържаност към перспективата за подобряване на отношенията.

След конфликта от 1948 г. започва преориентация на американската политика спрямо Югославия в духа на идеята за "диференциран подход". Това обаче се прави колебливо, като се запазват сериозните съмнения в Тито, а някои дори са смятали, че той и Сталин блъфират пред Запада, тъй като все още се е вярвало, че вътрешните конфликти в комунистическата система са въобще невъзможни[199]. Впрочем, след като остротата на вътрешния скандал при комунистите става очевидна, тези съмнения пак се запазват, но те засягат не въпроса дали да се помага на Тито, а по-скоро водят до колебания дали една подобна политика да се афишира. Твърденията на титовските историци за "засилен натиск от Запада" са предизвикани по-скоро от желание ръководството на ЮКП да бъде представено в героическата поза на Давид, който води борба срещу два Голиата едновременно, но те не отговарят на историческата истина[200]. Много бързо Западът премахва износните ограничения пред Югославия, което закрепва икономиката, а през 1949 г. вече открито се говори за политиката "Keeping Tito afloat"[201]. През септември 1949 г. Югославия получава първия заем от 20 млн. долара, а през 1950 г. Едвард Кардел вече може да настоява във Вашингтон за увеличение на помощта, за да не се предизвикват политически трудности пред белградското ръководство[202].

Що се отнася до позицията на Белград, тя първоначално се определя от генералната линия на Тито да запази мостовете за възстановяване на отношенията със социалистическия лагер, изразена в лозунга "ще опровергаем обвиненията с дела". Това означава, че дори и в тези условия Югославия не се отказва от "пролетарския интернационализъм", че тя запазва враждебността си към западния лагер. През септември 1948 г. Милован Джилас открито заявява: "Ние не си правим илюзии за вълчия апетит на американските и британски империалисти"[203]. На нападките от Съветския съюз се отговаря сдържано, като ясно изразеното демонстриране на достойнство и независимост на Югославия е съчетано с желание да се преодолеят противоречията. Показателна в този смисъл е реакцията при създаването на СИВ, където Югославия въобще не е поканена. Официалната позиция на ЮКП изразява "учудване, че Югославия не е

известена за създаването на СИВ" и едновременно с това се декларира, че за нея "е възможно да сътрудничи със споменатия съвет"[204].

В отношението на Белград към сближението със Запада продължава да се усеща силното влияние на идеологическите постулати. За ръководството на ЮКП евентуалното сближение със Запада не е просто лавиране, нормално за подложена на агресивен натиск малка държава, а отстъпление от доктрината и предателство към международното комунистическо движение. Едно подобно сближение изглежда опасно и за устоите на вътрешния режим в Югославия при идеологизацията на международните отношения след Втората световна война. Така в политиката на Белград се преплитат прагматизма, които изисква да се търсят съюзници срещу натиска от Съветския съюз, и идеологическите предръзсъдъци, които забавят сближението със Запада. Югославия разширява икономическите връзки с капиталистическите държави, но прави това само за да избегне стопанския крах, надвиснал над нея след началото на икономическата блокада от Изток. Тук са и първите отстъпки на идеологията пред прагматизма. Още през пролетта на 1948 г. във в. "Политика" може да се срещне твърдението, че "търговските връзки между капиталистическите страни и народните демокрации са не само полезни и взаимоизгодни, но са и необходими. Те са едно от условията за нормален икономически живот в Европа и гаранция за мира"[205]. Този пасаж очевидно противоречи на пропагандния рефрен за "вълчия апетит на капитализма" и той показва, че под натиска на събитията югославското ръководство може да преодолее сковаващите го догми и да потърси по-продуктивна основа за взаимоотношенията със Запада.

Едва през 1949 г. се очертават по-ясно основите на новия външнополитически курс на Югославия, в който главно място заемат новите ѝ отношения с двата лагера на Студената война. Сдържаността към нападките от Изток постепенно е заменена от по-активното противопоставяне, което се определя от нормализирането на отношенията със Запада и от преодоляването на илюзията, че е възможно помирение със Съветския съюз. Едновременно се разработват и основите на нова доктрина на ЮКП, които ѝ позволяват да преодолее сковаващите догми и да потърси по-свободно своето място в света. Югославската пропаганда се активизира и преминава от сдържаност

към преки обвинения спрямо довчерашните съюзници. Предприема се и дипломатическа офанзива за дискредитиране на социалистическите страни като агресори, които притискат една независима държава. С помощта на САЩ, Югославия е приета за непостоянен член на Съвета за сигурност на ООН, където тя успява да прокарва своята позиция и дори постига осъждането на Съветския съюз като агресор[206].

И в този период специфичният статут на Югославия като "ничия земя", установен в процентната сделка и потвърден в Ялта, дава своето отражение при уреждането на международно ѝ положение. Преки факти за договорености между Москва и Вашингтон по югославския въпрос няма, но ред косвени свидетелства, както от 1949 г., така и по-късни, показват, че в своята политика те са съгласували интересите и амбициите си в духа на процентната импровизация на Чърчил от октомври 1944 година. Например при избора на Югославия в Съвета за сигурост, А. Я. Вишински е протестирал с довода, че така се нарушава "джентълменското споразумение" между силите[207]. Очевидно с това той е намеквал, че смята Югославия за част от съветската сфера на влияние или поне е искал да получи някакви отстъпки срещу нейното сближение със САЩ.

В западните анализи на положението на Тито се преценява, че срещу него Москва може да използва икономическа и политическа блокада, но възможността за военно вмешателство със силите на Червената армия или само с армиите на съседните социалистически страни е нереална, защото "в Москва се смята, че с нападението над Югославия ще започне обща война в Европа, за която Съветите, изглежда, още не са готови"[208]. Откритите гаранции на Запада за териториалната цялост на Югославия са дадени по-късно, но въпреки това значителните придвижвания на войскови части към югославската граница през 1949 г. не предизвикват безспокойствие на Запад и предварително са оценени от "Ню-Йорк Таймс" като "блъф" и "война на нерви"[209].

През 1950 г. се стига и до пряко сътрудничество между Белград и Вашингтон във военната област. Югославия получава значителни по обем военни доставки, без това да е обвързано с условия към нея, като ѝ се дава възможност да запази своята независимост. В спомените на Коча Попович, тогава началник на ГЩ на ЮНА, се подчертава, че лично той остро се е противопоставил на желанието на Пентагона да добие сведения за дислокацията на частите на ЮНА с думите: "Не съм дошъл да разговарям за това, а за възможността да ни помогнете с небходимото ни оръжие"[210]. Очевидно, за Съединените щати режимът на Тито е бил изгоден и такъв, какъвто е, но е вероятно и това, те да не са настоявали за по-тясното обвързване на Белград, за да не нарушат предварителните договорености с Москва.

Косвено, макар и доста по-късно, потвърждение за ролята на процентната сделка при решаването на важните геополитически въпроси в периода на Студената война, може да се открие и в събитията от 1968 г. в Чехословакия. Според спомените на Зденек Млинарж, Брежнев преди да изпрати войските на Варшавския договор в Чехословакия е предупреждавал ръководството на ЧКП, че Съветският съюз не може да си отиде от областите, където през Втората световна война е стъпил "кракът на съветския войник", че чехословашките граници са и граница на Съветския съюз и той има право да "изпрати своите войници" в тази страна[211]. Едновременно с това, той ги е информирал за свой разговор с президента Джонсън, който е признал правото на Съветския съюз да се намесва със сила в Чехословакия и Румъния, но за Югославия това можело да стане след преговори[212]. Всичко това, в крайна сметка, се оказва един от факторите, които спомагат за уреждането на специфичния статус на Югославия като "ничия земя", който пък от своя страна дава възможност за самостоятелната еволюция на ЮКП, довела я и до "самоуправленския социализъм".

Всъщност единственото условие, което е поставяно пред Белград от Запада е спирането на помощта за гръцките комунисти. То също може да бъде тълкувано като потвърждение на политиката за "сфери на влияние", тъй като Гърция е изцяло под контрола на Запада. ЮКП изпълнява това искане и затваря границите си на юг още през 1949 г. След това подкрепата на Запада не е обвързвана с претенции към вътрешното устроиство на Югославия. Така се стига и до парадокса Западът да подкрепя един комунистически режим – нещо, което противоречи на доктрината, обединила демокрациите в този период, но то е понятно от гледната точка на тактиката за борба срещу комунизма.

В основата на концепцията на Запада за взаимоотношенията с Югославия застава възгледът, че е по-изгодно да се поощрява всяко движение за независимост от Москва вътре в рамките на социалистическия лагер. Така Тито се превръща в привилегирован клиент на западната дипломация, която пък разчита, че неговата "ерес" може да получи по-широко разпространение. Неудобните въпроси около това, че се поддържа един комунистически диктатор, се избягват с по-сдържаното официално афиширане на тази политика. Във Вашингтон връзките с Тито се поддържат чрез президентската администрация и се заобикалят щекотливите дебати в Конгреса, където има хърватско лоби и все някой би поставил въпроса защо пари на данъкоплатците подпомагат белградския диктатор[213]. Това не означава, че е съществувала значителна неопределеност или непоследователност при прилагането ѝ, нито че общественото мнение е останало индеферетно по въпроса за взаимоотношенията с Тито.

Още през 1949 г. в британския парламент Харолд Макмилън пледира открито за оказване на знечителна и ефикасна помощ на Тито, за да се възпре "агресивността на Кремъл"[214]. Ачесън – държавен секретар на САЩ, през февруари 1949 г. официално декларира подкрепата на своята страна за Белград. В дипломатическите преговори на югославяните открито и цинично, спрямо духа на времето, им е заявявано, че "не е важно взаимно да одобряваме системите си, а да схващаме и следваме общите си интереси"[215].

По същото време в пресата могат да се срещнат както твърдения, че Югославия вече е западна страна и дори това, че "един куршум, продаден на Тито днес, вероятно ще намери пътя си в Русия, като улучи някоя руска глава"[216], така и призиви да не се помага на Тито, тъй като скоро той може да се помири с Москва и да използва полученото оръжие срещу Запада[217]. Най-задълбочен и аналитичен подход като че ли демонстрира Антъни Идън, който в един великолепен материал във винаги сериозно анализиращия балканската проблематика "Нойе Цюрхер Цайтунг" се опитва да види перспективите, предлагани пред западната дипломация от съветско-югославския конфликт. Ясната му оценка за режима на Тито е: "Той е комунист и като такъв не се стреми към свобода за своя народ в западния смисъл на думата". Според него е неоправдано да се очаква еволюция на режима към демокрация, но и такъв, какъвто е, той

можел да бъде изкоден за Запада. От него било възможно да произлезе "нова форма на комунистическа диктатура" – пример, който със своята заразителност би подкопал основите на единството на противниковия лагер[218].

Анализът на Идън, в общи линии, се доближава най-много до цялостния подход на западните дипломатически канцеларии по югославския въпрос. В основата му стои съображението, че запазването на Тито в Югославия нанася силен удар по авторитета на Сталин, който, в по-оптимистичните прогнози, щял "да подсече самия корен на доминацията на Кремъл над Източна Европа". Заместник-държавният секретар на САЩ Хенри Уолъс става автор на образната формула: "Маркс е бог, Ленин е Христос, Сталин е папа, а Тито е комунистическият Лутер"[219]. Разбира се, с нея се изразява не надеждата Тито да обнови, реформира и заздрави комунистическата идеология, а очакването, че той ще постави началото на траен и остър конфликт вътре в противниковия лагер. Именно за това американски експерти настояват чрез американската помощ Югославия да се превърне в "страна на изобилието и високия жизнен стандарт, така, че тя да служи за пример, какво може да постигне една страна, която се отдели от Съветския съюз"[220]. Може да се срещне и твърдението: "Югославската ерес е по-опасна за съветския комунизъм от всички приказки на западните страни за "хладилник във всеки дом" или "лека кола за всеки работник"[221]. От тази гледна точка Тито е по-изгоден именно като комунист, който е успял да се противопостави на съветската доминация и да устои, отколкото ако се присъедини изцяло към западния лагер. Тази позиция на Запада спомага за успешното преодоляване на кризата от 1948–1949 г., за запазването на властта на ЮКП и за нейната самостоятелна идейна и политическа еволюция.

Новото международно положение на Югославия я предазва от външно вмешателство, като в голяма степен гарантира запазването на режима и дава тласък на процеса на изработването на новата политическа платформа на ЮКП, с която тя трябва да оправдае позициите си в конфликта и да заздрави устоите на своята власт. До 1948 г. такава платформа е било "строителството на социализъм" по съветски образец. То се обосновава с догматизираната от Сталин марксистко-ленинска теория за общественото развитие, на практика се

крепи върху всевластието на партийно-държавния апарат, чието положение е гарантирано с оправдавано от "Диктатурата на пролетариата", насилие. Новите идеи на ЮКП са обърнати преди всичко към този апарат, тъй като именно той е действения фактор в страната и основа на властта. Това е и основният мотив, предопределящ идеологическите рамки на нововъведенията. Търсенията на югославските теоретици ще се развиват в границите на марксизма – ленинизма, без да се променят основно догмите му и със същия понятиен апарат, с който голямата част от функционерите могат да работят и разбират. Обратното би могло да доведе и до дестабилизиране на механизмите на властта, които са изградени и остават силно идеологизирани.

На Запад "титовизмът" често е определян като "национален комунизъм". В това има нещо вярно, доколкото властта се обръща и към югославската идея, за да консолидира позицията си. В по-глобален план за "национализъм" на Тито може да бъде обявена и независимата от Москва външна политика. Но в случая може да се каже, че отново се проявява тоталитарния принцип идеите да обслужват властта, а не обратното. Тито се обръща към югославската идея и югославския патриотизъм, за да обоснове политическата линия, която конфликтът с Москва му налага, така, както и Сталин се е обърнал към руския патриотизъм по времето на Втората световна война, но това не значи, че те искрено са вдъхновявани от стремеж за по-добро реализиране на тези нации сред останалите. Впрочем, след жестокостите на гражданската война в Югославия и репресиите над многобройните "врагове", за Тито връщането към чистия югославски патриотизъм е невъзможно. Той не може да направи опит да консолидира цялото общество зад себе си, тъй като, това би означавало да се направят отстъпки на довчерашните "класови противници". Подобна позиция би изглеждала като предателство в очите на комунистите и Тито би разколебал основната опора на своята власт, без да има гаранции, че ще спечели нова. Всъщност и понятието "югославски национализъм" е доста относително, доколкото югославската идея е по-скоро надграждаща, а понякога и противоречаща на истинските национализми на отделните народи. Тя е рационална, и не носи характерните за националните митологии ирационални елементи. В политически аспект тя се стреми да обедини-

ва различни по религия и култура, макар и близки по език народи, в една политическа общност, която винаги е била разкъсвана от вътрешни вражди. Югославия е била единна само тогава, когато властите всъщност са подтискали националните чувства на населението и са ограничавали възможностите за политическа изява. "Национализмите" са сред основните врагове на титовата власт. Не случайно те разрушиха общата държава почти автоматично след промяната в статуквото, което я крепеше. С тези съображения се предопределя и пътя за реформирането на обществото. Реформите се провеждат само отгоре, колебливо и с постоянен страх да не се допусна консолидиране на "антисоциалистическите елементи", да не се дестабилизира работата на апарата, което би поставило начало на дълбока политическа криза. С това и идейно-политическите търсения неминуемо ще се канализират в руслото на възприетата теория за общественото развитие и ще се конкретизират като "търсене на нов път за изграждане на безкласовото общество".

Централно място в процеса на идеологическата подготовка на реформите заема обяснението на причините за конфликта между СССР и Югославия, който всъщност е и първото сериозно антидогматично предизвикателство пред теоретиците на ЮКП. Както вече бе споменато, първоначално атаката примитивно е обяснявана като плод на "интриги", а обвиненията като "клевети и лъжи". Въпреки че е ясно, че зад цялата кампания стои Кремъл и лично Сталин, ръководството на ЮКП през 1948 г. не се решава да посегне върху култа към "вожда на световния пролетариат". Към него продължават да се отправят ритуалните суперлативи, а "интригантите" не са назовавани персонално, очевидно за да се запазят мостовете за едно възможно помирение.

Първият опит да се потърси по-задълбочено обяснение на конфликта, като се прибягва и до любимите на всички марксисти "обективни закономерности" е от есента на 1948 година. То е предложено в речта на Тито пред словенската академия на науките, по случай избирането му за неин почетен член. Тогава в основата на конфликта с Коминформбюро Тито поставя "нерешеният въпрос за взаимоотношенията между социалистическите държави"[222]. Според него проблемът се състоял в това, че комунистическото движение досега успешно било решило въпроса за строителство на социализъм "в

една, отделно взета страна", а след Втората световна война е изправено вече пред наличието на няколко социалистически държави. "Обективните" закони на социализма изисквали между тях да съществуват отношения на братство, равноправие и взаимопомощ, но това не ставало защото икономическите им взаимоотношения били построени върху стари капиталистически принципи на търговия. В това се вижда "икономическата база", предизвикваща конфликт в "политическата надстройка".

Речта на Тито не е плод на случайно хрумване. Според Вл. Дедиер още през пролетта на 1948 г. във висшия ешелон на югославското ръководство са започнали да се водят оживени спорове около същността на конфликта, които не са се изнасяли наяве по политически съображения[223]. Първото е да не се допусне изказването на неща, които биха могли да подхранят пропагандата срещу ЮКП. Второ и не по-малко важно е запазването на образа на монолитно единство, което е имало ръководството в очите на комунистите и който е твърде важен за запазването на пирамидата на властта от разцепление. Затова и именно Тито изнася за пръв път тази версия за конфликта. В неговите речи се вижда не просто анализ на обстановката, който може да бъде обсъждан, а указание към структурите за по-нататъшната им работа. Думите му започват да се тиражират ежедневно от партийната пропаганда. Превърнати са в лозунга "Борим се за равноправни отношения между социалистическите държави" и бързо придобиват своя директивен облик, макар че в самата си реч Тито е отделил на този въпрос съвсем малко място.

Една важна добавка, очевидно предназначена да вдъхне повече самоувереност на югославските комунисти, е направена от М. Джилас. Той обявява, че поставянето на въпроса за взаимоотношенията мужду социалистическите държави е било "историческа неизбежност" и това е трябвало да стане именно от Югославия, "чиято революция е твърде дълбока ... и е преди всички други освободени страни"[224]. Интересно тук е не само оправдаването на позицията на ЮКП с "историческата неизбежност" на конфликта, но и подхвърлянето на идеята за особената специфика на югославската революция, която я извеждала в предния фронт на свеовното комунистическо движение. От тази идея по-късно ще се роди концепцията за "автентичност" на революцията.

До края на 1948 г. ЮКП все още запазва надеждите си за връщане в социалистическия лагер, поради което не се пристъпва към по-задълбочено разработване на идеята, че нейната политика всъщност е "борба за равноправни отношения". В началото на 1949 г. вече се отчита по-ясно, че конфликтът е дълготраен и необратим, което налага и по-задълбоченото и методично разработване на теоретичните въпроси около него. На Втория пленум на ЦК на ЮКП от януари 1949 г. Милован Джилас недвусмислено заявява, че на Югославия ще ѝ се наложи "да гради социализъм със собствени сили в условията на съществуване на други социалистически страни", като се очаква тя да бъде подложена на натиск, както от "империалистите", така и от "съюзниците"[225]. Пред агитационния апарат се поставя задачата "да мобилизира народните маси за изграждане на социализъм със собствени сили, като развенчава митовете за "социалистическата взаимопомощ", които досега е създавал. На същия пленум се говори и за необходимостта ЮКП да вземе по-активно отношение към кампанията, която се води срещу нея, като се отчита, че досегашната сдържаност само е поощрявала клеветниците. Поставя се и теоретичната задача да се направи по-задълбочен анализ на събитията от 1948 г., тъй като това е пръв конфликт вътре в социалистическата система, какъвто теорията по принцип не предвижда. Джилас предлага в него да се наблегне на въпроса за "специфичността на югославската революция". Появява се и разумният мотив да се избягва сляпото и догматично копиране на чужд опит и чужди схеми при специфичните югославски условия.

Въпросът за общото и специфичното в социалистическите революции е сложен и е поставен пред комунистическото движение не от югославяните. Той е особено актуален след Втората световна война, като е решаван различно в пряка зависимост от конкретните условия и задачи. До 1947 г. в повечето източноевропейски страни се говори предимно за "национална специфика на пътя към социализма", особено там, където комунистическите партии са били по-слаби. Именно тогава ЮКП открито и гордо е декларирала, че ще строи такъв социализъм, какъвто вече има в Съветския съюз. След 1948 г. се набляга повече върху "общите, задължителни закономерности на социалистическата революция", зад които се крие сляпото копиране на сталинския модел на социализъм, прилаган без особена "спе-

цифика" върху страни с доста различна култура и традиции. Всъщност позицията, предложена на югославския пленум, не се различава много от стандартната концепция за "народната демокрация като специфичен път за извършване на социалистическа революция". Признава се задължителността на проверените в СССР "основни принципи на социалистическо строителство"[226]. Разликата може би е само в това, че тези принципи се обявяват за достояние не на СССР, а на цялото международно комунистическо движение – постановка, чрез която се избягва неудобството да се копира опита на една страна, която в момента води враждебна политика.

Само един месец след Втория пленум на ЦК вече е публикувана обширната работа на Милентие Попович – министър на външната търговия по това време, озаглавена "За икономическите отношения между социалистическите държави". В нея се прави сериозен опит за теоретично обосноваване на идеята за неравноправните отношения. Според Вл. Дедиер, написването на това експозе е поставено като специална задача пред Попович от Политбюро, след като споровете в него са преминали и се е стигнало до общото съгласие, че именно такава трябва да бъде позицията на ЮКП в конфликта[227].

Този пръв опит да се придадат теоретични измерения на конфликта с Информбюро е определен от Едвард Кардел като стремеж тежкото състояние на страната да се обясни не с "нейния вътрешен порядък, а с това как ръководството на СССР се отнася към Югославия"[228]. Именно за това, в центъра на концепцията се поставя въпроса за взаимоотношенията между социалистическите държави и министърът на външната търговия разсъждава по темата.

Анализът на Попович следва класическия марксистки подход, като тръгва от приоритета на икономическите отношения, които предопределяли и политиката. За основа той използва марксовата постановка, че стихийното действие на Закона за стойността при капитализма довежда до формирането на световен пазар, където се формират и съответните световни средни размери на принадена стойност и световни цени. Всяка размяна на стоки, осъществявана на базата на световните цени води до експлоатация на слаборазвитите от развитите страни. Световните цени, според него, са средство за присвояване на част от принадената стойност, произведена с труда на народа от слаборазвитата страна.

Социалистическите страни влизат в икономически взаимоотношения помежду си чрез механизмите на световния пазар и се подчиняват на неговите закони. Това води до дълбоки и изостряши се противоречия между тях. Така социалистическите страни са разделени на експлоататорски и експлоатирани, независимо че отричат принципно експлоатацията, просто защото търгуват на базата на световните цени. Така се спъвало и приложението на "обективния" закон за "все по-пълното сближение" между тях.

Както се вижда, в общата част от анализа на Попович, няма нищо, което съществено да се отличава от принципните положения на марксистко-ленинската теория. Дори неговият подход е много по-последователен в прилагането на марксизма спрямо реалностите на "социалистическия лагер", отколкото този на съветските теоретици, които пропагандират, че между социалистически страни "обективно" могат да съществуват само безкористна дружба и искрена взаимопомощ.

Въоръжен с тези постановки за световния пазар и цените, Попович изследва историята на социалистическите страни, за да докаже, че в търговията между тях се реализират наложените от законите на световния пазар, експлоатация, неравноправие и дискриминация на слаборазвитите. Като ярък пример за това той използва смесените дружества[229].

В случая става дума за цяла група енергично създавани след края на Втората световна война предприятия, обикновено от Съветския съюз и съответната "братска страна", като съветското участие е било или минимално или се е състояло от конфискувано германско имущество. В тях Съветският съюз е имал приоритет и при ръководството и при разпределението на печалбите. Често смесените дружества са монополизирали цели отрасли на икономиката в източноевропейските страни и чрез административно определяните цени Съветският съюз е получавал допълнителна изгода от тях[230]. Разбира се, някои от смесените дружества са давали и положителен ефект, примерно чрез развиване на нови за дадената страна отрасли, но като цяло те са най-вече средство за икономическо проникване на Съветския съюз, което е обслужвало и неговата политическа хегемония.

При масовото създаване на смесени дружества Югославия е била единствената източноевропейска страна, която от самото начало е виждала неизгодността на тази форма и я е избягвала. В крайна сметка са създадени само две такива дружества, които така и не успяват да се разраснат[231]. В партийната пропаганда до 1948 г. смесените дружества са обявявани за "безкористна помощ" от Съветския съюз и за предприятия – носители на новите, по-висши форми на взаимоотношения между социалистическите държави. Това се е правило и в Югославия, въпреки че нейните икономисти от самото начало са ги смятали за неизгодни и са предпочитали да настояват пред Москва за кредити, с които да се разпореждат самостоятелно[232]. Анализът на Попович всъщност се основава върху позицията на югославските икономисти още от преди 1948 г., която за пръв път се излага публично от него. След конфликта той открито заявява, че смесените дружества са "класически пример за експлоатация на базата на собственост върху средства за производство и на по-ниските цени на работната сила в неразвитите страни"[233]. Според него, те са абсолютно неморални от марксистка гледна точка, тъй като принадената стойност би трябвало да принадлежи на тези, които са я създали – тоест на пролетариата на страната-домакин. Нещо повече, освен че в тях нямало нищо социалистическо, те не прилагали и капиталистическите норми, като често чрез тях Съветският съюз извличал по-големи свръхпечалби, от тези, които са имали чуждите капитали преди войната. С това авторът подчертава, че под знамето на социализма се извършва една още по-жестока експлотация на изостаналите народи.

В критиката на смесените дружества Попович изхожда от априорната постановка, че отношенията между социалистическите страни трябва да изключват икономическата изгода и да водят до "братско" сътрудничество. Той си остава комунист, който не иска да се откаже от принципите, в които е вярвал и вижда причината за неблагополучията единствено в неправилното им прилагане. Особено показателна е интерпретацията на политиката на ЮКП спрямо останалите социалистически страни. Според Попович, на пазара Югославия е била експлоатирана както от Съветския съюз, така и от по-развитите Чехословакия и Унгария. Въпреки това, в своето отношение към по-малките и по-неразвити от нея страни, Югославия се

е стремяла да прилага принципите на социалистическия интернационализъм и да им оказва истински безкористна помощ. Според него, само в отношенията между Югославия и Албания са били прилагани "истински социалистически взаимоотношения". Тук разбира се, той се проявява като типичен партиен демагог.

Всъщност до 1948 г., Югославия следва твърде амбициозна политика спрямо по-слабите си съседи, като за Албания е било предвиждано и поглъщането ѝ от Югославската федерация[234]. Поради това югославското ръководство е правело всичко възможно за потясното обвързване на икономиката на двете страни, стремяло се е да проникне в институциите на новата албанска власт, да засилва влиянието си върху албанското ръководство. Разорена Югославия интензивно праща помощи и свои специалисти в Албания, в период, когато самата тя получава помощи отвън и ползва услугите на съветски специалисти. Принципната близост на политиката на Тито към Албания с тази на Сталин, примерно към Румъния, се вижда и от факта, че Югославия създава смесени дружества с Албания на същата основа, която е използвал и Съветският съюз.

В интерпретацията на Попович се подчертава, че само в този случай е даден пример за истински социалистически взаимоотношения, тъй като, според него, търговията между двете страни се е основавала върху вътрешните цени на стоките, а не върху световните. Югославия не е експлоатирала Албания, а пряко се е ангажирала в изграждането на албанския социализъм. Интересите на двете страни в случая обективно съвпадали и така напредвало все по-плътното им сближаване. Така се обяснява и атаката на Коминформбюро срещу Югославия. Ръководителите на останалите компартии били заинтересовани да запазят капиталистическите отношения между социалистическите страни, тъй като са извличали печалби от тях. Същността на кризата от 1948 г., според Попович, била споразумение между социалистическите хищници, виждащи заплаха в югославската безкористност – "Да изгасим бързо малката светлинка, за да не настане голям пожар"[235].

Така се стига до основния момент в интерпретацията на Попович. Според него през 1948 г. Информбюро е защитавало капиталистическите принципи на търговията и експлоататорските претенции на развитите страни. С това, тази организация фактически ре-

ревизирала основни принципи на марксизма-ленинизма и тласкала световното комунистическо движение по пътя на "дребнобуржоазния национализъм". Именно Белград е вървял по верния път, като е давал пример за безкористни отношения между социалистическите държави. В конкретния момент, според Попович, комунистите били изправени пред следната дилема: "или се отречи от привилегиите и тръгни по революционния път на социалистическата взаимопомощ на изостаналите и тогава си истински, на дело, интернационалист, или остани на стария принцип на привилегиите и експлоатирането на изостаналите – и тогава си експлоататор, дребнобуржоазен националист, шовинист! Трето няма!"[236]. И тъй като югославските комунисти са решили тази дилема в полза на интернационализма, а Информбюро – в полза на "дребнобуржоазния национализъм", то и пред всички комунисти на преден план стояла задачата да "се борят срещу юнаците от Информбюро" (което означава да подкрепят Тито).

В цялата аргументация на М. Попович няма нищо, противоречащо на основните принципи на марксизма-ленинизма. Критиката е вдъхновена от стремеж да се преодолеят противоречията вътре в социалистическия лагер и да се засили неговата роля в света. В основното – в интерпретацията на света, Попович запазва догматичната комунистическа теза, че светът е разделен на два непримиримо враждебни лагера, като социалистическият е носител на прогреса и хуманизма, а капиталистическият – на ретроградност и експлоатация. Само преоценката за състоянието вътре в социалистическия лагер би могла да подразни московските теоретици, ако те са анализирали творбата на югославянина. Критиката на Попович обаче е и опасна за лагера, тъй като поставя под въпрос хегемонията на Съветския съюз. Тя е твърде емоционална и необмислена – не се базира върху признаването на легитимността на собствените интереси на социалистическите държави, което би могло да обоснове едни по-нормални отношения между тях. В нея има и наивен идеализъм. Попович изхожда от императива за единство на социалистическия лагер в борбата му срещу империализма, което на практика пак би довело до съветска хегемония над източноевропейските страни. Принципите за "чиста и безкористна социалистическа взаимопомощ" всъщност са антипазарни, нелогични и идеалистични.

В конструкцията на Попович избиват ярко големите политически амбиции на югославското ръководство. В претенциите, че именно ЮКП е прилагала правилни социалистически принципи и е единствената партия, която не се е поддала на ревизионизма, се съдържа както необходимото оправдание на нейните позиции в конфликта с Информбюро, така и стремеж за засилване на ролята на ЮКП в света. В тази претенция има и опит ЮКП да провокира и привлече компартиите на изостаналите страни, заинтересовани от подобна помощ. Сталинската монолитност на комунистическото движение по това време не позволява осъществяването на подобни титови мераци. В конфликта между ЮКП и Москва всички комунистически партии се нареждат единно в антититовския фронт. Дори и да е имало някакви противовци те или са арестувани или са принудени да замълчат от страх. Амбициите на Тито обаче се запазват и той по-късно ще се опита да ги реализира вън от комунистическото движение чрез движението за необвързаните.

Критиката на Попович засяга само отношенията между социалистическите страни. Той не се осмелява да се впусне в анализ на характера на обществото, построено в Съветския съюз, да потърси и там причините за "ревизионизма". Той и не трябва да прави това, тъй като югославското общество по същото време имитира съветското и принципите на социализма не могат изведнъж да бъдат поставени под въпрос. Задълбочаването на критиката е в пряка зависимост и от развитието на външнополитическата преориентация – в този момент още няма такова сближение със Запада, което да даде сигурност на Тито и да го вдъхнови за по-остри антимосковски тези. Това става факт към края на 1949 г., а дотогава югославската пропаганда разработва преди всичко мотива за "неравноправните отношения между социалистическите страни". Джилас се впуска и в търсене на подходящи цитати от Ленин по тази тема[237].

Критиката на вътрешното положение в Съветския съюз е следващият етап в развитието на идеологическата преориентация, който идва заедно с големите монтирани процеси в социалистическите страни. В тях основните обвинения към Кочи Дзодзе (Албания), Ласло Райк (Унгария), Трайчо Костов (България) са били за "връзки с предателската клика на Тито", съпроводени от ново разрастване на антиюгославската кампания. Абсурдността на обвиненията и фамоз-

ните "самопризнания" на обвиняемите разкриват още по-ясно жестокостта и лицемерието на сталинизма пред югославските комунисти.

Така идеолозите на ЮКП са подтикнати да насочат погледа си и към вътрешните проблеми на Съветския съюз, като причините за конфликта от 1948 г. се търсят и там. Първият по-задълбочен опит за подобен подход е на философа Макс Бače в една студия озаглавена "За някои въпроси на критиката и самокритиката в СССР" и публикувана в теоретичния орган на ЮКП сп. "Комунист" през октомври 1949 г.

Концепцията на Бače отново се базира върху догматични принципи на марксистко-ленинската теория. Той отхвърля търсенето на причините за конфликта само във въпроса за отношенията между социалистическите страни с довода, че "външната политика на една страна не е и не може да бъде нищо друго освен отражение на нейната вътрешна политика", следователно атаката срещу Югославия трябва да се обясни и с вътрешното състояние на СССР[238]. В центъра на своя труд той поставя проблема за състоянието на критиката и самокритиката в Съветския съюз и там той успява да открие "ревизия" на марксистко-ленинската теория. По това време "критика и самокритика" са ключови термини за сталинския догматизъм. Чрез тях се запълва логическия вакуум, възникващ от твърдението, че при социализма няма антагонистични класи и борба между тях. Тъй като класовата борба по презумпция се смята за основен двигател на обществения прогрес, то излиза, че обществото без класи е неспособно да се развива. Именно тук сталинските теоретици призовават на помощ критиката и самокритиката, които заменяли класовата борба като "двигател на обществено развитие при социализма".

Макс Бače влиза в спор с твърденията на Жданов по темата и съумява го обори задочно. Теоретичната част на изложението му е интересна най-вече с това, че за да опровергае Жданов, той използва почти същите изходни положения на марксистката философия, които е ползвал и съветския идеолог. В това няма нищо чудно. Когато най-общи философски постановки се използват за нуждите на практическа пропаганда, те дават достатъчно големи възможности

за произволни тълкувания, включително и за обосновка на противоположни твърдения.

Основният принос на Макс Бače в процеса на идеологическа преориентация е изследването на критиката и самокритиката в практиката на съветското общество. Материал за неговия анализ дава кампанията от 1947–1948г. за дисциплиниране на интелигенцията в Съветския съюз. Става дума за известната "борба с космополитизма", предизвикана както от първите повеи на Студената война, така и от необходимостта да се парират засилените стремежи за демократизация на обществото сред интелигенцията, да се спре потенциалния декабризъм на хората, които са освободили Европа, а самите те остават под властта на една абсолютна деспотия[239]. Борбата с "космополитите" се води главно в научните институти и творческите съюзи, като подбрани групи от учени, (главно евреи) са обявявани за носители на вредни идеи и са отстранявани от научния (а много и от биологичния) живот. Цялата кампания е отразявана широко в печата и материалите от дискусиите са публикувани в специализирани издания. Те дават обилна храна за критичния анализ на Бače.

Проследявайки дискусиите сред философи, историци, биолози, юристи, които са провеждани по еднакъв сценарии, Бače откроява един съществен и показателен момент. Във всяка дискусия едно от обвиненията към "космополитите" е, че са налагали свой монопол в съответните науки, че са задушавали критиката и самокритиката. Постоянното изтъкване на "ролята на ЦК" при разкриването на тези недостатъци предизвиква и ехидната забележка на Бače: "Очевидно законът на Жданов (за критиката и самокритиката като движеща сила) не е диалектически и не действува обективно. За неговото функциониране, като че ли във всеки отделен случай е необходима интервенция на ЦК"[240]. Всъщност той, чрез съветските публикации, успява да обрисува една нерадостна картина на съветското общество, за да стигне и до смел анализ на причините за това: "Намерихме, че във всички страни от живота в СССР ... съществуват някои странни, но навсякъде еднакви явления, които, както казват самите те, не са нито единични, нито случайни и които самите те, начело с Жданов, наричат монопол". Последиците от този монопол са следните: "Там, където съветските философи трябва да критикуват – те хвалят..., когато от тях се очакват нови идеи – те изпадат в

схоластика; вместо да бранят свободата на науката, съветските учени се клеветят един друг и се прогонват от институтите. В цели територииални области партийните секретари като самостоятелни велможи задушават живота и икономическото развитие; критиката е невъзможна дори и в музиката, в биологията господстват идеалисти и с материална сила задушават материалистическата критика". Югославският философ обявява монополизма за "уродлив израстък на социалистическия организъм", за извор на фетиши, идеализъм и страх. Защото "критиката е борба, монополът е власт без борба. Той създава само подлеци, нещастници и роби". Този твърде силен пасаж е последван и от конкретен анализ на основите на монополизма. Тук Бачe атакува и една от най-основните догми на сталинизма – ръководната роля на комунистическата партия, макар и с известни уговорки, за да не засегне ЮКП, която не е и помисляла да се откаже от своята ръководна роля.

Според Бачe, монополът в Съветския съюз – това всъщност е всевластието на ЦК и лично на Сталин. Дo него се е стигнало защото неправилно се е разбирал и прилагал принципа за "ръководната роля на партията". За него е съвсем естествено една управляваща компартия да дава насоките във всички главни сфери на общественото развитие и да държи сметка за състоянието на обществото. Но това не трябвало да спъва или да изключва борбата на мнения. Когато ЦК задушава критиката и налага само своето мнение се стигало до тотален монопол. Така големият монополист на обществото е ЦК, а във всяка отделна сфера се установяват производни монополи на отделни личности или групи.

Възгледите на Бачe за положението в "първата страна на социализма" въпреки радикализма си не стигат до пълно отрицание, което би поставило задачата да се търси и алтернатива на съветския социализъм. Дълбочината на неговия анализ и мащабите на "ревизионизма" и "допуснатите грешки и слабости", които той разкрива, дават основания за подобен подход, но очевидно е имало и опасения. Така Бачe всъщност не предлага алтернатива на съветския социализъм, а най-конструктивната част от труда му се свежда до въпроса дали другите комунистически партии трябва да повтарят безкритично целия опит на Съветския съюз, или да търсят начин за избягването на грешките му. Отношението му към възловия въпрос за

ръководната роля на партията, ясно показва, че той се стреми не да критикува принципите, а да търси причините за неблагополучията в неправилното им прилагане. С това се избягва и логическата необходимост да се предложи алтернатива. Въпреки това, неговите идеи заемат важно място в процеса на обновяването, преди всичко с критичния поглед към съветския социализъм, както и с анализа на монополизма, който ще бъде доразвит само след година от Джилас и Кардел. Но тогава критиката ще бъде още по-задълбочена и тя ще обосновава алтернативата на "самоуправлението".

През 1949 г. свои принос за идейните търсения дава и Моше Пияде. Активността му го изтласква на преден план преди всичко като публицист и пропагандист. В някои западни вестници той дори е обявяван за "лидер на реформаторите в ЮКП" и за "главен теоретик на югославската ерес"[241]. Моше Пияде е единствения представител на по-старото поколение югославски комунисти, който е успял да остане в ръководния екип на Тито. Кариерата си той дължи преди всичко на личното си приятелство с него от затвора в Лепоглава. Издиган е на високи постове, но никога не е заемал ключово място при разпределението на функциите. Надарен с чувство за хумор и с жив разсъдък, той е една от колоритните фигури в тогавашното ръководство, има славата на любимец и "вицаджия" на Политбюро, ползва се и от личното доверие на Тито и си позволява неща, които останалите лидери избягват да правят. Дори една негова басня, критикуваща твърде остроумно политиката на Сталин към малките държави е забранена и е предизвикала конфискацията на отпечатан тираж на един вестник[242]. Неговата публицистична активност допълва теоретичните търсения на Макс Бачe, Милентие Попович и др., като яркото му перо и значителният му авторитет спомагат за преодоляването на консерватизма, както сред редовите комунисти, така и в партийно-държавния апарат.

Пияде не се поколебава да заяви, че тези, които са предприели атаката срещу Югославия са "тръгнали по пътя на отклонение от марксизма, по пътя на контрареволюцията"[243]. Той оценява процеса срещу Ласло Райк в Унгария като "полицейско-шпионска провокация, която оставя зад себе си и най-срамните процеси на историята". За пръв път в негова статия се поставя под съмнение и валидността на процесите от тридесетте години в Съветския съюз и без да се

оправдават Троцки или Бухарин, се обявява, че именно с тях е поставено началото на пагубната еволюция на ВКП(б), довела до диктатурата на Сталин. Защото "в деня, в който бе обявено, че троцкизмът е не едно от течения в работническото движение, а се е превърнал в обикновена агентура на фашизма, от този ден... всяка мисъл, която не е в съзвучие с мислите на съветските ръководители се провъзгласява за троцкизъм, в неговото агентурно-фашистко издание. По този начин всяка дискусия е изключена, а остават само физическото изтребление и кладите за вещици"[244].

Тази еволюция е довела както до процеса срещу Ласло Райк, така и до "абсолютното покоряване на всички комунистически партии в света на една партия". Източноевропейските страни са превърнати в сателитни държави без своя вътрешна и външна политика, а техните ръководства в "обикновени полицейски префектури на една чужда държава", които са напълно задоволени от своето "губернаторско положение".

В цветистите статии на Пияде не се появяват принципно нови аргументи, задълбочаващи критичното преосмисляне на сталинизма, но за сметка на това те имат силен пропаганден ефект, дължащ се както на публицистичното му майсторство, така и на факта, че един от най-авторитетните членове на Политбюро се ангажира с нови оценки и нови постановки. Това е твърде важно за хода на идеологическата преориентация на партията, за преодоляването на нейния догматизъм, особено сред апарата, който е склонен не толкова да анализира смисъла на един материал, колкото да гледа кой го е подписал и в това да вижда указания.

От тази гледна точка най-важно, разбира се, е мнението на Тито. Официално то е изразено в една негова реч от 2. октомври 1949 г. пред офицери от ЮНА. Думите му показват, че процесът на преосмисляне напредва бавно, но успешно, че страната е намерила своето място в света и може да задълбочава спора с Кремъл. Въпреки че Тито се стреми да избягва резките оценки, той е достатъчно категоричен: В Москва има ревизия на марксизма. Съветският съюз води хегемонистична и вредна за комунистическата кауза политика. ЮКП ще се бори за преодоляването на тези грешки и за построяването на социализъм по свой път, като се надява да намери подкрепа от стра-

на на всички честни комунисти и на "световната прогресивна общественост"[245].

Такива са посоките на идейните търсения през 1949 година. Политическият разрив с останалите социалистически страни се обяснява с "ревизионизма", в който те са изпаднали. ЮКП застава в позицията на последователен борец за правилното приложение на доктрината, като разчита, че ще може да привлече зад себе си нещо от международното комунистическо движение, но се обръща и към засилващите се национално-освободителни движения в Третия свят. А разривът с руснаците води до ескалация на теоретичните преосмисляния. След като веднъж е започнал, Белград трябва да продължава с все по-задълбочената критика на сталинизма и с разработването на такава доктрина за социалистическото общество в Югославия, която действително да го отличава от съветското.

Критиката на сталинския социализъм следва подхода на Макс Бараче – анализ на вътрешното състояние на СССР, където се търсят причините, довели до извращаването на социалистическите идеи. Отначало Бараче вижда корена на злото в монополизма, а в по-нататъшното развитие централно място вече заема бюрократизма. Твърде интересна е еволюцията, която има съдържанието и политическото значение на този термин. До 1948 г. той присъства в лексикона на ЮКП като понятие за канцеларщина, за "излишно писане на доклади и писма" и "неправилно отношение към низшите ръководители"[246]. През 1950 г. бюрократизмът вече е "раковото заболяване" на Съветския съюз.

На Третия пленум на ЦК на ЮКП, състоял се на 29 и 30 декември 1949 г., в докладите и на двамата водещи теоретици се съдържа постановката, че антидемократичните и антисоциалистическите тенденции в съветското общество се базират върху засилената роля на бюрокрацията[247]. През пролетта на 1950 г. в Югославия и в Съветския съюз се провеждат избирателни кампании, в които и в двете страни разменят пропагандни шутове – всяка пред своите избиратели. Задочната словесна битка налага на югославяните да конкретизират по-ясно същността на различията между Москва и Белград. На предизборните митинги повечето от ръководителите наблягат преди всичко на решимостта си да се съпротивляват докрай на съветския "хегемонизъм" и остро да отхвърлят "лъжите и клеветите"

на Информбюро, като избягват все още ясно да се ангажират с дълбок и критичен анализ на сталинизма[248].

Единствено Милован Джилас на една среща със студенти от Белградския университет развива идеята за бюрократизацията на Съветския съюз след смъртта на Ленин. Това ясно показва, че тази идея все още не е била приета от цялото ръководство, като вероятно е предизвиквала както догматична реакция, така и опасения, че подобен анализ може да бъде приложен и спрямо Югославия и да застраши позициите на ЮКП.

На митинга Джилас обявява, че ЮКП води своята борба за социализъм срещу две главни опасности – буржоазната реакция и социалистическия бюрократизъм. Според него вторият враг е особено опасен. Той вдъхновявал ревизионизъм, "чийто център се намира в Съветския съюз и по-точно в ЦК на ВКП(б)"[249]. Последиците от това са: 1) Въвеждане на неравноправни отношения и експлоатация на други социалистически страни; 2) Немарксистки подход към ролята на водачите, достигащ до вулгарно идолопоклонство; 3) Разлики в заплатите, по-големи от тези в буржоазните страни; 4) Идеологическо форсиране на великоруския шовинизъм; 5) Монопол върху тълкуването на марксистко-ленинската идеология; 6) Тенденция към фактическо ликвидиране на социалистическата демокрация; 7) Осуетяване на борбата на мнения.

Идеологически корен на всичко това Джилас вижда в "ревизията на главния въпрос на марксизма – въпроса за държавата в преходния период". В СССР държавата се е превърнала в "сила над обществото", в нея на базата на привилегиите се е изградил строй на "бюрократичен централизъм". Той идентифицира съветската държава с привилегирования бюрократичен слой, чийто интереси влизали в противоречие с тези на производителите. Така се стигало до вътрешна криза, изход от която се търсел във външната експанзия. Така можела да се обясни и атаката срещу ЮКП от 1948 г.

За да не се стигнело до подобна еволюция и в Югославия, ЮКП трябвало да води своята борба на два фронта – "както против остатъците от капитализма, така и против монополизма на бюрокрацията". Изграждането на социалистическо общество, според Джилас, би трябвало да доведе до отмиране на държавата и на нейните функции. От всички компартии само ЮКП била прозряла опасността

от бюрокрацията, с което имала възможност да покаже правилния път и на останалите социалистически страни. Дори Джилас възкликва философски: "Ние сме хегелово отрицание на съществуващото положение в социализма и по този начин мая и закваска на неговото по-нататъшно развитие"[250].

Това е първото и твърде неясно изложение на концепцията за бюрокрацията и извращаването на социализма в Съветския съюз и останалите източноевропейски страни. Концепция, която ще застане в основата на идеята за "строителство на самоуправленски социализъм", разработвана и прилагана успешно няколко десетилетия на запад от България. През 1950–1953 г. – години на остър, безкомпромисен конфликт с Москва, югославските ръководители си позволяват остра и задълбочена критика на положението в "първата страна на социализма" и стават автори на неща, които по-късно, след нормализирането на отношенията, ще трябва да бъдат забравени и изтривани от изданията на съчиненията им. Върху цялостното отричане на сталинизма се базира и шестия конгрес на ЮКП, които само няколко години по-късно е сметнат за опасен и е забравен, а по-късно постановките от него са обявени и за погрешни.

Първият опит за по-цялостно и систематизирано изложение на концепцията за ролята на бюрокрацията в Съветския съюз е направен от Милован Джилас в серия статии под общото заглавие "Съвременни теми", отпечатани във вестник "Борба" през ноември 1950 г.[251]. Ако вярваме на спомените на проф. Душан Биланджич, с това съчинение Джилас е предизвикал и известно разцепление в партията, като се е превърнал в естествен лидер на тази част от комунистите, която се е стремяла към по-дълбоко и същностно реформиране на обществения модел[252]. Тъй като статиите на секретаря на ЦК по агитацията и пропагандата са имали директивен характер, те нормативно е трябвало да бъдат обсъждани от партийния апарат. Радикалната преоценка на представите за социализма и света, предлагана от Джилас, е довела и до известно объркване в редиците на този апарат.

В самото ръководство на ЮКП се оформят две тенденции – реформаторска и консервативна. Между тях се очертават определени противоречия, но не и организационно или доктринално противопоставяне. Всъщност Политбюро продължава да работи по стария

начин – всеки от членовете му отговаря за определен сектор и не се меси в работата на останалите, като често дейността им не е добре координирана. Милован Джилас разработва и пропагандира своите теоретични възгледи, които биха могли да доведат до дълбоко и същностно реформиране на тоталитарната система. Едвард Кардел го подкрепя, като освен с критика на сталинизма се занимава и с разработването на теорията за самоуправлението и със създаването на самоуправленските институции. Борис Кидрич подлага на критичен анализ досегашната икономическа политика и поставя основите на новата стопанска система. Към тримата водещи теоретици може да се добави и популярният Моше Пияде, който взема активно участие в реформата на правната система и създаването на новата конституция.

Консервативното крило на ЮКП е представено най-силно в лицето на организационния секретар Александър Ранкович – той не случайно е наричан "душата на партията" – в негови ръце е кадровата политика, чрез която контролира организационния механизъм на партията[253]. Ранкович играе важна роля в ЮКП още от времето на войната, когато е поел както организационното й ръководство, така и контрола над службите за сигурност на партизанското движение. Не случайно, той веднага привлича вниманието на британския пратеник при партизанския щаб Фицрой Маклиин, който го определя като "главен организатор на ЮКП"[254]. Ранкович не застава открито срещу предлаганите от Джилас и Кардел концепции, но като организационен секретар и отговорник за държавната сигурност, той се чувства ангажиран преди всичко с опазването на реда в държавата и изпитва опасения към идейните залитания, които със своя радикализъм поставят под въпрос устоите на режима.

Тъй като не се стига нито до организационно обособяване, нито до открит сблъсък между реформатори и консерватори, реалните измерения на тяхната борба трудно могат да бъдат очертани. Идеите на реформаторите срещат определена подкрепа сред интелектуалците както в партията, така и вън от нея. По-голямата част от активистите, които се занимават с организационна работа и се чувстват застрашени от радикалните промени застават на консервативни позиции. В крайна сметка и двете тенденции съществуват мирно в общата политическа линия на ЮКП. Реформаторите са по-активни в областта на теорията, на критичното преосмисляне както на световната, така и на собствената практика, но техните идеи трябва да се провеждат от консервативно настроения апарат, който, без да се противопоставя открито, ограничава реалния реформизъм на новите идеи.

Показателен за съотношението между консерватизъм и реформаторство при изработването на политиката на ЮКП е Четвъртият пленум на ЦК, на който са обсъждани въпросите на теоретичната работа. Докладчикът Милован Джилас обосновава необходимостта от промени с идеологическия хаос в комунистическото движение и с "пълната ревизия на социалистическата идеология в СССР". Според него, до това се е стигнало и поради пренебрегването на два съществени елемента от дейността на всяка марксистка партия – свободата за изказване на различни мнения и истинската вътрешнопартийна демокрация. Така е създаден идеологическия монопол, при който ревизионизмът е неизбежен.

Основната част от неговия доклад е посветена на въпроса, как да бъде избегнато формирането на подобен монопол в ЮКП. Тук той се оплаква от партията си и дава едно твърде интересно сведение. Когато неговите радикални статии са се появили в печата, когато по важни въпроси се забелязва различие в мненията на отделните партийни ръководители, това е предизвикало объркване и стрес по йерархията на партийните и държавни органи. Самото ръководство на ЮКП е решило да премахне идеологическия монопол и да допусне възможността в печата и във вътрешнопартийния живот да се изказват различни мнения. Но тогава то се изправя пред непривичната ситуация на натиск отдолу, от объркания партиен апарат, който настоява за яснота и изисква от своите ръководители да възстановят привичния за системата идеологически монопол[255].

Тази част от доклада на Джилас разкрива до голяма степен линията на борба между консерватори и реформатори в партията. Реформата е официално прокламирана теоретична линия. Тя се провежда от ръководството и се спуска по организационните структури, често без да бъде обсъждана или коригирана. Несъгласните с нея не могат да се обявят против, нито да оспорват основните й положения. Тъй като в организационния механизъм на ЮКП не е заложена система за обратна връзка, която да дава възможност за съг-

ласуване на противоречиви тенденции, за отчитане на мнението и на партийните низини, то противодействието на консерваторите може да се изяви само по линията на скрития отпор. Истинската заплаха за тяхното положение не е в промяната на концепцията за социализма, а преди всичко в допускането на възможност за спорове и дискусии, в премахването на монополизма, съществуващ навсякъде в това общество – и в идеологията и в политическата система. Всъщност партийният апарат с еднакъв ентусиазъм може да се бори и с "империализма" и с "остатъците от буржоазията" и с "бюрократизма" – в зависимост от спуснатите директиви, но не и да работи в условията на свободна борба на мнения, на дискусии и спорове, които подкопават единството и целенасочеността на действията му и се възприемат като естествена заплаха за цялата система. В нея нещата са взаимообвързани и премахването на монопола върху идеологията минира основите и на монопола в политиката.

Именно поради това, основният проблем при обсъждането на въпросите на теоретичната работа не е в теоретичната същност на новата концепция за строителството на социализма, а в търсенето на такъв баланс между реформирането на партийната политика и организационната монолитност на партията, който да предотврати заплахата от разцепление и да запази единството на действията.

Предложеният от ръководството вариант по този проблем се свежда до пропагандно възстановяване на нормите на вътрепартийна демокрация от времето на Ленин, изразени в класическата формула на "демократическия централизъм" – "свобода при обсъждането на партийната политика и задължителност на взетите решения за всички." Проблемът за баланса между демократизъм и централизъм стои пред всички политически организации. Демократичното начало – свободата на техните членове да имат и отстояват свое мнение, почти винаги е в противоречие с оранизационната необходимост от единство и ефикасност на действията. Комунистическите партии приемат формулата на Ленин, която в отделни периоди е давала възможност за по-свободно формиране на партийната политика, но никога не е поставяла под въпрос организационната им монолитност. При практическото ѝ приложение най-често първата част – свободата на обсъжданията, става жертва на втората – на задължителността. Та и затова основната част от доклада на Джилас е посветена на щекотливия въпрос как да се премахне идеологическия монопол на ЦК без това да застраши монолитността на партията. В крайна сметка се потвърждава необходимостта от борба срещу "онези, които отстъпват от основните начала във вътрешнопартийния живот, които се изправят срещу партийната линия или отказват да провеждат пртийните решения"[256]. Потвърждава се и правото на болшинството да наказва и отстранява несъгласните с него. Така се запазва политическия монопол на Политбюро, а премахването на идеологическия е твърде относително, тъй като ръководството запазва механизма, чрез който може отново да го въведе. В крайна сметка, контролът върху теоретичните процеси остава в ръцете на Политбюро и персоналните промени в него или промяната на курса веднага рефлектират и върху това, как ще функционира "демократическия централизъм" – като повече демократичен или като повече централистичен.

След пленума атмосферата в страната и партията се разкрепостява, дава се възможност за по-свободно и задълбочено обсъждане на политическите проблеми, за раждането на нови идеи, което е цел на реформаторите, но едновременно с това се запазват механизмите на организационната монолитност и се предотвратява възможността от създаване на фракции в партията и консолидирането на групи на антисоциалистическа основа в обществото, което особено плаши консерваторите.

В резолюцията на пленума се подчертава преди всичко възможността за развиване на свободна борба на мненията и това подсказва, че в началото по-голямата част от членовете на партията са били склонни към консерватизъм и дисциплина, след като ръководството е счело за нужно да се обърне към тях и да им напомни изрично, че "членовете на ЮКП имат пълно право свободно да се изразяват и да дискутират за теоретичните възгледи на отделни членове на Партията, независимо от техните функции"[257].

От изказването на Тито пред пленума става ясно, че именно "Съвременните теми" на Джилас са предизвикали смущение в партийните редици и че от тях е започнал да назрява политическият проблем, чието решение се търси със споменатата резолюция[258].

Един често повтарян аргумент в дискусията около теоретичната работа на ЮКП разкрива и основния мотив, с който консерватив-

ния апарат е убеден да приеме реформаторската теория – това са амбициите ЮКП да играе важна световно-историческа роля като партия, която очиства практиката на социалистическото строителство от ревизионизма и първа прокарва верния път към "безкласовото общество". Според по-късната оценка на Джилас и самият Тито се е ентусиазирал от новите идеи на своите съратници дотолкова, доколкото са гъделичкали мегаломанските му амбиции. При практическото им провеждане обаче, той се е стремял да ограничи въздействието на тези от постановките, които биха могли да засегнат позициите на партийно-държавния апарат и устоите на властта[259].

Налагането на този взаимоприемлив модус между реформатори и консерватори дава определен импулс на процеса на търсене на нов, различен от сталинския, модел на социализъм, като до голяма степен предопределя и размаха и формите на реализация на реформите. В ЮКП се запазва както политическия монопол на Политбюро, така и стила на неговата работа, който оставя значителен терен за самостоятелност на отделните му членове. Реформаторите Джилас, Кардел, Кидрич, Бакарич получават възможност да разработват и прилагат самостоятелно идеите си в своите области, но като цяло организационната машина на партията остава в ръцете на консерватори, които, без да се съпротивяват открито на реформите, ограничават техния размах.

Теоретичните постановки, застанали в основата на реформаторския курс, са разработени през 1950–1951 г. Югославските теоретици концентрират усилията си в няколко основни области – анализ на същността на обществото, построено в Съветския съюз; анализ на състоянието и господстващите тенденции в света през петдесетте години; разработване на теория за строителство на самоуправленско социалистическо общество като най-правилен път за прилагане на марксистко-ленинската доктрина.

В анализа на сталинизма централно място заема проблемът за бюрокрацията и бюрократизма в социалистическото общество, който се разглежда в по-широкия аспект на ролята на държавата при социализма. Първите стъпки на социалистическата революция – отстраняването на "буржоазията" от властта; експроприацията на "средствата за производство"; колективизацията на селото, се приемат от югославските реформатори за правилни и обосновани. Проб-

лемът идвал след тях. Ако държавата в преходния период бъде неправилно построена, както е станало в Съветския съюз, то тя щяла да засили неимоверно много своите функции и да поеме цялото ръководство на производството и разпределението. По този начин от диктатурата на пролетариата се раждало "деспотично управление на бюрокрацията", в обществото се въвеждал "всеобхватен държавен монопол", от които произтичали както "задушаването на свободата и демокрацията", така и въвеждането на системата от привилегии, които облагодетелствали единствено бюрокрацията. Целият процес е оценен от югославските теоретици като "реставрация и контрареволюция от особен тип", а същността на съветския обществен строй е определена като "държавен капитализъм".

Спрямо него се прилага класов марксистки анализ и се отделят две основни класи – от една страна наемните работници, а от друга – "кастата от високоплатени, безскрупулни, непостоянни, брутални и коварни държавно-капиталистически бюрократи"[260]. Между тях се водела се класова борба и за да запазят своето положение, бюрократите прибягвали до всякакви средства – безскрупулна демагогия, инсинуирани процеси, форсиране на национализма и шовинизма, стремеж към външна експанзия. Пред югославските комунисти се представя и следната картина на вътрешното състояние на това общество: "Вместо интернационализъм, братство и равноправие между народите – националистическо мракобесие, маскирана окупация на шест цивилизовани европейски държави, износ на капитали и извличане на свръхпечалби от тях чрез методите на първоначалното натрупване, подготовка на завоевателни войни … Вместо диалектика и материализъм – нова схоластика и нов субективен материализъм; вместо революционна практика – самодоволен користен и користолюбив практицизъм. Вместо радостни и свободни форми на духовен живот – сива и еднолична мисъл, бесни, нечовешки и алкохолни излияния на патентовано щастие и тъй жесток и тотален натиск от страна на желязната пета, шпионажът на която се е вмъкнал и в най-малките килийки на обществото – в отношенията между мъж и жена, родители и деца, художника и неговото вдъхновение, какъвто не познава човешката история"[261]. Този дълъг цитат ясно показва размаха на шоковото преосмисляне на характера на съветското общество, което имплицитно налага на ЦК на ЮКП да пред-

ложи алтернатива, не само да се дистанцира, но и да се противопостави на сталинската практика. Тази необходимост предизвиква въодушевление сред реформаторите и опасения сред консерваторите. В подхода спрямо състоянието в Съветския съюз също така могат да се видят различията между тях. Горният цитат е дело на Милован Джилас – човекът, който се стреми към най-радикално преустройство на системата, теоретикът, който целенасочено руши догмите, клейми Москва и обосновава новите световно-исторически претенции на ЮКП. Той, освен това, не е натоварен с отговорност за стабилността на режима, която би могла да охлади реформаторския му радикализъм и не на последно място е темпераментен черногорец, който със страстта на разочарован любовник громи довчерашните си кумири[262].

Едвард Кардел избягва толкова ярък публицистичен патос, като се насочва към по-спокоен и теоретичен анализ на съветския социализъм. Борис Кидрич критикува смело сталинизма, но главно в областта на икономическата политика. Останалите ръководители нао ЮКП избягват да се ангажират с прекалено резки изказвания спрямо "родината на социализма", очевидно съзнавайки, че и югославското общество не се отличава съществено от съветското и че критичният анализ на първото лесно може да бъде интерполиран и спрямо второто. Самият Тито също така избягва прекалено резките публични изказвания спрямо Съветския съюз, макар че именно той е давал директиви на пропагандата да "громи руснаците", когато е считал за необходимо[263]. Това съответства както на арбитърската му роля в Политбюро, така и на уравновесения му темперамент – всъщност той винаги е избягвал резките промени в политиката и е предпочитал стабилните, постепенни маневри.

Едвард Кардел определя бюрократизма като естествен и спонтанно възникнал продукт на "държавата от преходен тип", който се развива тогава, когато няма революционен контрол от страна на работническата класа[264]. Според него, бюрократичната еволюция в Съветския съюз не е била неизбежна. Съществувала е алтернативата на демократичното развитие на процесите, но за това е попречила историческата обремененост на Русия и смъртта на Ленин. После Сталин е използвал контрареволюционните тенденции на бюрокрацията, за да въведе своя азиатски деспотичен режим.

Авторството на югославските теоретици върху тези постановки може да бъде оспорвано. През тридесетте години Троцки анализира сталинския режим по подобен начин в книги, получили широко разпространение. В спомените на Анте Чилига – един от първите комунисти, които успяват да се измъкнат от сибирските лагери се твърди, че в разгорещените спорове между лагерниците е бил доста разпространен възгледът, че при Сталин е създаден строй на "държавен капитализъм, с бюрокрацията като господстваща класа"[265].

В критиката на троцкисти и бухаринци срещу Сталин също присъства мотива за безконтролната бюрокрация, която извращава революционните идеали. Не на последно място трябва да се изтъкне, че и самият Ленин (особено в последните години от живота си) е отправял остри и критични забележки срещу съветската бюрокрация. Не може да се каже доколко югославските теоретици са повлияни както от горепосочените, така и от западните некомунистически автори, но това всъщност не е и толкова важно. Техният принос е в това, че те съумяват да използват споменатите възгледи, за да обосноват теоретично необходимостта от реформи в Югославия и в това, че чрез тях тези идеи се разпространяват по-късно в международното комунистическо движение.

Втората важна област, в която се концентрират усилията им, е преосмислянето на образа на света и на характера на съвременната епоха. Основното им постижение е отхвърлянето на възгледа за света като разделен на два непримиримо враждебни лагера – единият е на социализма, мира и демокрацията, начело със СССР, а другият е на капитализма, войната и реакцията, начело със САЩ. Този образ, според югославяните, бил наложен на комунистическото движение от съветската бюрокрация с цел да използва "прогресивните сили" за своите хегемонистични аспирации. Светът не може да се раздели на две части – изтъкват югославските реформатори – а още помалко едната от тях да се идентифицира само с доброто, а другата само със злото[266]. Обявява се, че съветската пропаганда е взела само тези части от теорията на Ленин за империализма, които обслужват хегемонистичните планове на съветската бюрокрация. Тя избягвала да анализира действителните тенденции в развитието на съвременния капитализъм, защото целта ѝ не е била той да бъде

победен, а "тяхната армия да се възползва от революционното движение, да завоюва някоя територия и да разшири собственото ѝ господство"[267].

Джилас подчертава, че капитализма трябва да се анализира обективно, за да се изработи и най-правилната политика на международното комунистическо движение. Той подчертава следните особености в новата фаза на развитието на капитализма: износът на капитали се е допълнил с нова форма – "безплатна помощ на слаборазвитите страни"; в колониалната система на империализма се появяват нови, по-демократични форми на отношения между развити и неразвити. Появата им е обусловена от необходимостта да се избегнат политическите и икономически кризи, като богатите отделят част от своите свръхпечалби, за да оживят производството и да възстановят функционирането на световния пазар, от който те печелят достатъчно. Това показвало, че капитализмът запазва възможностите си за развитие, а капиталистическите държави намират начин да преодолеят противоречията си. Едновременно с това се изтъква, че в следвоенното развитие на капитализма се засилва "обществения характер на производството", който влиза в противоречие с "преградата на частното присвояване". Това правело възможен скока от капиталистическо монополистическото производство към социалистическото. Самото развитие на капитализма го тласкало към това, а какви ще бъдат конкретните форми все още не можело да се каже[268].

Така се стига до важната постановка за възможността от мирното прерастване на капитализма в социализъм. Едвард Кардел дори заявява, че чрез развитието на класическите форми на "буржоазната демокрация" не само е възможно, но и реално се извършва еволюционен преход към социализъм[269]. По този начин и съвременната епоха е определена като "ера на бурен процес на практическото налагане на социализма"[270]. Процесът в никакъв случай не може да се свърже само с борбата на "социалистическия лагер", а още помалко с външнополитическите амбиции на СССР. Тази постановка дава възможност на Югославия да нормализира отношенията си с големите капиталистически страни и да потърси по-активни контакти със социалдемократическите партии.

Що се отнася до "социалистическия лагер", той е оценен като творение на съветския империализъм, където държавнокапиталистическата същност се прикрива зад "социалистическа фразеология". Нещо повече, поради относителната му изостаналост, именно в този лагер на "държавния капитализъм" се прилагат остарелите методи на господство – износът на капитали се съпътства от полуокупация, налагат се полицейски бюрократични режими, подтиска се свободата и демокрацията, процъфтява корупцията и откритата демагогия. Причина за това е и обстоятелството че съветският капитал не е в състояние да води нормална конкурентна борба с "капиталистическия" и разчита на военна сила, за да запази своето господство[271].

Важен елемент от новия подход на ЮКП към света е твърдението, че и в двата лагера на студената война съществуват и действат както реакционни сили – капиталистическо-империалистически на Запад и бюрократско-държавно-капиталистически на Изток, така и прогресивни сили – които и в двата лагера се борят за премахването на старото класово общество и за социалистическа демокрация. Във вторите се виждат естествени съюзници на Югославия, която е призвана със своите успехи в строителството на социализма да им покаже верния път.

Този момент говори повече за амбициите на югославското ръководство и за запазената склонност да се идеализира действителността. В този период е абсурдно да се говори за каквито и да е изяви на сили и тенденции в източноевропейските страни, които да се противопоставят или поне да не подкрепят Сталин и Съветския съюз. На Запад съществуват сили, които се стремят към социализъм, както в комунистическия му вариант, така и в социалдемократическия, но тяхната готовност да подкрепят ЮКП или да се учат от нея наистина се надценява. Режимът на Тито получава подкрепа по-скоро от "капиталистическите" сили, които са движени от свои стратегически съображения.

Очевидно, тези оптимизъм е предназначен повече за вътрешна консумация, за да убеди актива в перспективността на новата политика. В международен план ръководството на ЮКП не успява да постигне осезателно сближение със западната социалдемокрация, въпреки нормализирането на отношенията с нея и насочва своите амбиции към друга сила, която заема своето място в света през петдесетте години – т.нар. Трети свят. Чрез Движението на необвързва-

ните, Югославия се стреми да организира и поведе довчерашните колонии в трета глобална сила. Официално политиката на необвързаност започва да се провежда след 1954 г., но и в предишните години тя е подготвяна от усилията на югославската дипломация[272].

Новият образ на света, предлаган на югославските комунисти, съответства на новото положение на страната и на промените, извършвани във вътрешнополитически план. Намерено е обяснение за конфликта с останалите комунистически партии, предложени са и постановки, които позволяват по-близкото сътрудничество с капиталистите. Едновременно с това, целият анализ на съвременната епоха се базира почти само върху основните положения на марксистко-ленинската теория, като се намират и достатъчно убедителни цитати от класиците, които заемат полагащото им се място на неоспорими доказателства. По този начин се обслужва и вътрешнополитическата необходимост да не се прави прекалено остър завой в теоретичен план, които би объркал и дестабилизирал догматично настроения партийно-държавен апарат. Този образ на света позволява да се провежда външнополитическа линия, при която Югославия запазва своята независимост от двата лагера на студената война и едновременно с това обосновава глобалните прететенции на нейния лидер[273].

Най-съществената част от развитието на теоретичните процеси в ЮКП след 1948 г. е разработването на концепция за "построяване на самоуправленско социалистическо общество". Обявява се, че това е най-правилният начин да се елиминира опасността от бюрокрацията. За да се избегне ужасната еволюция на Съветския съюз е необходимо да се реши по друг начин въпроса за държавата в преходния период. В своята концепция югославските теоретици се опират на ред, забравени при Сталин, постановки на класиците на марксизма и особено на опита на Парижката комуна. Според тях, основният въпрос на социализма е този за управлението на националзираните от държавата средства за производство и за разпределението на принадената стойност[274]. Ако той бъде оставен в ръцете на бюрокрацията, тя ще наложи своето класово господство, както е направила в Съветския съюз. Изходът се вижда в самоуправлението на производителите.

С това югославяните не откриват нищо ново. Всъщност, те се връщат към ред забравени постановки и към най-романтичните въжделения не само на социалистическото движение, но и на редица утописти от осемнадесети и деветнадесети век. Основният проблем при тези въжделения е в това, как те да бъдат реализирани в практиката и именно тук е и оригиналността и приносът на ЮКП. Централно място в нейната доктрина заема изказаното още от Енгелс предположение, че при социализма държавата трябва да отмре като институция поради отпадането на необходимоста от нея. Остава доста сложния въпрос как да се организира политически преходът, когато "свалената от власт буржоазия" все още запазва възможностите си за реванш. Класиците са предвиждали непродължителен период на "Диктатура на пролетариата" – която всъщност е водораздел между революционерите и реформистите в социалистическото движение. ЮКП не отрича необходимостта от диктатура на пролетариата, виждайки в нея един необходим етап от развитието на социалистическата революция[275]. Така тя не напуска рамките на революционния марксизъм, но в нейната концепция за пролетарската диктатура се появяват нови елементи, които я отличават от останалите комунистически партии.

Според югославяните, в преходния период социализмът е заплашен не само от "буржоазните остатъци", но и от собствената бюрокрация на социалистическата държава. Комунистическата партия трябва да гради новото общество в борба с тези две основни опасности. Ако за справянето с първата е достатъчно революционното насилие, което се смята за нормално, то срещу втората трябва да се противопостави такава политическа система, която да елиминира влиянието на бюрокрацията. За тази цел, държавата в преходния период трябва да се организира така, че да даде възможност за спонтанно развитие на "обективния" процес по нейното отмиране. Това щяло да стане чрез прилагането на принципите на самоуправлението в стопанските организации, като производителите сами решават основните въпроси на производството и разпределението. Административните функции на държавата трябва да се прехвърлят върху органите на местното самоуправление. По този начин и работническата класа ще има възможност обективно да се противопостави

на бюрократичните тенденции, които са естествен спътник на преходния период.

В съответствие с тези възгледи се извършва и нова редакция на историята на ЮКП. В нея се вкарват както "бюрократични сили и тенденции", така и съзнателната борба на югославските комунисти, на "здравите сили" под ръководството на Тито, срещу тях. Корените на самоуправленската политика започват да се търсят и откриват още в някои от действията на ръководството на ЮКП от времето на войната. Откриват се и "бюрократични тенденции", действали в Югославия след победата на революцията. Това е ставало и поради конирането на съветския опит и под въздействието на собствени "бюрократични сили". За такива са обявени и привържениците на Информбюро.

Идеологическата формула на политиката на ЮКП след 1951 г. става "борбата против бюрократизма, за социалистическа демокрация и народно самоуправление при ръководната роля на работническата класа"[276]. С нея се дава теоретичен старт на амбициозните промени и смели реформи.

Глава III

РАБОТНИЧЕСКОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ

И така – през 1950–1953 г., ръководството на ЮКП извършва едно наистина героично интелектуално усилие за комунисти от сталинстката школа – "ревизия" на официалната марксистко-ленинска теория. Промените засягат най-политизираната част на доктрината – теорията за социалистическата революция и за преходния период между капитализма и социализма. Въпреки че основните ѝ теоретични елементи – философската основа на диалектическия и историческия материализъм, марксовата политикономия и възгледа за социализма (общество без класи и противоречия при всеобщото благоденствие) като реална и постижима цел – остават непроменени, югославската ревизия дава възможности за радикални промени в обществения модел. И идеята за работническо самоуправление и лозунгът за социалистическа демокрация съдържат в себе си демократичен заряд, създават предпоставки за отхвърляне или поне за повдигане на силовия тоталитарен похлупак върху обществото. Реализирането им в практиката зависи обаче в много по-голяма степен от политическия механизъм на прилагането им, от това как те ще бъдат "преведени" на бюрократичния език на властта, възприети от "кадрите" и превърнати в институции.

По принцип проблемът за теоретичните иновации е доста сложен за действаща комунистическа власт. Новите идеи са заплаха за политическата стабилност на режима, дори и ако обхващат най-отдалечените от политиката, чисто философски области. Защото тоталитарният модел е особен синтез между идеология и политика. Нещата са взаимосвързани – теоретичните нововъведения често предполагат промени в политическата система, а става и обратното – чисто политически противоречия се реализират като идеологически различия или догматични спорове. Този вид диалектика между практика и идеология се проявява ясно и в историята на югославските реформи. Конфликтът между Белград и Москва през 1948 г. е

силов сблъсък за доминация, но още тогава той е съпътстван от редица идеологически обвинения в "троцкизъм", "ревизионизъм" и т.н. За да оправдае своята позиция югославското ръководство ѝ придава и съответната идеологическа обосновка. Отначало теорията е създадена, за да обслужва по-скоро нуждите на външната политика, но след това тя започва да предявява своите изисквания и към вътрешната политика на ЮКП. С това на изпитание са подложени вече и организационните и силови механизми на режима, които пък от своя страна имат своя собствена логика и интереси.

Казано по диалектически – може би точно тук се крие основното противоречие на процеса на югославската "ревизия". От едната страна стои необходимостта да се провеждат реформи, а от другата е естественият стремеж на партийно-държавния апарат да запази статуквото, да избягва сътресенията. Този стремеж обединява и интелектуалния догматизъм и интересите на "бюрокрацията", на апарата да запази положението си, да се придържа към познатите методи на работа. Измеренията на един подобен конфликт трудно могат да бъдат видяни. Той не приема нито доктринална, нито ясна политическа форма. В обществото се запазва политическия монопол на ЮКП, а вътре в нея – политическия монопол на Политбюро. Реформите са инициирани и провеждани отгоре. Борбата около тяхното съдържание и приложение се води в Политбюро, при това по твърде своеобразен начин – без открит сблъсък. Ако се приеме, че основното противоречие в крайна сметка е решено по някакъв начин, то това става отново в Политбюро – там се изработва политическата линия, която въвежда амбициозни от доктринална гледна точка промени, но ограничава техния обхват, така че те да бъдат в съответствие с устоите на политическата система и интересите на апарата. Разбира се има и други тълкувания. Може да се говори, че замислите отгоре са били смели, радикални и последователно демократични, а съпротивата на средата, която включва както интересите на апарата, така и културното равнище на населението всъщност е спъвала размаха им или пък, че те така са си били и замислени от Тито – като маньовър, с който да се измъкне от кризата след конфликта със Сталин.

Съдбата на работническото самоуправление в Югославия е показателно за сложността на реформения процес. Теоретичните основи на тази идея са достатъчно ясни от марксистка гледна точка – работниците са тези, които произвеждат благата, те трябва да получат възможност и да ги разпределят, както и да участват в ръководството на предприятията. Като лозунг работническото самоуправление съпътства социализма от самото му възникване. Сред исканията на въстаналите парижки работници през 1848 г. е фигурирало и "самоуправление на националните работилници". Парижката комуна от 1871 г. поверява ръководството на някои фабрики на техните работници и от нейния апологетизиран опит самоуправлението заема важно място в съчиненията на Маркс, Енгелс, Ленин. В кризата след Първата световна война, то е пропагандирано от революционери като Роза Люксембург, Антонио Грамши, Дьорд Лукач[277]. През 1921 г. работническата опозиция в Съветска Русия вдига големи стачки в Москва и Петроград в името на "работническото самоуправление". Кронщадският метеж също издига подобен лозунг преди да бъде смазан от Червената армия[278].

Впрочем съдържанието на тази идея не може да бъде изчерпано само с развяването ѝ като лозунг от бунтуващо се работничество и от революционния социализъм. Тя има доста по-дълбок заряд в рамките на големия исторически стремеж за премахване на социалните неправди. Неслучайно веднъж Кардел заявява, че идеите за самоуправление са стари колкото хуманизма и борбата за по-добър живот[279]. В пропагандата на самоуправлението югославските автори с удоволствие споменат сред предходниците си и великите западни социални мислители и експериментатори Шарл Фурие и Робърт Оуен, които са опитвали да реализират самоуправлението чрез "свободното сдружаване на участниците в производството" и като модификация на кооперативните принципи[280].

Всъщност идеята за работническо самоуправление не е чисто югославски патент и в XX век. В най-ново време тя присъства активно и на Запад и на Изток – както на политическата сцена, така и в икономическия живот. Освен в титова Югославия, където от лозунг бе превърнато в институции и в официална идеология, "работническото самоуправление" се появява и в Полша и Унгария, като искане на бунтуващите се работници през 1956, 1970, 1980 година[281]. Антикомунистът и антититовец Анте Чилига пък подчертава, че в идеята за самоуправление се въплъщава една от глобалните тенден-

ции на съвременността – стремежът демокрацията да се прехвърли от политическия живот в икономическия и социалния. Той я определя като "един от великите постулати на прогреса и на преобразованията на индустриалното общество"[282]. Самоуправленските принципи намират все по-голямо приложение и в развитите индустриални страни примерно чрез разширяването на участието на профсъюзите в решаването на основни въпроси от работата на предприятията. В някои страни включването на представители на трудовия колектив в контролните и управителни съвети на фирмите е регламентирано със закон. То е форма за ангажиране на участниците в производството към проблемите на фирмите и е предназначено да преодолее остър социален и производствен проблем – отчуждението на работниците от труда[283].

Доста богатото и разнообразно съдържание на идеята за работническо самоуправление позволява тя да играе значителни и различни роли. Тя може да обедини работниците в порив за борба срещу "експлоататорите", а може и мирно да се инкорпорира в икономическата и политическа организация на индустриалното общество, като спомогне за мотивацията и ангажирането на изпълнителите в производствения процес. Естествено е, че от богатото съдържание югославските комунисти вземат това, което им е нужно и само дотолкова, доколкото им е потребно. Историята на самоуправленската идея например се свежда до това, което е влязло в канонизираната героика на работническото движение, при това само в марксистко-ленинския му вариант. Централно място заемат спорадичните цитати от класиците, а от опитите за практическото приложение най-голямо значение се отдава на Парижката комуна. При този подход се подминават както борбите на Работническата опозиция в Съветска Русия, така и тези произведения на Ленин, където идеята за работническо самоуправление е отхвърляна от него[284].

Около началото на приложението на работническото самоуправление в Югославия съществуват две версии – в официозната Титова историография за първи институции на новия принцип се обявяват създаваните още през 1949 г. работнически съвети в предприятията; Милован Джилас поставя действителното начало по-късно, през 1950 г. В своите дисидентски книги той разкрива и задкулисния

механизъм, по който югославското ръководство е стигнало до идеята за работническото самоуправление.

Версията на Джилас е по-интересна и достоверна. Най-малко защото като дисидентстващ автор той е доста по-искрен и не е обвързан от политически и пропагандни мотиви, които предопределят официозната комунистическа историография. Според него до идеята се стигнало в лутанията на идейната преориентация през 1950 г. Препрочитайки трудовете на класиците в търсене на аргументи срещу съветската пропаганда, той лично е преоткрил марксовата идея за "свободно обединение на непосредствените производители, които сами решават основните въпроси от производството и разпределението"[285]. През пролетта на 1950 г. той споделил с Кардел и Кидрич мисълта, че Югославия може да се опита да разработи идеята на Маркс, като предаде управлението на фабриките на техните работници. И двамата са приели идеята на Джилас, но с уговорката, че това може да стане едва след няколко години. Наскоро след това Борис Кидрич е предложил готов план за въвеждането на самоуправлението. На едно от съвещанията с участие и на профсъюзните ръководители е бил обсъждан въпроса за премахване на съществуващите дотогава работнически съвети. Там Кардел е решил, че най-добрият начин идеята за работническо самоуправление да бъде "въплътена в дело" е да се използват съществуващите работнически съвети, като правата им се разширят. Веднага е започнала и подготовката на закон за това. През цялото време Тито е бил извън Белград и не е запознат с разработването на закона. Когато Кардел и Джилас го информирали, той възкликнал, че югославските работници не са дозрели за такава работа. Джилас подхвърлил, че именно това е начинът да се постигне "разграничаване от сталиновата система и пред света и пред международното работническо движение"[286]. Така маршалът бил убеден, а по-късно се въодушевил от мисълта, че именно той за пръв път ще приложи марксовия лозунг "фабриките – на работниците".

Тази версия е изложена от Джилас през 1970 г., след като е влязъл в конфликт с Тито. В официалната пропаганда и историография на режима се твърди, че ръководството на ЮКП още през 1949 г. е разработило основните положения за прилагането на работническото самоуправление в отговор на "съществуващите сред комунис-

тите стремежи". Тази версия си има и свое доказателство – на 23.11.1949 г. Борис Кидрич и председателят на югославските профсъюзи Джуро Салай подписват Упътване за основаване и работа на работнически съвети в държавните стопански предприятия. То е изпратено до републиканските профсъюзни ръководства и до 215 големи предприятия, които е трябвало да експериментират въздействието на новата форма[287].

Противоречието между двете версии е очевидно, като засяга както авторството на идеята, така и годината на възникването ѝ. Разбира се, спомените на Джилас не трябва винаги да се смятат за категорично верен източник, особено по въпрос, който засяга и личната му роля, макар че като цяло той е един от най-искрените мемоаристи. От друга страна съвсем обяснимо е и желанието на официалните югославски историци да премълчават изобщо неговото име, когато пишат казионните апологии на самоуправленския социализъм. При по-внимателен анализ на официално публикуваните документи могат да се открият ред неща, потвърждаващи версията на Джилас.

Преди всичко прави впечатление, че през 1949 г. в официалните изявления и документи думата "самоуправление" се използва само в административно-териториалния ѝ смисъл, като самоуправление на местните органи на властта. В потайната "кухня на югославската политика" (на пленумите, където разискванията са секретни), също няма никакви намеци за "самоуправление" като път към строителството на нов тип социализъм. На Третия пленум на ЦК, състоял се на 29 и 30 декември 1949 г., отново никой не споменава за работническо самоуправление. В изказванията и на Борис Кидрич и на Джуро Салай работническите съвети въобще не се споменават[288]. Това навежда на мисълта, че с упътването от 23.09.1949 г. стопанското ръководство просто е отчело едно профсъюзно мероприятие в трескавото търсене на някаква форма, която ще помогне да се решат сложните проблеми по състоянието на работната сила и трудовата дисциплина в напрегнатата до краен предел югославска икономика и въобще не е имало предвид марксовия лозунг за работниците, които сами управляват фабриките.

Това се потвърждава и от анализа на самото Упътване. Там е записано, че съветите се създават, за да се приложело "Конституционното положение за непосредствено участие на работниците в управлението на стопанството и за извършване на стопански контрол"[289]. Работническите съвети от 1949 г. имат само съвещателни права без ясна отговорност. Специално е подчертано че те не "ограничават значението на директора в ръководството на предприятието" и "не променят с нищо ролята на синдикалната организация". Организирането им е поставено като задача пред профсъюзните организации и това потвърждава предположението, че става дума за един от поредните почини за повишаване на трудовата дисциплина, а не за целенасочен завой на ръководството на ЮКП към "дебюрократизация" на югославското общество и за прилагане на нов, различен от сталинския, модел на социализъм. Всъщност съветите от 1949 г. едва по-късно придобиват това значение, което официозните югославски историци им придаваха, с цел да припишат по-голяма историческа предвидливост на Тито. С правата от Упътването, работническите съвети не могат да бъдат обявени и за значителен експеримент, тъй като те всъщност няма какво да решават. В този случай изглежда логично и твърдението на Джилас, че още на следващата година е поставен въпросът за тяхното премахване и само хрумването на Кардел ги е превърнало в една от основните институции на югославския експеримент.

Каквато и да е предисторията на работническото самоуправление в Югославия, неговата истинска история започва с приетия на 27.06.1950 г. Основен закон за управление на държавните стопански предприятия и висшите стопански организации от страна на трудовите колективи. В доста объркания текст на този закон ясно може да се види и основната специфика на югославското преустройство – пропагандното използване на демократичния заряд в принципа за работническото самоуправление и създаването на такива институции, които не реализират цялостно точно този негов заряд.

Законът започва с гръмкото и очевидно пропагандно пожелание: "Заводите, рудниците, съобщителните, транспортните, търговските, селскостопанските, горските, и другите държавни стопански предприятия като общонародна собственост се управляват от трудовите колективи в името на обществото и в рамките на държавния стопански план"[290]. Красивият принцип фабриките да бъдат управлявани от работниците се поставя в "рамките на държавния план", което вече ограничава правата на колективите, особено като се от-

чете чисто директивния и волунтаристичен характер на стопанските планове в онези години. Първата част влиза в пропагандната машина на режима, а втората определя второстепенното място на "самоуправляващите се колективи" в стопанския и политически живот.

Институционализирането на работническото самоуправление в Югославия носи в себе си същия отпечатък на противоречието на демократичния, хуманен принцип и опасенията от ефективното му прилагане. Според нормативните документи трудовите колективи упражняват своето право на самоуправление чрез работническите съвети и управителните комитети на предприятията и обединенията. Работническите съвети се избират пряко от трудовите колективи за срок от една година, като са предвидени възможности и целия съвет, и отделни негови членове да бъдат отзовавани и преди изтичането на мандата. Работническият съвет избира управителен комитет на предприятието, който е натоварен с отговорност за управлението и се отчита както пред колектива, така и пред "Съответните държавни органи" и пред управителните комитети на по-висшите стопански организации.

Оперативното ръководство на предприятията е поверено на Директор, назначаван "отгоре", от управителния комитет на обединението или от "надлежните държавни органи"[291]. Работническият съвет в предприятието има право да предложи неговото сменяване. Така всъщност смелата инициатива за "дебюрократизиране" на производствените отношения и за самоуправление на работниците се реализира чрез две нови институции, които се включват в съществуващата система на административните, стопански и профсъюзни структури. Разпределението на правата и задълженията, процедурите по избиране, свикване и вземане на решения дават широки възможности на съществуващата стопанска и профсъюзна бюрокрация да влияе върху работата и да ограничава предпоставения ефект на "дебюрократизация".

Например ограниченията на мандатността с предвидената възможност членовете на съветите да бъдат отзовавани предварително означава, че те са зависими и неудобните работнически активисти могат да бъдат отзовани по всяко време. Управителният комитет на предприятието има сравнително широки пълномощия, но неговите членове не са освободени от преките си работни задължения, с което не им се дава възможност да се посветят на отговорностите си. Освен това, те остават под властта на преките си ръководители по работните си места. Процедурата по избор на работническия съвет се основава на единна кандидатска листа, предлагана от заводския профсъюз. Предвидена е и възможност една десета от работниците да издигат свои кандидати, но тя е свързана с ограничението те да бъдат равномерно разпределени между цеховете, с което е трудно приложима. За да се събере подобен кворум е необходима независима от администрацията и профсъюза организация, а това нещо е смятано за недопустимо както в този период, така и доста по-късно. По този начин и възможността в съветите да проникнат независими работнически представители, да се издигнат лидери, макар и формално допусната на практика, е неприложима. В крайна сметка отначало съветите стават място за награждаване и издигане на стахановци, но по-късно те започват да играят и своя роля.

В разпределението на правата между работническия съвет, управителния комитет и директора са заложени големи възможности на стопанската администрация и на държавните органи да ограничават инициативата на самоуправленските институции. Част от решенията на работническия съвет се нуждаят от последващо санкциониране на стопанското обединение или на държавните органи. Управителния комитет на предприятието няма право да отменя разпоредбите на вишестоящата стопанска структура, а може само да информира държавните органи за своите забележки. От своя страна и директорът може да спира изпълнението на решения на управителния комитет и да се обръща към държавата. Ако към всичко това се добави слабата политическа активност на работническата класа и липсата на сериозни синдикални традиций, които биха могли да се изявят чрез новите институции, то става ясно, че през 1950 г. самоуправлението е повече пожелание, отколкото стопанска реалност[292]. Ст. Павлович преценява, че "за повечето от работниците самоуправлението съществува само на думи, а работническите съвети са празна формалност"[293]. Македонският ръководител Стражин Гигов по същото време заявява открито пред ЦК на КПМ, че съветите не действат, че в тях често се избират полуграмотни представители, които въобще не се справят със задълженията си, а и директорите

масово не спазвали закона е дори уволнявали избрани членове на съветите[294]. Разбира се, когато се анализират първите стъпки при въвеждането на самоуправлението трябва да се отчита, че и като замисъл и като институция то е нещо наистина смело и нестандартно. Освен това е несъвместимо с изградената и функционираща организация на стопанския живот и с политическата култура на както на комунистическата бюрокрация, така и на работничеството в по-голямата част от територията на Югославия. По-нататъшното развитие показа, че то най-добре се съчетаваше със стопанска ефективност в по-развитите области на Югославия. В Словения например бяха създадени самоуправленски фирми, произвеждащи наистина висококачествена и конкурентна продукция, пробиваща по цял свят. В крайна сметка функционирането на институциите зависи и от културата на тези, които работят в тях. В икономическата система на 50-та година обаче предприятията нито могат да действат като самостоятелни стопански субекти, нито работниците сами могат да участват ефективно в ръководенето им. Изискванията на бързата индустриализация, навиците за командно администриране, липсата на механизми за разпределение на отговорностите и тогава и по-късно ще предопределят както централизираното ръководство на икономиката, така и изземването на произволно големи части от доходите на предприятията. Другояче всъщност трудно би могло и да бъде. Ако работническите съвети бяха получили реални права те скоро биха влезли в конфликт с плановата администрация, а това най-вероятно би предизвикало отдръпване и изоставяне на експеримента от страна на партийното ръководство. Впрочем, законовите права на работническите съвети не са действително предопределящи за тяхната роля в обществото и в икономиката. При положение, че се запазва политическият монопол на ЮКП и не се допуска възможност за никаква независима инициатива, те винаги ще остават под контрола на администрацията, дори и да развиват някаква активност. Големият въпрос за измъкване от бетонната прегръдка на тоталитарното общество се решава не на това равнище, в по-големия проблем за приложението и функционирането на "социалистическата демокрация". Запазването на цялата политическа инициатива само за властите не дава възможност за реални обществени промени, независимо от мащабите на институционалното творчество. Така всъщност опитът за смела реформа се свежда до административна реорганизация.

Ако практическият ефект от опита за приложение на идеята за работническо самоуправление е в икономиката е минимален, то в пропагандата на ЮКП той заема гигантско място. Теоретичните усилия на ръководството след 1950 г. се концентрират в максимална степен около развитието на концепцията за самоуправлението на работническите колективи, като на тази идея се придават и световно-исторически мащаби. Не случайно един от партийните теоретици обявява самоуправлението за "единствената теория, която дава път на обществото пред предизвикателствата на съвременността"[295]. По-нататъшното развитие на югославското самоуправление може да влезе в учебниците на тоталитарната пропаганда с многобройните си завои и вариации, но трябва да се отбележи, че то претърпява известна еволюция и в динамичния период 1950–1953 г.

През 1950 г. все още не са приети официално оценките за съветския социализъм като "държавен капитализъм" и не е поставено началото на доктриналната "дебюрократизация" на Югославия. Поради това и работническите съвети са обявявани за нещо сравнително скромно – "нова форма на социалистическо управление на стопанството, която осигурява все по-широкото привличане на масите в ръководството на икономиката"[296]. Пропагандата се спира най-вече на марксовия лозунг "Фабриките – на работниците", който често се повтаря и лично от Тито. Той е аргумент за дистанциране от съветската практика и връщане към "автентичния" марксизъм. След официалното въвеждане на политиката на "дебюрократизация" работническото самоуправление увеличава пропагандната си стойност – то е обявено за един от действените органи на "социалистическата демокрация", за активен фактор при изграждането на "дебюрократизиращ се социализъм". Едвард Кардел отива по-далеч с твърдението, че чрез него се е решавал най-сложния проблем на социализма – прилагането на демократичните принципи и в икономиката[297]. Всъщност през 1952–1953 се прави точно обратното – работническите съвети не действат реално в икономиката (в предприятията те просто не са ефективни), а работническото самоуправление е засилено пропагандно в областта на политическите структури и институции. Тогава се създават Вечета на производителите в местните

народни съвети и в републиканските и федералната скупщини, където те също не са самостоятелни политически фактори, но пък около тях се вдига огромен пропаганден шум.

Ключовият въпрос на реформирането на социализма, от чието решаване се предопределят действителните възможности за промени, е проблемът за политическата демокрация и нейното практическо приложение. В теоретичен план при ЮКП той е поставен достатъчно категорично – обявено е, че единственият правилен път за предотвратяването на опасността от собствената бюрокрация на социалистическата държава е широкото развитие на "социалистическата демокрация". Тя се смята за изначално присъща на социализма, за единственият начин, по който могат да се реализират неговите хуманни принципи. Но, както в теоретичен план, така и в практическото приложение на демокрацията отново се проявава двусмисленост и противоречивост – вечната специфика на югославските реформи, за която вече стана дума.

В най-общ теоретичен план "социалистическата демокрация" е схващана като съставна част от Диктатурата на пролетариата[298]. Това автоматично създава предпоставки за ограничаването ѝ като политическа демокрация и всъщност предварително осъжда югославския експеримент на палиативност. Основната постановка, която предопределя диктаторския характер на комунистическата власт – положението, че в преходния период трябва да бъдат подтискани "враговете на социализма" се запазва. Дори броят на "враговете" се увеличава. Към "остатъците от капитализма" се прибавят и собствените "бюрократи", наричани понякога и "държавно-капиталистически елементи". С това се запазва действието на тоталитарния механизъм за хипертрофирано налагане на представата за "вътрешни врагове", което е необходимо на властите, за да поддържат "относителна несигурност сред гражданите и по този начин да запазват статуквото"[299]. Разбира се, пресилено е югославските "бюрократи" от ранния титовизъм, да се приравняват като средства за манипулация със сталинските "врагове с партиен билет". Сталин ги превръща в основен механизъм на технологията на неговото власт, чрез "врага с партиен билет" той се справя с вътрешнопартийните си противници, стряска и дисциплинира партията. В неговата игра правилата са жестоки и за "враговете" няма място под слънцето. В ЮКП подобна

роля, но в много по-ограничен мащаб играят "коминформовците". Кампанията срещу бюрократизма в собствените редици е далеч по-безобидна. Освен като част от стремежа за дистанциране от Съветския съюз, тя играе и ролята на социален отдушник, като посочва пред масите някакъв текущ виновник за лошото състояние на нещата. Всъщност преследвани "бюрократи" няма. "Отдолу" смятат, че "бюрократизмът" е "горе", а "отгоре" обвиняват в "бюрократизъм" по-низшите. Дори и инициаторът на кампанията за "дебюрократизация" Милован Джилас, който по принцип е склонен към самокритика, обяснява пред ЦК: "... във върховете на нашата държава имаме напълно демократични отношения ... остатъците от недемократизъм и деспотизъм са в окръзите и са доста силни"[300]. Това е правено и в други соцдържави, с цел да се обясняват недостатъците в работата на държавния апарат, без недоволството да се насочва към цялата система.

Запазването на идеята за Диктатура на пролетариата и оставането в рамките на революционния марксизъм и ленинизма, предопределят и отношението към класическите демократични принципи, обединени за югославските теоретици в понятието "буржоазна демокрация". По този въпрос, обаче може да се проследи една отчетлива еволюция на схващанията, която следва както развитието на теоретичното обновление в ЮКП, така и външнополитическата преориентация и преодоляването на конфронтацията със Запада. За пръв път въпросът за взаимоотношенията между "социалистическата" и "буржоазната" демокрация е поставен в брошурата на Е. Кардел "За народната демокрация в Югославия", издадена в средата на 1949 г.[301].

Този труд се появява в самото начало на дългия път към титовизма, на изначалните плахи доктринални гърчове и в него все още се чувства силното влияние на сталинските догми. Към демокрацията се подхожда като към "форма на държавата", чиято същност е в "класовото ѝ съдържание". От тази гледна точка "буржоазната демокрация" е обявена за "диктатура на буржоазията", при което естествено идва извода, че "социалистическата" е предопределена да бъде "диктатура на пролетариата". Разликата между тях Кардел вижда в това, че "буржоазната демокрация" давала права на малцинството, докато "социалистическата" ги давала на мнозинството. Или

както е казано в текста:"Демокрация за народа – да, обаче шепата експлоататори и техните адвокати не принадлежат към този народ… Народът – това са нашите трудещи се, хората … обединени в единния народен фронт, възглавяван от работническата класа, под ръководството на Компартията". Авторът твърди, че при "буржоазната демокрация" много партии защитавали владичеството на една класа, докато при "социалистическата" пролетариатът нямал нужда от партии, а от една "ръководна и направляваща сила", обществото преследвало една цел и затова имало нужда само от една партия.

Оттам насетне много неща са предопределени – примерно ключовият въпрос за разделението на властите в държавата. Според Кардел "социалистическата демокрация" можела да се гради само върху "единство на властта", което означавало "съсредоточаване на цялата политическа власт в ръцете на трудовото представителство"[302]. Преосмислянето на отношението към нормалната демокрация, както и дипломатическото сближение със Запада през следващите години води до предоляване или по-скоро туширане на класовия подход, но не и до открито приемане на класическите либерални и демократични ценности. След като официално е приета възможността и чрез механизмите на "класическата европейска буржоазна демокрация" да се развива еволюционен процес към социализъм, се признава и нейният общоцивилизационен принос. Необходимостта от различна, "социалистическа" демокрация в Югославия през 1952–1953 г.се обосновава не с абсолютното ѝ противопоставяне на "буржоазната", а с изостаналостта на Югославия, като се подчертава, че "буржоазната" демокрация е добра за развитите страни, но неприложима в Югославия, където тя би довела до хаос и безизходица. По този начин прилагането на демократичните принципи не се отрича, а по-скоро се отлага за бъдещето, когато страната ще има и съответното ниво на икономическо развитие.

През 1953 г. един от видните югославски юристи развива възгледа, че в историята на човечеството са реализирани две основни форми на демокрация – политическа (буржоазна) и социална (социалистическа). Според него политическата демокрация е дала огромен принос за развитието на цивилизацията и основните ѝ ценности са необходими и на социалната демокрация. Големият ѝ недостатък

бил в това, че тя допускала икономическо неравенство, а той пък се преодолявал при социалната демокрация, която освен основните политически права давала на индивида и икономическа сигурност[303]. При тази гледна точка отпада абсолютизирането на класовия принцип и това прави допустимо приемането на класическите демократични принципи. В официалната титова пропаганда дори се срещат твърдения, че те не само са напълно приложени в Югославия, но и били доразвити с премахването на класовото неравенство. Самият Тито веднъж изтъква, че разликата между "тяхната" и "нашата" демокрации се състояла в това, че "нашата" давала безгрижен живот на всеки човек, докато при "тяхната" заедно с пълните магазини имало глад и безработица[304]. Едновременно с това "буржоазната" демокрация все още се обявява и за власт на малцинството над мнозинството, което дава основания тя да бъде противопоставяна на "социалистическата". А втората пък, е "по-справедлива и по-действена" – при нея било допустимо използването на "известни елементи на принуда" тъй като тя трябвало да гарантира доминацията и интересите на "трудовото" мнозинство. Декларативното признаване на основните човешси права се съпътства с формулировката, че индивидът е длъжен да бъде "дисциплинаран член на обществото", което допуска и насилие над "недисциплинираните".

По този начин еволюцията във възгледите за демокрацията, въпреки радикалните си залитания, не стига до създаването на идейни предпоставки за поврат в политическата система на Югославия. Запазването на идеята за "врагове" вътре в обществото, идентифицирани по класов признак, допускането на "принуда на мнозинството над малцинството" на практика обосноваят политическия монопол на ЮКП и при новите възгледи за "социалистическата демокрация". По принцип истинската демокрация се базира върху защитата на правата на "малцинството" и на ефективен механизъм, който да установява периодично кои са малцинство и кои – мнозинство.

В крайна сметка реалните постижения на титовата социалистическа демокрация се определят от западните наблюдатели като "известна либерализация" на духовния, политическия и икономическия живот[305], но като цяло режимът на Тито е оценяван като тоталитарен и комунистически, макар и различен от най-патологичния вариант в редицата – сталинския[306].

Интересен опит за класифициране на "титовизма" сред различните степени по скалата на деспотизма прави един външен съвременник – Бранко Лазич. Той сравнява режима на Тито от една страна с авторитарното и полудиктаторско управление на Милан Стоядинович в кралство Югославия преди войната, а от друга със съветския модел на социализъм от времето на Сталин.

Югославският диктатор от тридесетте години Милан Стоядинович наистина е нарушавал демократичните принципи. Той е злоупотребявал с властта, ограничавал е възможностите за изява на политическите си противници, прибягвал е до епизодични насилия над някои от тях, потискал е свободата на опозиционната преса. При изборите са правени масови нарушения на процедурите, в резултат на което опозицията никога не е стигала до повече от 45% от гласовете, независимо че може и да е била по-популярна. И все пак за Лазич държавата на Стоядинович изглежда като остров на "най-чист британски парламентаризъм" в сравнение с титова Югославия[307]. След революцията в СФРЮ въобще не се и помисля за допускането на опозиция, особено пък на реални избори за властта. Югославските комунисти принципно отричат възможността да "дадат" свобода на класовите си противници. Ако довоенните югославски диктатори са прибягвали до "временно ограничение на свободите поради недостатъците на демократичните механизми"[308] то комунистите определено смятат, че могат да "дават" или да не дават свобода на противниците си. Както писмената, така и устната пропаганда срещу режима е изключена. В самия разгар на демократизацията, в един пристъп на великодушие Тито заявява, че на "враговете" им е разрешено да "мърморят" срещу народната власт, която не виждала в това сериозна заплаха, но всеки опит за организиране се възприема като "стремеж за активно рушене на съществуващия строй" и недвусмислено се заявява, че "ако някой би се опитал да създаде такава организация", то тя бързо ще бъде ликвидирана, а на враговете "ще им бъде дадена работа там, където няма да могат да пречат на държавата"[309].

В сравнението със съветския сталинизъм югославският титовизъм прави впечатление със своята относителна умереност, която твърде условно може да бъде назована и демократизъм. В основното – "концентрацията на цялата власт във всемогъщата партия и в

подтискането на всички организирани и социални сили, способни в определени случаи дори и само да повлияят на тази власт, без да я заплашват"[310] режимът на Тито е тоталитарен. Това че няма кървави чистки и монтирани процеси не променя основната същностна характеристика на модела. Самата партия също така запазва тоталитарния си характер – строгият организационен централизъм и култът към единството изключват реалната вътрешнопартийна демокрация, дори и когато са допускани някои моменти на по-свободно дискутиране.

Въпреки това западното обществено мнение е благоприятно към Тито. Неговият експеримент се приема с подчертан интерес и съвсем приятелски западните медии често придават огромно значение и на най-малките отличия от съветската практика, които понякога се обявяват едва ли не за жалони по пътя на една демократична еволюция в Белград. Първият пример за тази благосклонност на западния печат е още от 1948 г. Тогава в-к "Борба" е публикувал първата резолюция на Коминформбюро срещу Тито, заедно с отговора на ЦК на ЮКП. Този факт често се обявява за нещо като "свобода на словото" в Югославия, макар че всъщност нещата не стоят така. Антититовската резолюция е публикувана само веднъж в партийния официоз, и това се обяснява както с известното объркване след атаката от Москва, така и с факта, че текстът на резолюцията е бил широко разпространен още преди това в Югославия. По нататък Тито не възприема по-различен подход към свободата на информацията от останалите комунистически диктатори. И през 1948 и през 1949 пропагандната война и срещу Изтока и срещу Запада се води напълно по модела на сталинизма. Югославските журналисти не информират, а агитират. Те отговарят на нападки без да допуснат нито публикуването им, нито поне изложение на техния смисъл. Противникът се оборва предимно с очерняне, а не с аргументи.

През 1950 г. западните наблюдатели вече започват да чувстват една "нова атмосфера" в страната, която се оценява като по-либерална. Кореспондентът на Франс прес Гюстав Окютурие например е впечатлен от факта, че "западният човек не вижда бившите си познати да го избягват, или поне да не искат да бъдат видяни заедно с него" и това е оценено като "признак за отпускане на полицейския режим"[311].

Тази тенденция на западните медии се запазва за дълго време. В сравнение с останалите комунистически страни Югославия е сравнително либерална, и тъй като нейната политика е смятана за изгодна на Запад, там често и дребните промени в режима като разрешенията да се пътува, по-свободната критика, по-пълните магазини, дребните частници или дори порнографските списания по сергиите се тълкуват като големи завоевания на свободата[312]. Към ореола на Тито на съюзник и герой от войната се добавя и ренометo на смел социален експериментатор, който дава нови, по-демократични измерения на комунизма.

Една от съществените особености на тоталитарния режим, която внимателно се следи от всички наблюдатели при анализа на режима, е степента на използване на насилие от властите при подтискането на политическите противници. По принцип става дума пряко за дейността на органите за сигурност и за съдебната система на страната. Именно промените в тяхната дейност, а не свободата на теоретичните дискусии и пропагандните пожелания, най-пряко определят действителната демократизация на режима. Чрез тях се очертават силовите граници, с които управляващите гарантират периметъра на властта си. Цялата сфера на правосъдието, законността и сигурността е подчинена на организационния секретар на ЦК на ЮКП Александър Ранкович. В разделението между реформатори и консерватори той има ренометo на символ и твърд привърженик на консерватизма, на вече доказаните и приложени методи на работа. Функциите му както в партийната, така и в държавната йерархия му дават големи възможности да влияе върху хода на реформените процеси.

Ранкович не се противопоставя открито на курса към реформи. Всъщност това не прави никой, особено след като Тито лично е дал своята санкция за неговата необходимост. Но консерватизмът му може да се усети ясно от изявленията му по ред основни и текущи въпроси на пормените. Например по основния проблем за "враговете" на социализма и тяхното място, той не само че е по-твърд от Джилас и Кардел, но дори изпреварва и Тито. Цялата четворка на ръководството е единодушна, че не може в социалистическа Югославия да се разреши свободно действие на "антисоциалистически сили", но докато Джилас и Кардел, загрижени повече за обновлението

и разкрепостяването на обществения живот, допускат възможността борбата с "вражески схващания" да се води чрез аргументи в теоретични спорове и в тази борба виждат възможност за идейно обогатяване на социализма и на самата ЮКП[313], то Ранкович е кратък и категоричен "няма свобода за изродите, които искат да превърнат нашата държава в чужда колония или губерния". От своя страна Тито понякога е демонстрирал либерализъм и е допускал възможност "враговете" да "мърморят срещу народната власт", но не и да се опитват да действат срещу нея, независимо как.

Югославия навлиза в първия си реформен цикъл, след като е усвоила в цялата им пълнота сталинските методи за разправа с политическите противници и за налагане на тотален силов контрол над обществото. Това е огромен проблем пред реформаторите. Веднъж извършеното насилие е фактор, който тежи като грях, предопределя посоката на мислене на властите. А да се смегчи режима означава и да се признае, че е имало грешки и невинни жертви. Голяма част от активистите и цели структури на партията бягат инстинктивно от това, дори и когато са въодушевени от теоретичното реформаторство. А и греховете, които тежат върху системата, не са малко. При революцията и след нея органите за сигурност не са били ограничени от нищо. След 1948 г. те дори засилват позициите си, като получават възможност да контролират и партийните и държавни структури. В тази система приоритетът е на безотговорни силови структури, а съдилищата са второстепенни и зависими. Те са ангажирани почти пряко в текущата политика на властите и са останали твърде далеч от нормалните понятия за ред и законност. За разлика от сигурността, цялата сфера на правосъдието е занемарена. В нея се шири произвол и некомпетентност. Необходимостта от промени в съдебната система става очевидна след като се заговорва за демократизация на обществото. Затова и проблемът за правосъдието е един от основните въпроси поставени на Четвъртия пленум на ЦК на ЮКП от 3 и 4 юни 1951 г.

Този пленум е ключов за реформения процес и заслужава специално внимание. На него за пръв път Политбюро изнася официално постановките за необходимостта от доктринално разграничение между съветския и югославския социализъм. Това ги превръща от намерения в директива, от теория в политика. Дотогава те са при-

съствали в изявления, речи или статии, но обсъждането от пленум на ЦК е преломно, тъй като означава и нещо като официално оторизиране. Разбира се, не в организационния смисъл – не става дума за това, че пленумът е бил самостоятелен орган, който е можел да отхвърли предложенията на Тито – това е немислимо и тогава и покъсно, а за това, че ангажирането на основния колективен орган в ръководството на партията е гаранция за необратимост и сериозен ангажимент към новата политическа линия, с която преди това са били обвързани отделни личности. Защото доктриналните залитания на Джилас и Кардел са можели да бъдат посрещнати и със скептицизъм от партийните активисти, но след решенията на пленум на ЦК, за тях става напълно ясно, че нещата ще се развиват решително по този път. Пред Четвъртия пленум на ЦК са обсъждани два ключови въпроса – основната тема е за състоянието на законността с докладчик Александър Ранкович, а вторият доклад е на Милован Джилас и е посветен на въпросите на теоретичната работа, с който се обосновава необходимостта от "пълно развитие на вътрешнопартийната демокрация". И двата проблема са остри и сложни. Те застават пред ръководството почти веднага след решението да се правят реформи и са взаимообвързани. Законността се възприема като чувствителна точка, тъй като е имало опасения, че реформите ще бъдат изтълкувани като слабост и отстъпление на партията. Имало е страх, че това ще доведе до активизране на "враговете". Всъщност за ръководството е било необходимо да не допусне стартиращите реформи да се използват срещу стабилността на режима и властта на ЮКП.

Пленумът е особено интересен и с успоредното поставяне на два от основните въпроса на реформите – първият предопределящ границите на допустимото насилие, а вторият – разкрепостяването на вътрешнопартийния живот, от Джилас и от Ранкович. Той дава представа за това доколко консерватизмът или реформаторството на отделните личности са им давали възможност да влияят върху хода на реформените процеси при тогавашния механизъм на властта. И двамата са от най-висшия ешелон с важни функции. И двамата са имали възможност самостоятелно да решават политическите въпроси в своите области и са авторитетни лидери. Докладите им пред

пленума предопределят развитието на дискусиите и приетите резолюции.

По въпроса за теоретичната работа на ЮКП Джилас изхожда от позицията, че и ЮКП и Международното комунистическо движение е изпаднало в дълбока криза. Открито заявява, че идеологическият монопол е вреден и че той е присъщ за дейността на ЮКП. Предлага монополът да бъде преодолян с допускането на свободни дискусии и с "непоколебимо зачитане на свободната борба на мненията"[314]. Върху това се набляга и в Резолюцията на пленума като с нея се дава тласък на обновлението, на по-активното търсене на промени, въпреки запазването на демократичния централизъм и на контрола върху цялостния процес. По принцип думите на Джилас са смели, разкрепостени. Той е самокритичен и гледа на нещата широко, като в идеите му има повече творчески заряд и по-малко бюрократична лексика.

Ранкович поставя "своя" проблем по различен начин. Според неговия доклад органите на правосъдието са имали "значителни постижения" в дейността си. Той специално изтъква, че "не става дума за търсене на нови принципи, върху които да почива нашето правосъдие, защото в неговата принципна основа, поставена от народната революция, няма какво да се променя – тя се потвърди от практиката като правилна и истински демократична"[315]. Нуждата от промени, според него, се налагала от "нарасналото самосъзнание на гражданите", а тяхната същност трябвало да бъде в "организационното, идейно и политическо засилване" на органите на правъсъдието.

Когато говори за състоянието на правосъдието, Ранкович изнася ред факти, които ясно показват трагичното му състояние – голям брой съдии без юридическо образование; зависимост на съдилищата от местните власти, стигаща дотам локални функционери да поставят пред съдиите задачи във връзка с една или друга кампания; произнасяне на бързи присъди на базата на псевдокласови критерии дори без предварително разследване; недопускане на защита на обвиняемите пред съда. Всеки, дори и зле подготвен юрист, не би могъл да тълкува подобни факти другояче, освен като пълен правов произвол и системно нарушаване на законовия ред. Ранкович обаче е политик, при това той е "здравата ръка на народната власт"

и в неговия доклад това са само "известни недостатъци", които лесно могат да се отстранят.

За тази цел се предлагат козметични мерки като подобряване на финансовото състояние на съдилищата, повишаване на заплатите на съдиите. Стига се и до нещо съществено – засилване на самостоятелността на съдебните органи. Всъщност това е принципно новият момент от политическа гледна точка. В първите години правосъдието е било смятано за "меч на Революцията" и е било напълно подчинено на партийните власти. През 1951 г. Ранкович заявява, че главната задача на органите на правосъдието е спазването на законността, но без това да ги освобождава от класовите им задачи. Силният шеф на безопасността подчертава: "Независимостта на нашите съдилища не значи и не може да означава тяхната независимост от постиженията на народната революция, от интересите на трудовите маси"[316]. Основното им задължение и занапред трабвало да остане "да допринасят за затвърдяването и развитието на постигнатите обществени придобивки и да облегчават осъществяването на великите задачи". Само че, занапред това трябвало да става като се спазват строго законите на страната, а самите закони да се променят така, че "демократичната социалистическа законност" да дава достатъчно възможности за "опазване на постиженията на революцията". Всъщност тук има принципно нов подход към решаването на ключовия въпрос за "силовата" власт над обществото, който предполага едно доста по-цивилизовано решение, доколкото и най-лошият закон е по-добър от беззаконието. От него следва, че и съдебната система и органите за сигурността занапред ще бъдат ограничавани от законите, а самите закони ще "следват общото направление на развитието на социалистическото строителство". С този вариант комунистическата власт в Югославия става "по-правова" – тя налага режима си чрез закона, а се ограничават възможностите за произвол на силовите органи и на партийно-държавните структури, чието влияние върху правосъдието става опосредствано и следователно – по-трудно. По този начин действително се ограничава "бюрократизма", както го разбират във висшия ешелон – като произвол на низшите звена на апарата, но самото ръководство запазва пълните си възможности да контролира тотално обстановката в страната. С това и реформите в правосъдната система се свеждат до сложен конгломерат от действителни промени и козметични разкрасявания. Съдебните институции стават по-авторитетни, материалното положение на съдиите и тяхната квалификация се повишават, но това все пак е далеч от истинската независмост на съдебната власт, която би могла да гарантира демократичен правов ред в държавата.

Ако се сравнят решенията за развитие на реформените процеси в областта на теоретичната работа и на правосъдието може да се види и разликата между стиловете на "реформатора" и "консерватора" при тогавашните условия. И с двете решения се дава ход на процесите на обновление; и в двата случая това става колебливо, като се запазват механизмите за контрол и възможностите за стопиране. В тези общи рамки Джилас тръгва от една по-категорична оценка за недостатъците на извършеното дотогава и обосновава необходимостта от по-бързи и решителни промени в своята област. Ранкович продпочита до говори за "преодоляване на известни недостатъци" и въпреки че също дава ход на обновлението, постановките му предполагат един по-умерен темп на промени и по-стриктен контрол върху тях.

По този начин и реформите на системата на правосъдието и държавната сигурност остават по-незначителни. УДБ остава изцяло под властта на Ранкович и общо взето дори вън от партиен и държавен контрол. В режима на концентрационните лагери се стига до известно хуманизиране. Според спомените на един от следователите в Голи Оток самият Ранкович е бил неприятно изненадан след като научил какво е правено зад оградите от бодлива тел. При едно от посещенията му в лагера, след като е видял заточениците, сред които познавал и герои от партизанското движение, в окаяното си състояние да го приветстват с лозунги в прослава на партията, той промърморил "Мамка му! Какво стана от нашите хора!" и лично е взел мерки за нормализиране на лагерния режим[317]. Това съвсем не означава, че е била преосмислена престъпната практика да се арестуват и затварят политическите противници. Нещо повече. Тя изглежда толкова нормална в очите на титовите съратници, че те се опитават да й дадат международна санкция. Самият Едвард Кардел – основният теоретик на социалистическата демокрация, е смятал правото да се арестува политически противник за напълно естествено и като ръководител на дипломацията е предлагал от името на

Югославия да се въведе в международното право клауза, допускаща създаването на концентрационни лагери по политически причини. Според Дедиер, Кардел е предлагал в Хартата за правата на човека да бъде включен и следният член: "Всяка държава има право, в случай на необходимост и в интерес на запазването на вътрешния ред, по административен ред да лиши от свобода за неограничен срок всички граждани, които застарашават нейната независимост, подстрекавани от външни сили"[318].

В крайна сметка промените в правъсъдието и правораздаването остават ограничени. Освен мерките за повишаването на квалификацията на съдиите и за подобряването на материалното им положение се извършват и известни промени в законодателството, които засилват правовостта в югославския живот. Неограниченото политическо насилие се вкарва в законови рамки – по тази начин и властта се гарантира без излишния и компроментиращ произвол. През 1951 г. се приемат нов наказателен кодекс и нов закон за изпълнение на наказанията, които определено са по-хуманни от предишните. По-късно се вземат мерки за по-точното формулиране на обществено опасните деяния в законите, с което се ограничава възможността за произволното им тълкуване. Един от известните юристи, Йован Джорджевич обявява, че "това решение в основата си е успоредно с направлението на цивилизованото правосъдие"[319]. Така той общо взето вярно очертава и насоката на титовата демократизация – успоредно със западната цивилизация и то толкова успоредно, че да не се стигне до пресечна точка. Истината е, че ЮКП все пак изпитва нужда да гарантира властта си с институции и методи, които са твърде отдалечени от действителните принципи на демокрацията и правовостта.

Промени настъпват и в една друга, твърде индикативна за състоянието на тоталитарното общество сфера – културната. Тази сфера е особена, тъй като и интелектуалците са специфична прослойка. Монополът над властта естествено се стреми да постави под пълен контрол и културната сфера, но той никога не може да бъде тотален, доколкото самото творчество изисква известна свобода, а властите се нуждаят от творци. Дори и при Сталин е имало интелектуалци, които се съумявали да отстоят своя независимост. Така интелигенцията, макар и подвластна на режима, остава в някаква степен

неконтролируема и именно тя е социалната група, която формулира недоволство и спорадично се противопоставя на властите – било срещу отделни явления, било и срещу целия режим. Поради това и от отношението на властите към интелигенцията и към разкрепостеността в културните изяви може да се съди за степента на тоталитарност на режима.

ЮКП може да се хвали, че е "интелигентска" партия. Идеите ѝ са популярни сред много от образованите хора. Още от времето на Съпротивата тя е съумяла да привлече солиден отряд от югославските творци на своя страна и с тяхна помощ тя сравнително леко налага контрол над културната сфера. Тази област е поверена на Милован Джилас и именно той създава агитпроп комисиите, чрез които до 1948 г. просветната, издателската, научната и културната дейности са поставени под партийната власт. Чрез академиите и творческите съюзи ЮКП подчинява интелектуалния живот в страната и успява да наложи комунистическата концепция за изграждане на нова, "реалистична по форма и социалистическа по съдържание" култура. Официално се фаворизира руското и съветско културно влияние[320].

През 1949 г. кампанията срещу "коминформовците" засилва бдителността на агитпроп апарата, склонен да вижда потенциални врагове в "съмнителната" интелигенция. В състава на ЮКП има добри творци, но бюрократичната машина на културните власти демонстрира отчайваща тъпота в тази ситуация. Затягането на винтовете в нея води до засилване на пропагандирането на руската и съветска култура въпреки острия политически конфликт с Москва[321]. Промените в културната политика започват през 1949 г. с известна децентрализация на ръководството на културната и просветната политика като местните органи на властта получават по-големи права, а ръководството на агитпроп апарата се прехвърля към местните партийни комитети. Решителната крачка е направена през 1952 г., когато агитпропът е изцяло премахнат и се създават държавно-обществени органи за ръководство на просветата и културата, които не са оперативно подчинени на партийните комитети. Те остават зависими, но в една доста по-малка степен и могат да ръководят самостоятелно културния живот. В областта на културата Югославия е първата социалистическа страна, в която се допуска свободна изя-

ва на различни течения и школи. Догматичният социалистически реализъм е отхвърлен официално и на третия конгрес на писателите на Югославия Мирослав Кърлежа апелира за свобода на творчеството и се изказва против "налагането на начин на мислене, който често е против естетическите позиции на самите автори"[322]. В литературата се засилва модернизма, критиката се оживява. Някои от забранените преди това автори се завръщат по югославските книжарници и сцени. Развиват се по-интензивни културни контакти със Запада. Тази политика дава своя принос за по-разкрепостеното развитие на югославската култура. Тя вече не е обект на строг надзор и на предписани истини, но все пак внимателно е следена от чисто политическа гледна точка. Когато един от видните писатели – Бранко Чопич, в своята "Еретична приказка" си позволява да опише сатирично луксозния живот на висшите комунистически функционери, това веднага е сметнато за опасно. Лично Тито се ангажира с критика на съчинението му. С този специфичен случай се очертава и периметъра, в който се допуска свобода на творците. Агитпропът, който директно натоварва партийния апарат с оперативно-управленски задачи в културната сфера, е премахнат. След него партийните лидери ще следят творческия живот по-скоро инцидентно, като се интересуват вече не толкова от методите, колкото от опасните преки внушения на творбите[323].

Впрочем, макар и остра, реакцията на властите в "случая Чопич" се отличава съществено от сталинистките стереотипи. Писателят е критикуван открито. Джилас, Моше Пияде и даже Тито вземат отношение към приказката му. Все пак думите на Тито: "Никой не удря по непослушните писатели, но на този, който е сгрешил, може да му се каже открито че е сгрешил… Не трябва да се страхувате, че ще го арестуваме за това, което е опитал. Не, но на него трябва публично да му се отговори и да му се каже веднъж завинаги, че вражеските сатири … няма да се търпят при нас", разкриват един съвсем различен подход към "грешниците"[324]. Така официално се определят границите, които е опасно да се преминават. За останалите основният принцип е определен още през 1951 г. от Джилас: "ЮКП вече няма да предписва на творците какво да правят, но истинският културен работник – иска или не – не може да се лиши от задълженията към партията и народа"[325]. Тази формула се оказва удачна и тя

задълго ще предопредели взаимоотношенията между властта и интелектуалците в Югославия. При нея се премахва нелепия политически диктат над културата и творчеството, но със своята флуидност тя все пак оставя възможност властите да свиват или разширяват по целесъобразност границите на позволеното, с което те могат да контролират по-изтънчено и плодотворно културния живот. В резултат – в социалистическа Югославия се развиваше сравнително интензивен културен живот, който, сравен с този в източноевропейските страни, изглеждаше модерен, свободен и разкрепостен. Стриктният надзор над културата бе заменен с епизодични, по-скоро демонстративни, отколкото строги, наказания над сгрешили автори, които напомняха на творците, че "искат или не" те не могат да избягат от похлупака на партията.

Концепцията за строителство на "самоуправленски социализъм" включва и идеята за "отмиращата държавност". Този утопичен лозунг на ранните социалисти се възпроизвежда от титовистите в една по-специфична форма – че самоуправленските институции в перспектива ще изместят държавните. Това означава и че ЮКП трябва да се нагърби с противоречивата и наистина сложна задача да организира една силна държава по такъв начин, че тя сама да дава тласък на процеса на собственото си отмиране като "инструмент на властта изобщо". В името на тази цел още от 1949 г. е започната серия от шумни реформи на държавните и административните механизми, които, макар и да не довеждат нито до отмиране, нито до съществена промяна на ролята на държавата в обществото, все пак раждат едно твърде специфична и оригинална управленска система.

Тук не става дума за оперативните реорганизации на държавните органи – създаване, обединяване и разпускане на министерства, комитети и съвети, които се правят постоянно[326], а на целенасоченото реформиране на механизмите на властта и управлението, провеждано, за да се реализира новата концепция на ЮКП за социализма и държавата. В нея основно място се отделя на "самоуправлението" – понятие, включващо както работническото самоуправление в предприятията, така и местното самоуправление на териториално-административните единици.

Идеята за развитие на широко местно самоуправление започва да се прилага още през 1949 г. Тя в известен смисъл изпреварва всички

останали реформени пориви. Една от причините за това е може би и изострения проблем с регионализма в Югославия. В тази страна съжителстват народи с огромни разлики в манталитета, културното и жизнено равнище и поради това тенденциите към местно самоуправление извират от само себе си. Очевидно около прекомерната цетрализация е имало и напрежение. Всъщност това е и първият случай, в който ръководството на ЮКП декларира, че ще се стреми да се разграничи от съветската практика. През май 1949 година е приет Общ закон за Народните одбори, в който се предвижда известна децентрализация. Част от функциите на изпълнителната власт се прехвърлят от федералните и републикански министерства върху местните органи на властта. Законът се ражда в лош момент – когато държавният механизъм е напрегнат до крайност, когато конфликтът с Коминформбюро е навлязъл в най-острата си фаза, а отношенията със Запада още не са затоплени, когато Джилас и Кардел още не са открили нуждата от нова доктрина. Това определя и съдбата му. Той не поставя началото на никакъв процес на децентрализация, дори напротив – въпреки него държавният механизъм се централизира още повече, а локалните власти си остават "стопроцентови изпълнители на решенията на висшите органи", натоварени с всекидневните кампании по сеитба, жътва, изкупуване, мобилизация на трудови ресурси и т.н.[327]. Законът няма кой знае какви последици, но той влиза в официозната титова историография през парадния вход заради голямото експозе на Едвард Кардел при обсъждането му в Скупщината. То е издадено като отделна брошура, която понякога се обявява за "начало на новата идейно-политическа концепция на ЮКП"[328]. Тук има и известно изсилване в характерния стремеж на официозните историци да тласкат "раждането на титовизма" по-назад във времето и да наблягат на всяка отлика от сталинизма. Наистина в словото на Кардел за пръв път се предлагат мерки, целящи разграничаване на югославския социализъм от съветския. Но това е твърде повърхностно и декларативно. Всъщност няма критика към съветския модел, а просто се декларира, че се развиват собствени традиции. Концепцията за разширяване на местното самоуправление е плод не на идея за "дебюрократизация" или за "собствен път към социализма", а се обосновава с "доразвиване на революционните традиции на ЮКП" и с "усъвършенстване на

народната демокрация" (разбирана като строителство на социализъм, който в основното повтаря опита на Съветския съюз[329]. Самият Закон предлага оптимистично обрисувани, но несъобразени с условията мерки. Те по-скоро целят да подобрят работата на местните власти, а не да поставят началото на действителен поврат към развитие на местното самоуправление. Както липсата на цялостна доктрина за децентрализацията на властта и за новия социализъм, така и напрегнатата политическа обстановка през 1949 г. предопределят неуспеха на тази реформа. Само след две години ще започне нова реорганизация на Народните одбори, която вече ще е вдъхновена от доста по-задълбочена концепция за баланса между местни и централни власти. В крайна сметка все пак в официозната историография ще остане един ранен жалон на "предтитовизъм", а някои постановки от доклада на Кардел ще бъдат използвани от следващата година и при по-сериозните разработки на "самоуправленска тема".

Проблемът за разширяването на местното самоуправление има и специфичен оттенък за Югославия, тъй като се свързва и с противоречивите традиции на различните народи. Тези от австро-унгарската школа по принцип са свикнали на местно самоуправление, докато сърбите държат повече на централизъм в администрацията и на силовата власт[330]. Засилването на тенденцията за повече отговорности на локалните власти се свързва и с едно повишаване на ролята на хърватско-словенската традиция сред управляващия слой. Това може да се види и чрез хората по върховете. Реформатори като Кардел, Кидрич, Бакарич, както и самият Тито, произхождат от хърватско-словенската част на държавата и именно те са способни да разбират смисъла и да прилагат на практика мерки, демократизиращи югославското общество. Ранкович, който се смята за изразител на сръбското начало в Политбюро, по принцип е за повече централизъм, а в своята си област – "за здрава ръка". Разбира се, около този момент не трябва да се спекулира. В края на краищата най-пламенен знаменосец на реформите е черногорецът Милован Джилас. При него може би пък има изява на специфичния екзалтиран планински манталитет – преди 1948 година той е бил също толкова пламенен сталинист, заслужил прозвището си "югославски Жданов". Освен това в крайна сметка става дума за комунистически функционери от

една школа, които при заплаха за положението им автоматично се връщат към силовите властови рефлекси. Все пак засилването на местното самоуправление изглежда по-логично и понятно за хора, които помнят, че в Загреб наличието на местен Сабор и на локална милиция (домобранство) не е било катастрофално за хабсбургската империя. Същото това нещо ще изглежда опасно или най-малкото безотговорно за онези, които очакват от държавата здрава ръка, която да да "държи" изкъсо своите поданици.

Истинската реорганизация на органите на властта, вдъхновена от нова "титовистка" концепция, се провежда през 1952–1953 г. Основните принцип на реформата накратко са формулирани в "четирите Д" – демократизация, децентрализация, дебюрократизация и деетатизация". Те всъщност са основните лостове за "строителство на отмираща държава", която по замисъл трябва да прехвърли поголямата част от своите функции на самоуправленски институции и постепенно да се слее със "свободната обществена дейност на народните маси"[331].

Централно място в тази, вече радикална реформа на институциите заемат пак народните одбори. За тях се предвижда да разширят разко прерогативите си и от местни органи на централната власт да се превърнат в пълноценни институции на местното самоуправление. Те трябва да бъдат освободени от зависимостта си от висшестоящите власти и да получат широки права за ръководство и контрол на стопанския, политическия и културния живот. Тази концепция е обоснована теоретично в духа на най-смела децентрализация. Практическото ѝ приложение обаче се спира в свещените крави на комунизма – монополът на партията, ръководната роля на работническата класа, демократическият централизъм. Това противоречие ражда и специфичния начин на реформиране на народните одбори – съчетаване на радикална пропаганда с частично засилване на правата им, но и със запазване на лостове за ограничаване на независимостта им от центъра. Пропагандните текстове са включени и директно в приетия през 1952 нов Общ закон за народните одбори. В неговия чл. 1 е записано: "народните одбори, които бяха създадени от трудовите маси, начело с работническата класа… са основа на властта на трудовия народ във ФНРЮ"[332]. С по-съществените членове и алинеи обаче се запазват достатъчно възможности за контрол и влияние от централните органи на властта. Всъщност с този закон се въвежда баланс между централните власти и местното самоуправление. Това е твърде далеч от пропагандната идея, те да се развиват като "локалните самоуправни комуни, за които говори Маркс"[333]. Все пак реформата спомага за преодоляването на тоталния сталинистки централизъм, който е натоварил йерархията на централните власти с пълномощия за всичко и зле разпределени отговорности. Прехвърлянето на функциите към народните одбори води до по-рационално управление. Чрез него се въвежда нещо поважно – повишаване на степента на доверие в обществото и свиване на централизма, а доверието – към индивида, независимата организация, локалните органи, е ключов елемент за прогреса на модерните общества[334]. При Тито през 1952–3 година това се прави за пръв път в комунистическа страна.

Най-същественото теоретично положение на реформата на народните одбори е, че чрез тях трябва да се постигне "единство на самоуправление и държавна власт"[335]. Самоуправлението в този случай се разбира в широкия му смисъл – то обединява и административната комунална самостоятелност и доктриналното работническо самоуправление. Това се прави и формално – в състава на народния одбор се добавя още едно представително тяло, което е носител на работническото самоуправление и се нарича Вече на производителите. То има равни права с пленума на Народния одбор и решава заедно с него всички основни въпроси от компетентността на местните власти. Така се въвежда двукамарна организация на народния одбор – едната палата се избира пряко и се смята за представително тяло в класическия смисъл на думата, а другата представлява "производителите", при определени квоти за отделните отрасли. Делегатите в това вече се избират не пряко от "производителите", а от работническите съвети в заводите и от събранията на трудовите задруги и на занаятчийските кооперации. Правата и задълженията на двете камари остават доста неясно дефинирани. Същото важи и за процедурите по вземане на съвместни или отделни решения от тях. Вечето на производителите е ангажирано повече с ръководство на стопанския живот, а общинското вече – с останалите административни, културни и други проблеми. Част от решенията трябва да се вземат на съвместни заседания на двете вечета, но това не е стрикт-

но дефинирано. Процедурната неяснота показва ясно декоративния и пропаганден характер на тези институции. Точното фиксиране на правата, задълженията, начина на свикване и разпускане, вземането на решения, преодоляването на процедурно блокиране при противоречия би било необходимо, ако ставаше дума за действително пълновластни институции. Но те не са и замислени точно като такива, а като нещо, което не излиза извън контрола на големия политически монополист. В закона са предвидени механизми за въздействие на централните власти над народните одбори. Освен това те остават под контрола на партийните комитети по места. При това положение процедурната неяснота не пречи, тъй като конфликтните въпроси не се решават в одборите, а на по-високо ниво. За сметка на това пък остава възможността за големия пропаганден шум около реорганизацията на народните одбори. На тях им се придава глобално-исторически смисъл – обявява се, че чрез Вечето на производителите за пръв път в историята въпросът за разпределението на принадената стойност се решава от самите производители. Така се премахвала всяка експлоатация, включително и тази от собствената бюрокация.

Ключът към действителното място и роля на Народните одбори от гледна точка на демократизацията и дебюрократизацията, е не толкова в обема на делегираните им права, а по-скоро в начина на тяхното избиране. Защото само независими от бюрократичната властова пирамида избранници биха могли да дадат и независимост на институцията. Промени в избирателната система също се правят, но те са в същия стил на компромис между демократична или дебюрократизираща пропаганда и запазването на политическия монопол. Все пак "представителите на народа" стават доста опосредствано зависими и от общественото мнение, което донякъде променя целия стил на управление.

Едно от основните мероприятия е конституционната реформа от 1953 година. Чрез нея се прави опит да се кодифицира целия опит, натрупан от икономическите, теоретични и политически преобразовани в бурните реформени години (1950–52). Конституцията се променя и поради новата концепция за строителство на "отмираща държава" и с цел "сливането на самоуправлението с държавната власт". От този теоретичен арсенал се получава една наистина не-

виждана дотогава, оригинална система от държавни институции, повечето от които се запазиха до самия край на социалистическа Югославия, независимо от постоянните реформи и реорганизации в нея.

Замисълът за конституционно фиксиране на новата доктрина на ЮКП е още от 1951 година – преди да са започнали промените в икономическата система, преди създаването на новите Народни одбори и Вечетата на производителите в тях. Забавянето на конституционните промени е логично и позволява конституцията да възприеме опита на реформите. Цялата дейност по подготовката на новия Конституционен закон е под ръководството на Едвард Кардел, който по принцип става несменяем специалист по институционализирането на самоуправлението и е автор на няколко югославски конституции.

Основните положения на Конституцията от 1953 г. са изработени по негова поръчка от юриста Йован Джорджевич и са били обект на кампания от обсъждания, преминала както през органита на властта, така и през профсъюзи и предприятия. Официално е обявено, че основната част от работата по проекта е дело на политиците Едвард Кардел и Моше Пияде и на юристите Йован Джорджевич и Леон Гершкович. Самият Кардел е виждал в новата конституция нещо твърде съществено – един от основните инструменти на демократизацията. Според спомените на Джилас, той се е надявал в реорганизирания парламент не само да се премахне кухото политическо декламаторство, но в него да се появи и опозиция и дискусии около политически въпроси[336]. Остава доста неясно каква точно опозиция е очаквал Кардел, след като в конституцията е включено задължение на гражданите да проявяват революционна искреност и бдителност, както и опазването на социализма и ръководната роля на работническата класа.

Общият замисъл на демократизацията и дебюрократизацията на политическата система се базира върху едно пропагандно обръщане на пирамидата на властта. Обявява се, че нейна основа стават народните одбори, които са институции-носители на самоуправлението, и те прехвърлят част от своите правомощия на централните държавни органи. Не става ясно как точно се извършва това делегиране. Всъщност и според конституцията и според законите централните власти запазват достатъчно широки легални правомощия не

само да влияят върху работата на местните власти, но и директно да ги превръщат в свои изпълнителни органи. Според едно от предложенията нещата са можели да стигнат до абсурд – премахване на прякото избиране на наодните представители от народа и заместването им с делегирани лица от народните одбори[337]. Очевидният антидемократизъм на подобно решение го прави неприемливо в цялост и то остава само за едната палата на скупщината, а другата се избира пряко от народа. С това в новия югославския парламентаризъм се преплитат два различни принципа за изграждане на институциите. Сложната задача да се построи "отмираща държава" става още по-объркана.

В словото си при приемане на конституционния закон Едвард Кардел изброява следните принципи, които го вдъхновявали: социализъм, ръководна роля на работническата класа, обществено самоуправление, еднакви лични права, децентрализация на изпълнителните функции, единна обществено-политическа система, равноправие на народите, единство на югославската социалистическа общност, демократизъм, революционна искреност и бдителност. Хаосът е очевиден – в един закон по странен начин се преплитат класически принципи на демократичния конституционализъм с чисто сталинистки постановки и елементи от идеята за "самоуправленски социализъм". И от доста пространното и иначе добре направено слово на Кардел не става ясно как принципът за демократизма се съчетава с този за революционната искреност и бдителност. Последният означавал, че "няма да бъдат допуснати никакви действия на защитници на тенденции за реставрация на експлоататорската система"[338]. Или как ще се постигне едновременно децентрализация на властта и запазване на единната обществено-политическа система, което всъщност е плод на сталинистката идея за "единство на властта на трудещия се народ". От хаотичната изходна концепция се ражда и една уникална система на държавни институции.

Висш орган на законодателната и изпълнителната власт е скупщината. Тя се състои от две камари – Вече на производителите и Съюзно вече. Второто олицетворява народния суверенитет и осигурява равенството на народите чрез една част от своя състав, в която са представени равен брой депутати от всички републики. Една част пък са директно избрани. Така класическият демократичен принцип за осигуряване на суверенитета на народа чрез изборни представителни институции се оказва смесен със заетата от съветската практика идея за втора камара, в която всички народи са равнопоставени. Авторите на конституционната реформа не се решават да скъсат със съветския федерализъм и да премахнат старото Вече на народите и обявяват, че то се запазва като част от Съюзното вече. Получава се една наистина странна камара – част от депутатите са избрани пряко при норма 1 представител на 60 000 избиратели, а останалите са делегирани представители на републиките и автономните области при норма по 10 от република, по 6 – от автономна област и по 4 – от автономна покрайна. Делегираните представители могат да се събират отделно от останалия състав на Съюзното вече и да решават въпроси предимно от областта на междунационалните отношения. Подобни сбирки се институционализират като "Вече на народите", с което камарите в парламента стават 3.

Вечето на производителите се обявява за основен носител на принципа на самоуправлението и всъщност е завършек на идеята от аналогичните вечета в народните одбори. То взема решения като отделна камара главно по стопанските въпроси, а заедно с другите две участва и в решаването на част от политическите.

Въобще цялото разпределение на дейността на отделните камари не регламентира достатъчно ясно правата им, процедурите за вземане на решения, за преодоляване на конфликти и т.н. В определени ситуации и трите вечета се обединяват и вземат решения като едно тяло с мнозинството от присъстващите депутати, които са избрани по различни начини. По част от въпросите двете основни камари са равнопоставени и дори е предвидено ако не стигнат до съгласие да има предсрочни избори, а по други – не. Парламентът не е само законодателен орган, а получава и изпълнителски функции. Той има право да дава препоръки към местните валсти, а парламентарните комисии могат да контролират работата на изпълнителните органи. Нито функциите, нито правата на вечетата са ясно дефинирани. Ако действително бяха върховни органи на властта в страната, те въобще не биха могли да работят в конституционната бъркотия. Това, че няма конфликти между вечетата, които и заедно и поотделно единодушно приемат законопроектите, само доказва, че

с новата конституция не е засегната сърцевината на комунистическата политическа система и монопола на партията.

Изпълнителната власт е организирана по не по-малко своеобразен начин. Функциите на правителството са прехвърлени на едно ново изпълнително тяло, наречено Съюзно изпълнително вече. В него участва и новата за Югославия институция на Председател на Републиката, която е въведена лично за Тито. На нея са й придадени предимно представителни функции, предназначени да задоволят монархическото му тщеславие. Той обаче не е само държавен глава в класическия му вид, доколкото е и председател на Съюзното изпълнително вече (СИВ). Този орган също се отличава по замисъла си от всички познати правителства. Замислен е като отделна камара на Скупщината, натоварена с изпълнителната власт. В него се избират 35–40 представители от съюзното вече, като задължително трябва да има депутати от всички републики. СИВ действа като колегиален орган, ръководи изпълнителната власт чрез своите комисии, а основното му задължение е да следи работата на министерствата, наречени съюзни секретариати. Ръководството им е поверено на държавни секретари, които отговарят за своите действия пред СИВ.

Цялата система на държавните органи е твърде объркана, което е следствие и от особената концепция на преустройството. Всъщност новите институции не биха могли да действат, ако бяха изпълнени с реално съдържание и до тях стигаха истински обществени конфликти. Това обаче не се случва, защото неясната йерархия на държавните и самоуправленски институции е само допълнение към една строго централизирана и добре организирана партия, в която дисциплината и йерархията са ясни и действени. С всичко това ясно се показва, че сърцевината на политическата система при комунизма е далеч от конституционното оформяне. Бариерата, която отделя козметичните институционални промени от действителните реформи, е монополът на властта. Без неговото преодоляване новата конституция е пропагандно творчество, в което всякаква изобретателност е позволена.

Една от възможностите за истински промени се крие в избирателната система. Формалната легитимност на институциите в Югославия се осигурява чрез избори. Така всъщност и ролята на новите

институции би могла да се промени и в зависимост от реформирането на тяхната формална основа – изборната система.

Първите избори, които ЮКП печели, са през 1946 г. Тогава те са проведени в специфичните следвоенни условия, когато ЮКП освен, че е имала безспорна популярност, е успяла и да ограничи силово възможностите на опозицията за политическа дейност. Така партията получава солидно мнозинство от гласовете. Официалните резултати са обявени за "избор на Революцията", за "демократично фиксиране на постигната на бойното поле победа"[339]. По-късно, заедно с изграждането на новата държава, се разработва и типично сталинистка избирателна практика в стила на "деветдесетидевет процентна демокрация". При нея не се допуска никаква възможност за избор, шумните избирателни кампании са просто поредното изпитание пред местните власти и обществените организации, които се съревновават в показатели като по-масово участие или по-бързо приключване на изборния ден. Политическият им смисъл е само пропагандан – те се обявяват за "израз на единството на партия и народ" или за "всенародна подкрепа на политиката на партията". Като практика те са внимателно и точно пренесени от съветския опит. Това означава и че след началото на реформите, след стремежа за дистанциране от Москва ще дойде ред и за промени на избирателната система.

За пръв път това се случва в избирателната кампания от 1950 г. Тя съвпада с аналогичната избирателна кампания в Съветския съюз и югославското ръководство използва това, за да демонстрира разграничаване от сталинизма. В началото на кампанията едно съобщение от Белград обикаля светкавично големите информационни агенции: "В Югославия на изборите ще бъдат допуснати и самостоятелни кандидати, негарантирани от Народния фронт"[340]. Допълва се, че в изборите за Народна скупщина ще се премахне системата на фиксирани кандидатски листи и ще се допусне явяването на индивидуални кандидати, ако имат подкрепата поне на сто, равномерно разпределени в избирателния окръг, гласоподаватели. Сензационната новина поражда илюзии за допускане на опозиционни или независими кандидати, но те скоро са разсеяни лично от Тито. Той заявява: "чуват се гласове, че трябва да допуснем и старите партии, за да помагат в тежката ситуация. Другари, каква помощ могат да да-

дат тези хора, които до днес и на себе си не могат да помогнат"[341]. Джилас го доказва теоретично: "фактът, че на тези избори не е допусната опозиция не говори за тяхната недемократичност, а точно обратното – това е доказателство за силата на работническата класа"[342].

Същността на промяната в избирателната система, която предизвиква кратка сензация през 1950 г. е в отказа от единната кандидатска листа с пропорционално гласуване и в преминаване към индивидуални кандидатури в избирателните окръзи, което означава преминаване към мажоритарна избирателна система. Това обаче е твърде формална промяна, която не довежда до измъкване от комунистическата избирателна практика. Всичко – процедурата по издигане на кандидати, гласуване, преброяване си остава под контрола на партията с пълни възможности за недопускане на изненади в изборния поцес.

Въпреки това очевидно и шефовете на ЮКП са изпитвали известни притеснения от допускането на хипотетична възможност за независими кандидати, защото промяната в избирателната система е въведена само за изборите на депутати в едно от вечетата на парламента, а за другото се запазва единната листа без индивидуални кандидати. Едновременно с това са взети мерки за "запушване на евентуален пробив". Приет е Закон за отзоваване на народните представители, който предвижда във всеки момент на мандата му народния избраник да може да бъде отзован от неговите избиратели[343].

През 1950 година не се стига до сериозни промени спрямо сталинската избирателна практика. Гласоподавателите са призовани "с масово отиване до урните ... да покажат любов, преданост и доверие към Партията и Народния фронт"[344]. Резултатите от тези избори са предварително ясни, а получените гласове против (около 7,5%), които са горе-долу еднакви с обявяваните в този момент за врагове (кулаци, бивши собственици и т.н.), буди съмнения, че резултатите са просто предварително нагласени[345].

По-радикални промени в избирателната система се правят през 1952–53 г. във връзка с приемането на новия Закон за Народните одбори и новата Конституция. Основното направление е "демократизацията на обществения живот" така, както е разбирана тогава в Белград. Замисълът на реформаторите е бил държавните структури да получат известна независимост от бюрократичната пирамида, без това действително да постави под въпрос ръководните позиции на ЮКП[346]. В името на тази сложна цел в избирателната практика се въвеждат редица новости, които стават елемент на "дебюрократизиращата се, самоуправленска и отмираща" държавност. По този начин избирателните кампании през 1952 г. (за народни одбори) и през 1953 (за Народна скупщина), придобиват мястото на важни стъпки към демократизацията на югославското общество.

Най-съществената разлика от сталинската избирателна система е свързана с процедурата за издигане на кандидатури. Тя се отделя от казионните организации и се предава на нова институция – "събрание на избирателите". Те са съществували и на предишните избори, но само като пропагандни форуми. През 1952 те вече са част от законова процедура за издигане и отхвърляне на кандидатурите. Събранията могат да бъдат под влияние, но не и под пълна зависимост от казионните организации. Събранието се свиква от председателя на местния народен одбор, но то само избира своето ръководство. На него се избират кандидатите, които с това се смятат за законни и не подлежат на утвърждаване. Едновременно с това се допуска и предлагане на кандидати от обществените организации, ако съберат поне сто подписа на избиратели и на независими кандидати, предложени най-малко от двеста граждани. Събранията на избирателите през 1952 г. наистина разкрепостяват политическия живот. На тях се разгарят оживени и остри дискусии, кандидатите са подложени на критично обсъждане. За пръв път местните организации на народния фронт са поставени пред нещо като политически проблеми – те трябва да дават публичен отпор на "попълзновенията на враговете", да убеждават с аргументи, да се ориентират бързо в непредвидимата ситуация на дискусии и конфликти и да прокарват убедителни, популярни кандидати. От вестникарското отразяване на предизборната компания става ясно, че на събранията са ставали действително оживени дискусии, издигани са кандидатури на лица, смятани за "врагове" от местните власти. Много от организациите на Народния фронт са критикувани за пасивност пред "вражески домогвания" и за това, че са изпускали контрола над събранията[347]. Все пак като цяло кампанията от 1952 г. показва на ръководството, че и при този механизъм то може да се чувства предпазено от изне-

нади и през 1953 новата избирателна система се въвежда и при избирането на депутати в Скупщината.

Законът за това е приет след дълго обсъждане на 9 септември 1953 г. и носи дългото име "Закон за правата и задълженията, избора и отзоваването на народните представители". В него се концентрира целият натрупан опит от дотогавашните реформи. Те отново раждат нещо сложно като концепция – объркана избирателна система, неясна представа за ролята на народния представител, съчетание на пропагандна разкрепостеност и страх от действително активизиране на масите. Все пак точно в тези избори се стига и до демократизация, механизмите пречат на бюрократичния апарат да контролира тотално предизборния процес или поне допускат активност извън неговия похлупак.

Процедурата за пряко избиране на депутати, предлагани от предизборни събрания и от групи граждани важи само за 282 депутати от Съюзното вече. Останалите 71 представители в същата камара са делегирани представители на републиките и автономните области и на практика не участват в изборната демократизация. Депутатите от Вечето на производителите също са избирани непряко – те са делегирани от вечетата на производителите на околийските народни одбори. Така всъщност най-демократичната процедура, при която има състезание на кандидатури, директни отговори пред събранията и непредвидимо гласуване важи само за част от законодателното тяло. Останалите депутати избягват прекия допир с гласоподавателите и зависят от институции.

По този начин са дадени достатъчно гаранции, че новата Скупщина ще си остане едно декоративно тяло в политическата система, а чрез прякото избиране на 282-та депутати ще се постигне и ефект на "дебюрократизация". Избранците преминават през ограничен, но все пак демократичен контрол на събранията. Кампанията е и едно средство за активизиране и подобряване на работата на партийния апарат по места и на казионните организации. Те са принудени да търсят приемливи за хората кандидати, да дават отпор в дискусии на "вражески тенденции". Допуска се и известно оживление на политическия живот. В първите избори за Народна скупщина през 1953 г. са предложени общо 302 кандидати за 282 места. Ясно се вижда, че възможността за състезание на двама кандидати не е била използвана широко от масите. Само на три места е имало по трима кандидати, и само трима от кандидатите са предложени не от събрания, а от групи граждани, нито един от които не е избран[348]. Това доказва, че промените в избирателната система не само че не са заплашвали политическия монопол и стабилността на режима, но не са били взети насериозно и от населението.

Статутът на народния представител също така съчетава оригинални "самоуправленски" нововъдения, с възможности той да бъде държан под контрол. Народният представител автоматично получава правата и отговорностите на представител и в местния Народен одбор на избирателния му окръг. Той трябва периодично да се явява на отчет пред него, както и пред събрание на избирателите, ако то бъде свикано по законния ред. Това се смята за изява на самоуправленския принцип, тъй като Народните одбори са считани за "самоуправленска база на обществения механизъм". Подробно се регламентира и ограничаването на мандатността на депутатите, като се разработва възможността те да бъдат отзовавани по всяко време от събрания на избирателите. Депутатите от Вечето на производителите също така могат да бъдат отзовавани по всяко време от тези, които са ги избирали. Истинският демократичен принцип всъщност е депутатът да има имунитет, което му дава възможност да бъде опозиционер без да бъде отзоваван, освен в крайни случаи. С това основните резултати от парламентарния експеримент на Тито се свеждат до известно активизиране и оживление на парламентарната работа. В Скупщината законопроектите се обсъждат по-сериозно, появяват се дискусии, но всичко това става в рамките, допускани от ръководството. През 1953 г. още една новина обикаля светкавично големите информационни агенции – в Скупщината един от народните представители се е изказал остро против законопроекта за реорганизация на селските задруги. Скоро след това идва и хладно съобщение, че той е отстранен от парламента, след като събрания на избиратели от неговия окръг гневно са поискали оставката му[349].

Създадената през 1952–53 г. нова структура на държавните органи и новата избирателна система се запазват и доразвиват в понататъшната еволюция на югославския социализъм. Институциите на самоуправлението продължават своя живот. В новата конституция от 1963 г. се появява и нов шедьовър – сред основните права на

гражданите е записано и "неприкосновеното право на самоуправление"[350]. Вечетата на производителите не само се запазват, но и започват да се роят. Появяват се стопанско вече, просветно-културно вече, социално-здравно вече и организационно-политическо вече. Запазва се и институцията Председател на републиката, пожизнено поверена на Тито. Правителството продължава да се нарича Съюзно изпълнително вече при всичките конституционни реформи, а министерствата остават държавни секретариати, въпреки многобройните промени в тяхното функциониране.

От експеримента с избирателната система по-късно се ражда така наречения "делегатски принцип на представителност", който се пропагандира като "преодоляване на класическата представителна демокрация и път към нейното прерастване в по-висшата пряка и самоуправна демокрация"[351].

Общата оценка, която може да се направи на първия порив на реформите в политическата ситема на Югославия е, че те са плодотворни на полето на теоретичните иновации в комунистическото държавно строителство. Но от гледната точка на действителната демократизация те си остават козметични, тъй като запазват монопола на партийната власт непокътнат. Все пак реформите водят до известни промени в самата партия и до разкрепостяване на атмосферата в страната. Властите също отначало имат ентусиазъм от реформите – както заради красивата им фразеология така и заради световно-историческите претенции, издигани със самоуправленския социализъм. Този ентусиазъм обаче бързо намалява. Изправени пред новата ситуация да се борят с аргументи, да убеждават, да не наказват автоматично всяко неподчинение, партийните функционери са обезпокоени и несигурни. Ентусиазмът от новаторството лесно се заменя с догматизъм, с желание за връщане към проверените, привични начини на ръководство. Това облекчава и онази част от ръководството на ЮКП, която желае стопирането на реформения порив и последвалото стабилизиране на политическия живот. Отново под всесилната сянка на Тито.

Глава IV

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ РЕФОРМИ

Промените в икономическата система на Югославия са взаимосвързани с новата идейна доктрина, както и с промените в политическата област. Но ако при политическите реформи има по-чисто разработване на модела от теория към практика, то при икономическите има по-сложно преплитане – новите теоретични постановки се смесват с ред прагматични мерки, наложени от кризата или конюнктурата. Теория и прагматизъм се преплитат в една обща реформа, която създава новата стопанска система на Югославия.

Промените в икономиката започват от твърде неблагоприятна стартова позиция. Конфликтът с Коминформбюро заварва Югославия в момент, когато тя тъкмо е успяла да изгради действащ модел на сталинистка, изцяло национализирана, планова, централизирана и администрирана отгоре икономика. Този модел реагира на предизвикателството и конфликта по законите на своята вътрешна логика и засилва до крайност всички механизми на извъниконomическа принуда и волунтаризъм в преследване повече на политически, отколкото на икономически цели.

Петилетният план, който още при създаването си е бил нереалистичен, се превръща в мираж, но ръководството на ЮКП продължава да го изпълнява само за да докаже правотата си и да избегне обвиненията в ревизионизъм. Естествено разкъсването на външноикономическите връзки на страната налага да се редуцират амбициозните проекти за инвестиции до по-реалистични рамки. Разработва се програма за изграждане на "ключовите обекти на индустриализацията"[352]. Икономическият механизъм, основан върху административна принуда и волунтаристични решения, обосновавани от доктринерски идеи, обаче си остава незасегнат.

По принцип комунистическият икономически модел си има и положителни страни, особено за по-изостаналите страни. Той позволява да се концентрира огромен финансов и човешки потенциал в порив на индустриализация, който при всичките си диспропорции и

недостатъци, спомага за модернизацията на изостаналите страни, а в Източна Европа и за преодоляването на следвоенната разруха. През 1949–1950 година в Югославия обаче и тези положителни елементи на командната икономика се губят, както поради редуцирането на плана, така и поради рязкото форсиране (и пилеене на ограничените ресурси) в отбранителни обекти[353]. Много от индустриалните предприятия се изтеглят в планинските райони на страната по стратегически съображения. Там те задълго ще останат да тежат на югославската икономика със своята неефективност. В същотот време основните недостатъци на комунистическия модел – унищожаването на заинтересоваността у производителите и икономическият волунтаризъм у управляващите – в тези години те са доведени до крайност.

Недостигът на работна сила, който си върви заедно с командната икономика, скача рязко, въпреки че Югославия все още е страна на аграрната свръхнаселеност. Властите прибягват до принудително мобилизиране на всички трудови ресурси. Стига се дотам да се преследват хората по улици и кафенета и всички, които нямат бележка, че работят обществено-полезен труд се изпращат в мините и дърводобива[354].

Недостигът на средства и припаси се компенсира с максимално стягане на коланите, с рязкото понижаване на жизненото равнище на населението и с мобилизирането на всички износни ресурси. Това означава бързо изсичане на горите, без грижа за възстановяването им и форсиран рудодобив от най-богатите пластове, което вреди на по-нататъшната работа на мините[355]. В същото време се унищожават и почти всички пазарни елементи, които са съществували в югославската икономика. Поради острия недостиг на стоки търговията се превръща в разпределение[356]. В нея парите губят стойността си и са заменени от карти за осигурено снабдяване, бонове и купони. На третия пленум стопанските ръководители открито се оплакват, че много от работниците получават повече от генерали и това не спира текучеството на работната сила. Естествената за тях наказателна мярка е да се отнемат на работниците картите за снабдяване, тъй като с парите и без това не можело да се купи нищо[357]. В нарастващата оскъдица се появява и недоволство у паратийния апарат. За да се стабилизира неговата работа, се увеличават и консуматорските

му привилегии. Самият апарат бързо увеличава редиците си, за да може да контролира и работата на предприятията и разпределението на вечно недостигащите ресурси, суровини, стоки и т.н.[358].

През 1949 година има подем на бригадирското движение. Рязко се увеличава набора и в омладинските и в принудителните народнофронтовски бригади. И двете форми по принцип са идеологизирани – те се смятат за прогресивни, тъй като в тях се съдържали зачатъци на бъдещото комунистическо отношение към труда. От икономическа гледна точка обаче те са не само безсмислени, но често и вредни. В края на 1949 година стопанските ръководители се оплакват, че около организацията, транспорта и осигуряването на тези бригади те често пилеят повече ресурси, отколкото получават. Отново на Третия пленум се стига до извода, че е по-разумно селяните да бъдат оставяни по селата си, където ще могат да произвеждат продукти, вместо принудително да работят нещо, което не им е привично[359]. Многобройните, ескалиращи стопански трудности през 1949 г. стряскат ръководството на ЮКП, но това провокира само по-енергични и волеви действия, а не стремеж за промяна в принципите на икономическата политика. Все пак има и икономическо отрезвяване. Премахването на принудителните фронтовски бригади, които са осигурявали около една трета от работната сила в мините, се обосновава както с тяхната неефикасност, така и с това, че те са дребнобуржоазни по характер, защото са съставени от селяни[360]. И ако при премахването на фронтовските бригади, оценени от самия Тито като "гадна ангария"[361], е заговорил стопанският прагматизъм, то това не става при омладинските, които са също толкова неефикасни. Те, обаче, имат пропагандно и възпитателно значение и ще се запазят дълго време.

Енергичната борба за изпълнение на плана през 1949 година се проваля, но това не е признато официално. Налага се се да се вземе решение за допълнително свиване на инвестиционното строителство и едновременно с това да се продължи с още една година действието на Закона за петгодишния стопански план[362].

Всъщност действията на титовия екип през 1949 година опровергават както твърденията, че ЮКП и преди 1949 г. е имала своя концепция за полупазарна социалистическа икономика, така и версията на официозната пропаганда, че курсът към реформи е започ-

нал през 1949 г. Наистина тогава се заговорва за децентрализация, но в икономиката тя се схваща не като преразпределение на функции и отговорности, а като изпращане на проверени кадри в низшите звена на апарата, тъй като "правилните" решения на центъра не се изпълнявали по места. Едва в края на годината Борис Кидрич говори пред пленум на ЦК за необходимостта административните мерки да се заменят с икономически, но това остава без последици. Същинските промени ще дойдат едва след цялостната преориентация и изработването на нова доктрина за социализма.

Това се потвърждава и в политиката спрямо селото и неговите проблеми. А те през 1949–1950 са действително тежки. Създаваните масово и с насилие Селски трудови задруги (СТЗ) не само че не дават очакваното увеличение на продукцията, но предизвикват задълбочаване на продоволствената криза. Стопанските ръководители обаче виждат причината не в погрешната политика, а в това че "при сегашната степен на социалистическо преобразуване на селото има противоречия между начина на производство и начина на размяна"[363] (размяната се смята за социалистическа, защото е изцяло в държавни ръце, а в производството имало още капиталистически остатъци – частни стопани – б.м.). При тази теоретична постановка изводът се налага от само себе си – засилване на социалистическия сектор. А това значи нова ескалация на насилственото формиране на СТЗ. Предприемат се и организационни промени в тях, целящи да повишат ефективността им, но те по-скоро объркват допълнително работата им. Въвежда се бригадна организация, заплащане по трудоден, осигуряват се облекчения и привилегии за техните членове и т.н. Това всъщност е допълнителен удар върху продоволственото снабдяване.

Частните стопани в селото са напълно лишени от стопанска самостоятелност и от всякакъв стимул за работа. Официалната доктрина и без това твърди, че те са обречена на изчезване класа, а в такъв период се смятат и за вредни. По-голямата част от продукцията им се изземва чрез системата за задължителното изкупуване. През 1949 г. кампанията по изкупуването е съпроводена от човешки жертви и от селски бунтове[364]. Всъщност, след масовата колективизация местните власти на село са принудени да организират кампании и борба за всичко – сеитба, жътва, оран, коситба, изкупуване.

За самите селяни обработката на земята се превръща в принудително мероприятие, от което те не виждат смисъл и изгода. Ескалирането на проблемите в селото, предизвикано от колективизацията, с нищо не променя убежденията на управляващите в правилността на политиката им. Колхозната система се смята за единствено перспективна и едва в края на 1949 г. има малко самокритика, като е изтъкнато, че е имало избързване в налагането на СТЗ. Тогава се решава да се прекрати масовото създаване на нови задруги и да се укрепят съществуващите. Единственото споменаване за някакво разграничение от съветския опит е в изказването на Тито пред Третия пленум, че "руснаците са създали колхози, в които постоянно се лъже за резултатите, а ние ще ги направим такива, че да не лъжат"[365].

Дискусията и решенията на Третия пленум ясно показват в каква степен идеологията има блокиращо въздействие върху икономическата мисъл. В тежката обстановка ръководството на ЮКП вижда ясно катастрофалната стопанска ситуация, но изходът се търси основно в рамките на идеологизираните решения и административно-силовите мерки, които по-скоро засилват кризата. Така шефът на профсъюзите Джуро Пучар, предлага да се издаде наредба за задължителна работа с наказания, тъй като работниците много мързелували[366]. Икономическият механизъм всъщност се оказва в плен на цялата тежест на сталинистката доктрина за социализма. Дори и когато проблемите му се виждат ясно, реформата изглежда далечна и непосилна, тъй като за нея трябва да се преодолеят ред непоклатими постановки – приоритет на обществената собственост, прогресивност на работническата класа, порочност на печалбата и т.н. Затова и икономическата реформа е немислима без цялостно доктринално преосмисляне на визията за обществото строителство. Показателна за това е и личната еволюция на Бирис Кидрич, който е ръководител на югославската икономика в този период.

Кидрич е един от първата кохорта на лидерите на ЮКП, деец с актив от войната, изиграл ключова роля в създаването на "титовизма". Словенец и потомствен интелектуалец, преминал както през нелегалност и затвори, така и през университети в Югославия и Франция, той е сред тези лидери на ЮКП, които първи виждат цялата сложност на кризата и започват да търсят изход в радикалното преосмисляне на марксистко-ленинската доктрина и смелите промени.

Разбира се, в дейността му до 1948 година трудно могат да се открият признаци, че е бил привърженик на някаква автентична пазарно-социалистическа икономика[367]. Като шеф на плановата комисия след Андрия Хебранг той самоотвержено и убедено създава петилетния план и цялата постройка на административно-директивното стопанство. След конфликта с Коминформбюр обаче, той бързо се нарежда сред онези, които ясно са виждали недостатъците на системата в теоретичните ѝ основи и са тласкали напред процеса на разграничаване на югославския от сталинския социализъм[368]. Според Владимир Дедиер той се е отличавал и сред реформаторите със своя радикализъм, което намира потвърждение и във факта, че речите му от този период не са издавани в Югославия дълго време след смъртта му, поради враждебността на голяма част от апарата и активистите на ЮКП[369]. Той още през 1949 е настоявал за по-радикално реформиране на икономическата система, но дори и от най-високия пост в ръководството ѝ, той не е можел да започне значителни промени без да има цялостна концепция, която да бъде приета от структурите на властта като своя и която да ги поведе в сложния скок в неизвестното, какъвто всъщност е започването на реформи за партийно-държавния апарат.

Първите признаци за предстоящи промени в подхода към решаването на икономическите проблеми се появяват през 1950 г. Още преди новогодишните празници Кидрич е предупреждавал, че от новата година административните механизми при ръководенето на икономиката ще трябва да бъдат изоставени и заменени с икономически[370]. В промишлеността е предприето коригиране на плана до изпълними показатели и са премахнати народнофронтовските бригади. Първоначалните мерки са по-съществени в селското стопанство. Тук не се стига до отказ от колективизацията, но върховете явно са си дали сметка за политическото напрежение на село и поради това се вземат мерки за успокояване на обстановката.

През пролетта на 1950 г. Моше Пияде признава публично, че при провеждането на изкупуването са били допуснати и "груби грешки" и обещава да бъде издадена нова наредба, която щяла "да се хареса на всички селскостопански производители"[371]. С нея щял да се ограничи произвола при изкупуването, щели да се вземат само предварително определените количества и то изплащани не с книж-

ни пари, а с бонове за търговия по свързани цени. С това всъщност не можа де се каже, че се засилват пазарните елементи в икономиката, тъй като разпределителната търговия с бонове и купони нама нищо общо с пазара, но при тогавашните условия е означавало че има известно отстъпление от силовия натиск над селяните. През 1950 г. стопанското напрежение започва да спада, но не толкова заради увеличено производство, а защото в тази година се получават значителни по обем доставки от Запад, чрез които се преодолява поне продоволствената криза.

През същата година официално се прокламира работническото самоуправление. В заводите се създават работнически съвети, но те не променят значително принципите на работа на предприятията. Концепцията за "децентрализация" се прилага чрез извършената през февруари 1950 г. реорганизация на стопанските министерства. Повечето от тях са премахнати и заменени от Съвети за отделните отрасли[372]. Част от оперативните функции по ръководството на икономиката се прехвърлят от централните към републиканските министерства. Това трудно може да бъде сметнато за "дебюрократизация", защото смяната на различните ешелони на бюрокрацията в крайна сметка не води до ограничаване на вредната ѝ роля в административното стопанство. Реорганизацията не е резултатна и защото не е съобразена с обстановката. Планът остава, остава и ръководната роля и директивите на Стопанския съвет.

По-решителни промени започват през следващата 1951 г., когато са предприети и първите смели стъпки към "социалистическа демокрация". Започват промените в правната система на страната. Те ограничават възможностите на властите да прилагат насилие и това предизвиква съответното коригиране на икономическия механизъм. Административно-наказателните мерки при набирането и задържането на работната сила, както и при изкупуването на селскостопанската продукция вече не са законни.

Положението в селото се усложнява около един нов проблем около СТЗ. През 1949 г. повечето от тях са създавани с формални договори с тригодишен срок на действие. Срокът за първите селяни изтича през 1951 година и в атмосферата на реформи мнозина настояват да си върнат земята и да започнат отново работа като самостоятелни стопани. През същата 1951 г. има и суша, която отново пре-

дизвиква продоволствени проблеми и твърдото провеждане на задължителното изкупуване. В тази обстановка обаче властите проявяват колебливост. От една страна се реагира твърдо срещу назряващия процес на разпадане на труповите задруги. Александър Ранкович заплашително обявява, че всички слухове за това са "дело на врагове", срещу което ще бъдат взети решителни мерки[373]. Изкупуването се запазва като система и се провежда с прилив на твърдост. И през 1951 г. затворите продължават да се пълнят с "житари" – селяни, които не са могли да изпълнят задълженията си по изкупуването и са обявени за саботьори[374].

От друга страна обаче изходът от нарастващото напрежение се търси и в частичните реформи. Те се реализират и в ново отношение към СТЗ и в нов подход към задължителното изкупуване. Най-съществената промяна е, че се разрешава както на СТЗ, така и на частните стопани да продават излишъците от продукцията си на свободно формирани цени извън системата на държавната търговия, след като изпълнят задълженията си по доставките. Втората промяна е в това, че изкупуването се запазва само за няколко основни продукта, като цените са по-близо до пазарните, а за останалите се прилага договорна покупко-продажба. Тези отстъпки са твърде съществени, дори и да не засягат голяма част от стокооборота, тъй като те разрушават тежкия силов похлупак на администрацията върху производството. Възможността хората да могат да работят и печелят независимо от властите ограничава и възможностите за тоталитарен контрол. Това е само едната страна на процеса, която променя силно правилата на играта между индивида и управляващите. Другата е в увеличената заинтересованост на стопаните, който води и до нарастване на продукцията. Това е убедително за ЮКП, която приема, че в името на стоковото благоденствие може да се допусне някои селяни да печелят и като независими производители.

Югославският опит се оказва ценен и за другите социалистически страни. По-късно и в Полша бяха допуснати възможности за частична пазарна размяна, която се оказа не толкова опасна за режима, но пък спомогна за предоляване на дефицитите. По-скоро то предизвиква деморализиране на апарата и вкарва повече лицемерие в идеологическата сфера. За много от комунистите първите стъпки в тази насока са най-трудни и опасни. За най-догматичните това изглежда като връщане към капитализма, а за мнозина е и нещо по-опасно – отстъпки пред довчерашните "врагове", които са преследвали, плашели и наказвали. Освен това възстановяването на пазарните механизми повишава производството и прави част от апарата излишен. Проблемът с безработните активисти веднага застава пред ръководството на ЮКП, което винаги обмисля каква работа да се намери на хората, които ще станат излишни. Това естествено ограничава размаха на промените, но пък запазва стабилността на режима и авторитета на партията.

Най-сериозната част от проблема обаче е свързана с отстъпките, които така или иначе трябва да се направят пред довчерашните "врагове" – обявяваните за "кулаци" частни селяни и дребните собственици в града. Тук основната опасност е политическа – това се тълкува като отстъпление и отслабване на ЮКП и то предизвиква както обърквање сред местните власти, така и активизиране на хората, които доскоро са били подложени на тотален политически и икономически натиск. Срещу това се вземат превантивни политически мерки. Всяка нова стъпка в пазарното реформиране на икономиката е съпроводена с остри предупреждения към "враговете" да не се опитват да "надигат глави". Едновременно с това се вземат мерки за разделяне и противопоставяне на селячеството в духа на ленинско-сталинската традиция. Такива са по-острата данъчна прогресия, репресиите над по-заможните селяни и поощренията за средните и бедните т.н.[375].

Тъй като възможността селяните да продават част от продукцията си на свободни цени променя рязко политическата и икономическа мотивация, която преди това ги е карала да влизат в СТЗ, то през 1951 се налагат и някои корекции в отношението към кооперативния сектор в селото. Още предишната година Джилас е дал тон за някакво преосмисляне на колективизацията със следната критика: "В Съветския съюз колхозът … не е нищо друго, освен колективен дребен селянин, срещу когото държавният капитализъм води безпощадна борба"[376]. Философското упражнение на Джилас продължава в твърдението, че тази борба отразявала в променена форма класическата борба между капиталиста и собственика на земята около абсолютната рента и тя неизбежно щяла да трае до пълната победа на държавния капитализъм в селското стопанство и до пре-

ръщането на колхозниците в наемни работници на държавата"[377]. Този твърде абстрактен анализ би могъл да доведе бързо и до нова политика на ЮКП спрямо селото, но през 1951 г. партията все още не е готова за решителен поврат и преди всичко за отстъпление. В официални документи се говори за преустройство на СТЗ, които трябва да бъдат запазени като "социалистическа" форма на собственост, а от тях трябвало да бъдат извадени само "колхозните елементи". На 25 ноември 1951 са издадени "Указания на ЦК на ЮКП до първичните партийни организации" със заглавието "Във връзка с по-нататъшните пътища при социалистическото преобразуване селото"[378]. В уводната част на този обширен и объркан документ се изтъква, че "дебюрократизацията" на обществото налага административното ръководство на икономиката чрез чиновническия апарат да бъде заменено от "по-свободното действие на обективните икономически закони". Според документа това ставало, не защото ЮКП трябва да отстъпи от грешните си позиции, а защото "социалистическият сектор е станал толкова силен, че сега може да се бори с частния и без административна помощ."

На първичните организации на ЮКП се препоръчва да укрепват съществуващите СТЗ и да развиват всички форми на кооперативна собственост. Повишаването на рентабилността им се търси главно чрез организационни промени и най-вече чрез въвеждане на принципа за заплащане според труда. Стремежът за повече привлекателност на СТЗ се реализира както с поощрения за задругарите – ежемесечно заплащане, данъчни и финансови облегчения, предимствено снабдяване със сортови семена, торове и т.н., така и с атака срещу "чуждите" – въвежда се още по-остра прогресия на данъчното облагане за частните стопани.

Най-сериозната отстъпка пред доскоро налаганата със сила система е разрешението т.нар. пасивни задруги да бъдат разпускани, като на кооперативна основа се запазват само онези отрасли, които могат да бъдат ефективни самостоятелно. За земите, които не могат да се обработват кооперативно, се предвижда да бъдат върнати за индивидуално ползване на задругарите. Едновременно с това в духа на "децентрализацията" се предвижда и възстановяването на автономията на СТЗ, където трябвало да се засили ролята на събранието на кооператорите при вземането на решения. Тези изменения

биха могли да се съхранят за по-дълго време и да запазят един по-ефективен кооперативен сектор в Югославия ако реформите бяха останали на статуса от 1951 година. По-нататъшното развитие на "демократизацията" прави това невъзможно. Въпросът за тяхното разпускане ще става все по-актуален и ще бъде решен едва през 1953 г.

На четвъртия пленум на ЦК на ЮКП Борис Кидрич информира за нова концепция за икономическото развитие на страната, в която е включено и изискването да се даде "пълна възможност за изява на Закона за стойността", а по-нататък се допълва, че "съществуването на Закона за стойността е едновременно с това и съществуване на стоковата размяна като пряка противоположност на комунистическото присвояване"[379]. В този момент Кидрич стига до преломния пункт в преосмислянето на сталинистката политикоикономическа доктрина. Към нея той отправя следната принципна критика: тя потиска Закона за стойността и заменя стоковата размяна с разпределение. Самият Кидрич до 1948 година е приемал сталинската концепция за правилна и е пропагандирал, че при социализма категориите пари и стока ще изчезнат[380].

През 1951 той излага вече един съвсем различен подход към възловия теоретичен проблем за пазара и социализма, засягащ самите основи на икономическия механизъм. Неговата фраза "общество, което задушава пазарния механизъм, неминуемо ще завърши със сталинизъм"[381] ясно показва дълбочината на теоретичното преосмисляне. Признаването на действието на Закона за стойността при социализма предизвиква промени в цялата логическа структура на икономическата теория. Ако преди за социалистическа собственост се е смятала държавната, то сега тя вече е обявена за държавнокапиталистическа, а социалистически характер придобива "общонародната собственост", управлявана от производителите. На тази база се развива и нова концепция за пазара при социализма. Принципът, че стоките се продават по реалната им себестойност е обявен за "най-правилното нещо, което човечеството е измислило след разпадането на първобитно-общинното общество"[382]. Според Кидрич, Маркс е критикувал капитализма не заради действието на Закона за стойността, а поради неправилното разпределение на принадената стойност. Тъй като самоуправленският социализъм осигурявал ели-

минирането на всяка експлоатация, както от буржоазията, така и от собствената бюрокрация, то при него действието на Закона за стойността не унищожавало социализма. Тук Кидрич влиза в противоречие с някои недвусмислени изказвания на Ленин, примерно с твърдението "докато съществува стокова размяна, е смешно да се говори за социализъм", но те просто са забравени и се намират подходящи цитати от периода на НЕП, които подкрепят новите тези на ЮКП. Намерено е и диалектическо обяснение за връщането на ЮКП към пазара. Според него пазарът води до експлоатация при капитализма, но при общонародната собственост имало "качествено нов етап" и "отрицание на отрицанието" в развитието му. Между двете фази на диалектическия скок стоял и необходимият етап на "преходните мерки", на революцията, която е променила характера на собствеността. При това обяснение законите на диалектическата логика обслужват една прагматична необходимост – да се намери начин да не се критикува това, което ЮКП е правила до преди няколко години.

С постановката за социалистическия пазар се прави решителна стъпка към разработването на нова теория, която води и към нов стопански механизъм. През 1951 г. обаче ново стопанство не се създава. Все още идеите на върха са объркани и неконкретни, а низшите звена на стопанската йерархия просто не разбират за какво става дума и са стъписани пред първите мерки, въвеждащи частично пазарни принципи и понятия. Кидрич се оплаква, че голяма част от подчинените му просто не са знаели каква е ролята на парите в пазара. Той дава за пример стара Югославия, където никой не е можел да отпечата нови пари без да отговаря за това, и се оплаква, че в социалистическа Югославия е имало случаи, когато и подпредседатели на местни народни одбори са пускали в оборот по 100 млн. динара без да отговарят пред никого[383]. Често дори те не са знаели какво правят – надявяли са се да понижат цените на пазрните продукти, а са предизвиквали инфлация и повишаване на цените. Финансовата система на страната е започнала да скърца осезателно още при първите прояви на нецентрализирана и неразпределителна търговия, а повечето от ръководителите така и не са могли да се ориентират.

Поради това и първите мерки все още са съобразени с равнището на кадрите – те са откъслечни и несинхронизирани, макар че общото им направление е ясно декларирано[384]. Премахват се органите на държавния контрол, който се прехвърля към министерствата и низшите органи. Говори се за децентрализация на ръководството на икономиката, но тя не се провежда, за да се завършат основните "ключови" обекти на индустриализацията. В края на 1951 г. се прави първата стъпка към цялостен план за нов икономически механизъм, чиято същност е определена от Борис Кидрич като "преход от административна към демократична система за ръководство на икономиката"[385]. Основните етапи на неговото реализиране са следните:

1) Създаване и засилване на работническите съвети.

2) Постепенно преминаване към свободна продажба.

3) Постепенно ликвидиране на боновете и точките в разпределението.

4) Заплащане на търговците спрямо оборота.

5) Постепенно ликвидиране на задължителното изкупуване.

6) Въвеждане на вариращa част от заплатата.

7) Създаване на условия от бонове да се премине изцяло към търговия с пари.

Новата система за заплащане, която цели да обвърже заплатата с вложения труд се въвежда сравнително бързо. Има и резки промени в цените на някои стоки и това предизвиква нуждата от обяснения. Кидрич подхожда философски и създава сложна теория, която трябва да убеди хората как жизненото им равнище се запазва при повишаващи се цени. Той тръгва от това, че при социализма няма експлоатация и поради това жизненото равнище на народа зависело само от обема на произведените стоки. Пазарната търговия не можела да промени обема на стоките, а предизвиканите от нея промени водели само до вътрешно преструктуриране на потреблението – като цяло обаче жизненото равнище съставало същото. Ако относителния дял на разходите за жилище е малък, то щели да остават много пари за храна и съответно цените ѝ щели да се вдигат. Повишаването на цените на жилищата обаче би трябвало да предизвика спад в цените на храната, тъй като щял да спадне паричния натиск върху нея. По този начин потреблението като цяло се запазвало на едно равнище. Тези уроци по пазарна икономика може и да не са съвсем прецизни, но те са лансирани от пропагандата и спома-

гат за по-лекото приемане на започналия танц на цените. За понижаване на цените на хранителните стоки се използват и пазарни интервенции с помощите от Запада.

В самия край на 1951 г. – на заседание на Скупщината от 29 и 30 декември се приемат няколко закона, които поставят нормативната основа на "Новата стопанска система". Това е краткото определение, дадено от пропагандата на комплекса от мерки, чрез които се прилага новата икономическа политика на ЮКП. В нея се включват законите за планомерното развитие на стопанството, за бюджета и данъците, приети в навечерието на новата 1952 г.

Стопанските планове се запазват с довода, че все още е необходмо усилията на икономиката да се насочват към бърза индустриализация, но се променя механизмът за тяхното създаване и методите за реализирането им. Основната разпоредба на Закона за плановото ръководство на икономиката гласи: "Управлението на народното стопанство се извършва въз основа на обществения план на ФНРЮ, на обществените планове на народните републики, автономни области, околии и градове и въз основа на самостоятелните планове на стопанските организации"[386]. Новият момент е, че планът не се изработва изцяло в плановата комисия и няма директивен характер, а се търси балансиране на интересите на предприятията и трудовите колективи с големия обществен интерес. Самото допускане, че предприятията могат да имат свои самостоятелни, егоистични интереси вече променя отношението към тях и ролята им в играта на икономическия механизъм.

За 1952 г. предприятията получават правото сами да изработват своите планове, въз основа на собствените си интереси. Свои самостоятелни планове могат да имат и общините, областите, републиките. Централното ръководство се грижи за общото направление на икономическото развитие на страната, като подготвя и Обществен план за цялата федерация. Технологичният процес на подготовка на плановете предвижда съгласуването им на всички нива. Главната особеност, в сравнение със старата система е, че новият обществен план предвижда само един минимум от задължения на предприятията към обществото, а след като го изпълнят те могат да разполагат самостоятелно с останалата продукция. Обществеият план е задължителен за всички, но той не включва директивни предписания как-

во и колко да се прави, а е изграден от няколко основни пропорции, които предприятията трябва да съблюдават. Извън тях те са самостоятелни.

Общозадължителните разпоредби, включени в Закона за планово ръководства на народното стопанство обхващат следните пропорции:

1) *Задължителен минимум за използване на капацитета на производството в отделните отрасли.* В закона той е фиксиран като задължение на републиките, а смисълът му е в това, да се използват в максимална степен производствоните фондове. Според Кидрич с това задължение не се намалявала самостоятелността на предприятията, а те само се подтиквали да натоварват максимално мощностите си.

2) *Задължително инвестиционно строителство*. То се включва в плана само за онези отрасли, които се смятат за приоритетни. Останалите инвестиции са инициатива на предприятията.

3) Определя се *обща сума на платежния фонд*, както за страната, така и за отделните републики и отрасли. Целта е да не се допусне инфлация, като паричната маса се обвръзва с произведените стоки.

4) Най-важната пропорция, определена от Борис Кидрич като "икономическа и стопанска ядка на целия план" и съкратено наречена "размер на А и Ф", предвижда да има *задължителна средна степен на акумулация и обществени фондове, спрямо фонда разходи за трудещите си*. Става дума за особен вид данък, предназначен да изземва свръхдоходите от тези предприятия, които са облагодетелствани от пазарната конюнктура. Размерите на А и Ф се определят със закон за всички отрасли, но е предвидена възможността те да се променят и за отделни предприятия в зависимост от резултатите им. С това задължение се запазва един от основните лостове в ръцете на централното ръководство, чрез който то може да се намесва пряко в пазарната игра. С нейното въвеждане се вижда и това, че югославските стопански шефове искат да въведат ограничено пазарните принципи, или поне да имат възможността да коригират тяхното действие. Администрацията във всеки случай запазва определящата си роля, а инициативността и предприемачеството са ограничени. В самата идея за А и Ф е заложен антипазарен елемент. Той се обосновава с това, че по-съвременните предприятия в пазар-

ната размяна биха реализирали свръхпечалби за сметка на по-изостаналите. Така с променливия данък се крепят изоставащите за сметка на по-добрите.

5) *Задължителна "средна степен на принадения труд"*, която всъщност означава средни размери на данъците, които се внасят в бюджета.

Със Законите от 29 и 30 декември ясно се очертават измеренията на "социалистическия пазар" в Югославия. Според авторите му, той трябва да развива конкуренция и свободно съревнование между независими икономически субекти – предприятията, управлявани от самите работници. Едновременно с това има ред ограничения пред свободното действие на пазарната игра. Всъщност цялата концепция на Кидрич е непоследователна. Той вижда поле за изява на конкуренцията най-вече в търговията и производството, но се стреми да избегне фалирането на закъсалите предприятия и въобще не става и дума за пазар на капитали и работна сила. Освен това смелата, оригинална демагогия в областта на икономическата теория наистина обърква всякакви понятия. Това ще си остане характерно за цялото време на съществуването на титовизма. Технологията за подготовка на плана се променя и директивните петилетки на бързата индустриализация са заменени от по-рационални едногодишни планове. Всё пак и в тях остава заложен императивът на форсираната индустриализация, вдъхновена най-вече от доктринални, а не от рационално-икономически съображения. Плановете стават по-реалистични, но те продължават да тласкат Югославия към приоритетно развитие на тежка индустрия, към "всестранно развитие" и автаркия. При това голяма част от ресурсите и енергията на обществото се насочва не към най-рентабилните отрасли от гледна точка на международното разделение на труда, а към стремеж за затваряне и амбициозни програми, които често носят загуби и понякога откъсват страната от световната икономика и техническия прогрес. В Югославия продължават да се изграждат големи, престижни и често неефективни индустриални обекти. Реализира се и дългосрочна програма за развитие на изостаналите републики, при която голяма част от инвестициите се насочват към райони без квалифицирана работна ръка и инфраструктура, където често те не са достатъчно ефективни. През 80-те години един от анализаторите на късните югославски проблеми прецени, че след края на индустриализацията не може да се разбере защо всъщност тя е правена. Тя е погълнала огромни средство, изсмукани от селото, работила е кредити, а стоките ѝ като цяло са неконкурентоспособни на световния пазар и не носят доходи на страната[387].

Всъщност през 1952–53 година в Югославия се въвежда своеобразно равновесие между ограничен пазар и директивна плановост в социалистически смисъл. Властите запазват както икономически лостове, с които ръководят икономиката и се месят в работата на предприятията, така и ред формални и неформални възможности за административно въздействие. При това положение органите на самоуправлението нито могат да поемат самостоятелно ръководство над предприятията, нито самите те могат да са встрани от влиянието на бюрократичната пирамида. Във възгледите си Борис Кидрич е имал някаква форма на идеализиран или "цивилизован" пазар, който ще подтиква предприятията към по-добра работа в рамките и пропорциите на плана. Реалността обаче е различна. Оставени малко по-независими и почуствали полъха на парите, предприятията започват да се държат по стопански – стремят се към всяка печалба, повишават цените, не изпълняват планови задължения, когато не са им изгодни. Това стряска ръководството и то бързо прилага възможностите си за ограничаване на тяхната самостоятелност[388]. Така се ражда оригиналния югославски механизъм, в който нито се премахват отрицателните характеристики на плановата икономика, нито се разгръщат предимствата на пазарната. Предприятията първо трудно свикват със самостоятелността си, а след това пък са разкъсвани между печалбата и директивата, между плана и пазара. Самото ръководство води непрекъснати реформи в търсенето на най-добрия баланс между тях. Властта внимателно следи икономиката и когато предприятията се увлекат в независимост и печалбарство – им се поставят спирачки. Тъй като политическият монопол си остава непокътнат, то и икономическата сфера в никакъв случай не може да се чувства свободна в пазарната игра. Дори и когато властите искрено поощряват инициативността, остава да виси възможността от произволни ограничения отгоре, които дори и да не се прилагат, са фактор, с който се съобразяват.

Резултатите от действието на този икономически механизъм не трябва да бъдат оценявани еднозначно. Той дава определен импулс в развитието на Югославия. От 1953 до 1964 националният доход нараства средногодишно с 9,5%. Построени са крупни предприятия, развити са нови за страната отрасли. Едновременно с това не са избягнати и типичните за социализма недостатъци. Производителността на труда е ниска, качеството на производството често е лошо. Оборудването не се използва пълноценно и има прахосничество. Поради ниското качество на своите стоки Югославия има постоянен търговски дефицит към Запада, не се включва пълноценно в световната икономика[389]. Югославското стопанство функционира сравнително успешно и поради големите кредити, които са отпускани на Тито, най-вече по политически и стратегически съображения. Той получава достъп до западни лицензи, а реализира произведените стоки на Изток, където те имат добър прием. Промените в международната ситуация на страната и прекъсването на външните кредити се отразиха пагубно върху нейната икономика и допринесоха за кризата и краха на 80-те години.

Въвеждането на новата стопанска система през 1952 среща не толкова противодействие, колкото неразбиране от страна на партийния апарат и на стопанските шефове. С нея се предявяват съвсем различни изисквания към хората, които ръководят предприятия и много от тях не могат да се справят. В пресата по това време те са обявени за "бюрократи" и част от тях са сменени, но като цяло не се стига до значителни кадрови трусове. Интересите на партийния апарат не са поставяни директно под въпрос, въпреки че при новата стопанска система прекомерно раздутите стопански звена се съкращават. Самият Кидрич при въвеждането на основните закони специално подчертава, че техният антибюрократизъм в никакъв случай не може да се превърне в борба против кадрите, които са изнесли всички тежести на революцията и строителството. Дори обявява подобно тълкуване за вражеско.Той ги успокоява и със специални заявления от типа на: "Заедно с работническото самоуправление и социалистическата демокрация, старите революционни кадри са най-доброто доказателство, че новата стопанска система ще функционира"[390]. Тито също често казва подобни неща и следи кадрите да не остават на произвола на съдбата, дори и когато са ненужни. Това

формално може и да противоречи на политиката на дебюрократизация, но то е важно за запазването на стабилността на властта и държавния апарат, чийто функционери трябва да се чувстват стабилни при всякакви завои на пратийната линия.

Въвеждането на НСС (Новата стопанска система) не създава значителни политически проблеми. И стопанските ръководители и работниците я приемат. Първият едногодишен план, изработен по новата технология е приет в края на март 1952 г. без да са правени значителни корекции от републиките. Всъщност и в тази и в следващите години инициативата при плана си остава в ръцете на централното ръководство, а механизмът спомага за по-рационалното изготвяне на показателите. Създава се и нормален потребителски пазар. Премахват се боновете за осигурено снабдяване. Магазините се изпълват със стоки, което отличава рязко Белград от останалите източноевропейски столици[391]. Предприема се девалвация на динара, засилват се търговските връзки със Запада. През 1953 г. отново действа едногодишен план за развитие на икономиката и отново обемът на инвестициите е прекалено голям. Ключовите обекти най-после са завършени, но пък след това поглъщат голяма част от националния доход, за да бъдат оборудвани.

В промишлеността Новата стопанска система се реализира сравнително леко, като Кидрич прилага в сравнително чист вид своите идеи, но в селото нещата са далеч по-сложни. Не случайно селското стопанство, храната и селяните се смятат за един от най-тежките проблеми на социализма[392]. Политическата доктрина налага обобществяване на селото. Това означава противопоставяне с маса селяни и създаване на такъв механизъм, при който стопаните са лишени от мотивация в работата си. Властите ги гледат с постоянно подозрение като дребна буржоазия и ги смятат за обречена класа. В областта на селското стопанство плановете на ръковдството на ЮКП се сблъсква по-осезателно с противодействието на средата, което в крайна сметка води до колебливост и непоследователност на политическата линия. Югославското село е по-сложен обект за тоталния политически контрол. Селяните и в този период са основната част от населението, та са били гръбнака на революцията и те са изнесли основната тежест на следвоенното възстановяване и на индустриа-

лизацията. Недоволството сред тях е нежелателно за ЮКП и тя трябва да се съобразява с техните чувства и интереси.

Първите аграрни мерки – аграрната реформа, освобождаването на бедните селяни от дългове, колонизацията, са донесли популярност на титовата власт главно сред бедните и средни селяни. Понататъшната политика – задължителното изкупуване, задължителната сеитба, насилствената колективизация, създават една коренно различна атмосфера, в която зрее недоволство и потенциална криза. Има доста откъслечни сведения за селски бунтове, които обаче не дават основание да се твърди, че е имало категоричен отпор срещу насилствените мероприятия на село. Всъщност в тези години бунтовете и проявите на открита съпротива не могат да заплашат властта – с тях тя се справя бързо и безпрекословно[393]. Но недоволството на селяните се изявява и в резигнация и пасивна съпротива. В трудовите задруги това е неявяването на работа, немарливия труд, кражбите и обикновеното разсипничество на обществено имущество. За частните стопани това са неизпълненията на задълженията по изкупуването, незасяването на земята, укриването на добиви. Пасивната съпротива поставя допълнителни изпитания пред властите. Те са принудени да прилагат ежедневно насилие, за да изпълняват увеличаващите се задължения за доставки при постоянно намаляващите добиви. Ситуацията върви към задънена улица и изходът от нея ще принуди ЮКП към повече политическа гъвкавост. Кривулиците, с които се стига до този изход, явно говорят за силното и отрицателно влияние на ленинско-сталинския догматизъм в мисленето на югославските реформатори.

След премахването на задължителното изкупуване и допускането на свободна покупко-продажба на селскостопански стоки положението на местните власти става по-сложно. Селото остава в междинно положение на трудно поддържано статукво. Икономическите, политически и доктринални промени ограничават възможностите на властите да продължават колективизацията, но те все пак могат да възпират развитието на нежелателния за тях процес на деколективизация. Механизмът, който е осигурявал привилегировано положение на СТЗ, започва да буксува. Частните стопани имат възможност да получават сравнително високи доходи извън СТЗ и да запазват независимостта си от властите. За да се сдържат настрое-

ния за разпускане на СТЗ, а и просто за да се напомни на частниците, че все още има силна власт, се ескалира борбата срещу "спекулантите". Разбира се, в условията на стоков недостиг и разпределителна търговия спекулата в Югославия е процъфтявала, но заклеймяването на "спекулантите" придобива и ясен политически смисъл. "Спекулата" става основно пропагандно обяснение за всички трудности. През 1949 г. за спекуланти са обявявани частниците и особено "кулаците". Създаването на пазар за излишъците води до ограничаване на черноборсаджийството, но мотивът за "лошите спекуланти" продължава да се върти от партийната пропаганда, като те са противопоставяни на "трудовото селячество" и особено на почтените задругари.

През 1952 г. селскостопанското производство продължава да спада. Плановете са изпълнени едва около 30%, а нялата продукция стига едва половината от тази през 1939 г.[394]. Доставките на хранителни продукти от Запада са придобили такова значение, че веднъж на шега Борис Кидрич заявява, че за прехраната на Югославия една суша във Войводина е по-малко опасна от сушата в Средния запад на САЩ[395]. Към сушата през 1952 година се добавя фактическото блокиране на аграрната политика на ЮКП – административните механизми вече не действат, а новите пазарни още не са създадени. Местните власти са объркани. Всеки намек за разпускане на СТЗ се приема като вражеска инсинуация, на няма средства и воля, за да се реагира остро на това. Застинало между администрацията и пазара, между насилието и либерализацията, селото просто очаква по-нататъшните мерки. Към местните власти отгоре се отправят нареждания да не предприемат действия, които биха могли да провокират недоволство и да обещават промени[396]. В ръководството вече е ясно, че ще трябва да се правят по-нататъшни отстъпки, но то все още не може да се реши на крайната стъпка – разпускането на СТЗ. През 1952 усилено се говори за "обновление" на СТЗ, за по-нататъшни успехи в развитието на социализма на село. За административната машина е трудно да "отстъпи" от своите "постижения", дори и когато ясно вижда тяхната вредност и неефикасност.

Според спомените на Джилас още през 1952 г. той, заедно с Кардел и Кидрич, са виждали безперспективността на СТЗ и са предлагали да се вземе решение за тяхното разпускане. Срещу това заста-

нал Тито, подкрепян от "аграрните експерти на партията"[397]. Те смятали разпускането за опасно решение най-вече от политическа гледна точка. Догматизмът не им позволява да видят неговия икономически смисъл, тъй като те все още свързват прогреса с обществената собственост върху средствата за производство. Едновременно с това функционерите се опасяват от всяка отстъпка, която би засилила "враговете на социализма". Важен мотив за забавянето е и проблемът със съдбата на активистите и дребните функционери. За селото това са хората, които са агитирали, създавали и укрепвали трудовите задруги и тяхното разпускане би ги оставило без работа, би унищожило техния авторитет и позиции. Тито, според Джилас, много добре е съзнавал ролята на апарата за стабилността на властта и винаги внимателно е следял неговите интереси да не бъдат засягани[398].

Така трудното решение за разпускане на СТЗ се отлага още една година, в която производството продължава да спада, а напрегнатото очакване на село да се засилва. В ръководството са продължили оживените спорове около бъдещето на СТЗ, като повечето от участниците в тях са се надявали, че ще се намери компромисен вариант с "някакъв вид кооперация", който да успокои селяните и да запази интересите на апарата и активистите. Едва през 1953 г. безперспективността на всичко това става очевидна и самият Тито заявява: "Добре! Нека се разпаднат! Няма да воюваме със селяните заради това"[399].

Така се стига и до първият в историята на социализма акт на деколективизация на селото. Това е сериозно отстъпление на една управляваща комунистическа партия. Той е твърде сложен и опасен за властта независимо дали се провежда под натиск отдолу или поради промяна на концепцията "горе". В Югославия се съчетават и двете, като властите действат решително – с един законодателен акт се разрешава на селяните да напускат кооперативите. Взети са и специални мерки да се ограничат вредните последици за властта. Цялата акция се представя от пропагандата като "нов етап в развитието на социализма на село". Обмислено е как заможните селяни да бъдат изолирани и противопоставени на дребните и средните, подготвени са и такива организационни форми, които ще осигурят работа на вече излишните активисти и функционери[400].

Официалният нормативен акт, с който се дава път на деколективизацията е издадената на 28. март 1953 г. Наредба за имуществените отношения и за реорганизация на Селските трудови задруги[401]. Пропагандната подготовка започва доста по-отрано както с рефрена за необходимостта от промени в югославското село, които да променят икономическите отношения в селото в съответствие с цялостната реформа на социализма, така и със засилените атаки срещу "спекуланти", "врагове" и "кулаци", чрез които се засилва разединението на селячеството в критичния момент.

В съдържанието, както и в наименованието на наредбата, е заложена по-скоро идеята да се търси начин за запазване на СТЗ и за тяхното реорганизиране върху нови "истински социалистически" принципи. С първите текстове се възстановява независимостта на задругите и се подчертава доброволния начин на тяхното формиране. Най-много параграфи са посветени на възможността за реорганизиране на Задругите, като правото за това е предоставено на събранието на СТЗ. Предвидени са следните варианти: 1) Сливане на СТЗ със съществуващи земеделски кооперации; 2) Сливане на една част от СТЗ със земеделски кооперативи, докато друга част остава самостоятелна или пък се създава нова СТЗ; 3) От съществуващата СТЗ се създават няколко нови СТЗ или само земеделски кооперативи.

При реорганизирането на СТЗ се придава важно значение на съществуващите кредитни, търговски и други видове кооперации, които традиционно са важни за югославското село. Те се запазват и след войната, но комунистите са ги смятали за "по-низша" форма на кооперация и обикновено са били подценявани, а често и насилствено обединявани със СТЗ. Сега ръководството на ЮКП се обръща към тях с надежда да се спасят позициите на обществената собственост. При всички видове реорганизации на СТЗ се предвижда неделимост на фондовете, създадени от труда на задругата, като се предписва те да бъдат прехвърляни само на друг вид кооперации. Същото се отнася и до т.нар. "общонародна собственост" – държавни земи, техника, инвентар, които са давани безвъзмездно на СТЗ при създаването и укрепването им. Това имущество не подлежи на разделяне между напускащите задругари, а се предава или на реорганизираната задруга или се прехвърля под разпореждане на местния

Народен одбор, който е задължен да организира изпълването му само на кооперативна основа.

След подробното разработване на всички варианти за запазване на СТЗ се допуска и възможността задругарите да излязат от тях. На членовете на СТЗ се разрешава да ги напускат само в годината, когато изтича срока на договора, подписан при влизане в нея. Молбата трябва да бъде подадена до 1 юли, а напускането става на 1 октомври. И двете ограничения са понятни от гледна точка на ритъма на земеделската работа, но през 1953 г. очевидно напрежението е било толкова остро, че е решено те да не се спазват и самите задругари да решават кога и как да става напускането.

Имуществените отношения между СТЗ и напускащия собственик се уреждат с известно предимство за задругата. Собствениците получават само внесените от тях земи, сгради и инвентар, а ако това е технически невъзможно, те получават равностойна замяна или стойността по пазарни цени в момента на напускането. Напускащият няма право на дял от това, което е създадено по времето, когато е бил в задругата, но поема съразмерна част от дълговете на СТЗ. Това всъщност е дискриминация и потвърждава впечатлението, че все пак "кооперативът" има приоритет за властите пред индивидуалния стопанин.

Тези принципи се запазват и при уреждането на случаите на цялостно разпускане на СТЗ. То става с решение на нейното общо събрание, когато болшинството от членовете подадат молба за напускане и реорганизирането или обединяването с друга кооперация е невъзможно. В този случай на стопаните се връща само това имущество, което са внесли. Останалото задругарско имущество се прехвърля на местния народен одбор. Дълговете на СТЗ обаче се разпределят равномерно между всички задругари.

С Наредбата се променят значително принципите и методите за провеждането на аграрната политика на ЮКП. Вече и партията и селяните са поставени в съвсем различни условия. Процесът на деколективизация е нежелателен за ЮКП, която продължава да смята, че само обществената собственост е свързана със социализма. Въпреки това тя приема натиска отдолу и в Югославия се развива първият в историята процес на деколективизация на селото. Той е интересен и с икономическия и с политическия си аспекти.

При анализ на икономическата страна на деколективизацията трябва да се има предвид, че в изостаналите аграрни източноевропейски страни чрез колективизацията е провеждана и част от необходимата модернизация на аграрното производство. С нея се преодолява разпокъсаността на земята и се осигуряват условия за по-ефективна машинна обработка. Тракторите, изкуствените торове, сортовите семена, расовите животни, новите технологии проникват в селото чрез държавните и кооперативни стопанства. Около тях се създава мелиоративна мрежа и преработваща инфраструктура. Основният недостатък се корени другаде – в неясните отношения на собственост, които не мотивират труда на кооператорите, в породената от тях безстопанственост и разсипничество.

При това положение деколективизацията създава многобройни проблеми, които в известен смисъл връщат назад югославското село. През 1953 година стопанствата се връщат още по-раздробени, отколкото при влизането. Разкъсват се създадени икономически връзки. Техниката, торовете и семената се отдалечват от селото, не само заради държавната политика да се толерират кооперативите, но и защото не са по джоба на дребните собственици. Всичко това допринася за стопанския трус от 1953 г., който съпътства деколективизацията. Едва след 1954 г. започва постепенно да се оформя новия икономически комплекс на югославското село, в който съжителстват както големи държавни и кооперативни стопанства така и многобройни частни стопани. Новата политика дава своя принос за увеличаването на продукцията. До 1953 г. югославското село не е можело да стигне довоенните обеми, а през 1957 те са вече с 20% по-високи[402].

Голямата сложност на деколективизацията е в нейния политически аспект. Отказът от една насилствено провеждана политика е твърде сложен. Това е първият случай когато неорганизираната, пасивна съпротива на масите поставя тоталитарния режим в безизходица и го принуждава да върне колелото назад. Подрива се нещо свещено за комунизма – вярата, че чрез "революционно насилие" може да се стигне до бързи положителни резултати. Един от коментаторите на "Гласът на Америка" оценява акта на деколективизацията като "мълчалива победа на народа"[403]. Триумфалният поход на тоталитарната машина към измисленото "светло бъдеще" е за-

тънал в блатото на проблемите и тя е принудена да върне назад. Отстъплението е сложен процес за една комунистическа партия. Тя се крепи и върху вярата в "глобалната" правилност на доктрината и безгрешността на ръководството. Отстъплението разрушава идеологическата идилия и принуждава ръководството да търси задоволително обяснение и да предложи нови перспективи. Още по-сложен е проблемът с овладяването на политическата обстановка по места. Апаратът на властта е обезверен и не знае как да действа в новите условия, а самият факт на промяната може да подтикне селяните към ескалиране на нови искания.

В тези условия деколективизацията се очертава като една сложна маневра, в която властите трябва да съчетават гъвкавост и твърдост, да запазват стабилността на структурите си и едновременно с това да не предизвикват напрежение сред населението. Насилието също запазва своята роля. Ръководството на ЮКП съумява да проведе тази маневра през 1953 г., като овладява процеса на деколективизация в едно постепенно връщане на земята без ексцесии и особени трудности.

Теоретичната част на отстъплението е сложна и е изпълнена с изобретателност. То се обявява за "нов етап в развитието на социалистическите производствени отношения", в който се ликвидират излишните бюрократично-административни мерки и се дава път на "истинската социалистическа кооперация", в която "селянинът сам, със своя опит, ще се убеди в ползата от задругата, в това, че неговата борба за по-добър живот е безсмислена без кооперативните организации"[404]. Реорганизацията на СТЗ се включва в пропагандния парад на "дебюрократизиращите" реформи, като се изтъква, че така се "дава път на свободните икономически отношения в селото", които от само себе си ще водят селяните към социализъм. Едвард Кардел пояснява, че насилственото задържане на задругите е безсмислено, тъй като "селяните там не работят с желание" и допълва нещо важно: "Няма причини да се ограничава средния селянин. Това, което той спечели от своята земя ще е печалба и за обществото"[405]. Реверансът към средните селяни се допълва от специални обещания и привилегии за селската беднота и от остри предупреждения към заможните да не се опитват да използват ситуацията, за да връщат старите си позиции. По този начин селячеството е разделено и противопоставено и това дава възможност на властите да държат под контрол процеса на деколективизацията.

А той от самото начало взема обезпокоителни размери. Молбите за напускане се подават масово, а по места селяните бързат да встъпят във владение на земите си. По вестниците се появяват многобройни материали, говорещи както за объркване на местните власти, така и за "опасно" активизиране на селяните. Налага се и Ранкович със своя респектиращ авторитет да напомня, че ще бъдат взети всички законни мерки за да се "спрат враговете" в опитите им да използват ситуацията за свои цели. Кампанията срещу богатите постепенно набира сила, като сред селската беднота се създава психологическа нагласа, че е заплашена от връщането на старите отношения в селото. Започва кампания от митинги с искания да бъде ограничен максималния размер на притежавната земя от богаташите[406].

Така се стига до приемането на Закона за селскостопанския поземлен фонд на общонародния имот (21.05.1953). С него се въвежда максимален размер от 10 ха обработваема площ за едно селско домакинство. Така цели да се "спрат тенденциите за капиталистическо развитие". Мярката засяга сравнително ограничен кръг стопанства – общо около 4%, но тя е по-важна с политическия си ефект. С нея от една страна се нанася удар срещу богатите селяни и се напомня, че властта не е забравила за класовата опасност. От иззетите по този закон земи се предвижда да се създаде обществен поземлен фонд, от който ще се подпомагат кооперациите и ще се създадат "солидни селскостопански социалистически предприятия. Предвижда се след приложението на закона да се премахнат и последните административни мерки за ограничаване на частната собственост – да се позволи и свободната покупко-продажба на земя в рамките на установения максимум. Според Джилас ограничението на поземления максимум е било обмислено преди началото на деколективизацията, но законът е прокаран малко по-късно като част от пропагандна кампания срещу богатите и за запазване на контрола върху селото[407]. Самият закон се прилага много бързо. Комисиите за определяне на максимума, за арондацията (комасация) на земята и т.н. са били готови предварително и веднага започнат работа. С удара срещу богатите се укротява и бурно започналия процес на напускане на СТЗ, като много от тях успяват да се запазят в критичната 1953 г.

Така се поставят основите на югославския вариант на социалистическо селско стопанство, който се развива в следващите десетилетия. В него дребната частна собственост се съчетава с големи и толерирани от държавата "социалистически" стопанства. Ръководството на ЮКП продължава да смята само обществената собственост за "прогресивна". То търси пътища за мирна и постепенна еволюция към господство на "социалистическия сектор" в селото[408]. Първоначално надеждите за това са свързани с развитието на Общите селскостопански задруги, които сътрудничат с частните стопани и биха могли да ги "водят към социализма". Всъщност се развива обратен процес. Частичното действие на пазарните принципи в Югославия подрива постоянно дела и силата на кооперативния сектор. Броят на "най-прогресивните" трудови задруги намалява лавинообразно и от 7000 през 1953 г. те остават само 66 през 1962г.[409]. Социалистическият сектор постепенно е сведен до 15% от обработваемата площ, където се създват големи аграрни комплекси, в които се въвеждат модерни технологии, придагат се принципите на самоуправлението. Те получават преференции и подкрепа от държавата и се развиват сравнително успешно. Вършат и пропагандна работа като "витрина на социалистическия прогрес".

Частните стопани, въпреки ограниченията, запазват и дори увеличават своята роля. До средата на 60-те години те нямат право да закупуват нова селскостопанска техника, да наемат работна ръка и да разширяват стопанствата си. Ограниченията се оправдават с довода, че не трябва да се допуска експлоатация и предизвикват понататъшно влошаване на общата структура на имената. През 1960 частните стопанства в Югославия са с 600 000 повече от тези през 1930 г.[410]. Над 75% от тях са с площ под 5 ха и съществува тенденция към по-нататъшно раздробяване. Тъй като доходите от стопанствата са малки, много от собствениците работят в градовете и кооперативите. Методите на производство за дълго се запазват на сравнително примитивно ниво, а общата селскостопанска продукция в Югославия се увеличава бавно в сравнение с темповете на развития свят. Въпреки абсолютното увеличение на обема на продукцията, югославското селско стопанство не успява да покрие нарастващите нужди на страната и Югославия остава една от бившите аграрни държави, която след социалистическата революция е принудена да внася селскостопански продукти[411].

Глава V

ЮКП ВЪВ ВИХЪРА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ. СЛУЧАЯТ "ДЖИЛАС"

Реформите са особено интересни с отражението им в комунистическата партия. Тя всъщност е ядро на тоталитарния обществен механизъм и заедно с останалите казионни организации създава масова опора на режима, като включва милиони хора в своята структура, проникваща до всяко предприятие, квартал, махала. Освен това чрез апарата от функционери тази партия всъщност е спойката на цялата система, тя реализира и прави социалистическата държава.

Изпитанието от конфликта с Коминформбюро провокира понататъшно сплотяване и организационно укрепване на тоталитарната система в Югославия и на нейното ядро – ЮКП. В сблъсъка с Москва ръководството е принудено да засили до крайност централизма на политическите механизми. Заплахата от "информбюровците", тоталната национализация, колективизацията, трескавата подготовка за война налагат още по-плътното сплотяване на редиците, премахването на всякакъв терен за самостоятелност, постигането на пълно единство в действията. Това става чрез затягането на всички дисциплинарни гайки в механизмите на партията и държавата. Властта се мабилизира напълно, а това означава и тотално консолидиране на партийно-държавния апарат зад ръководния екип.

Една от първите и най-важни мерки за организационното укрепване на партията в тези условия е въвеждането на номенклатурната организация на кадровата политика, утвърдена на Втория пленум на ЦК на ЮКП от 29 и 30 януари 1949 година. Чрез нея се преодоляват много недостатъци в работата на организационно-инструкторските отдели на партийните комитети, засилва се контрола върху самата партия и обществото. Номенклатурната система се прилага форсирано в Югославия и като плод на стратегията "ще опровергаем обвиненията с дела". Тя се смята за част от напредничавия

революционен опит на СССР, които е прекия път към бъдещето. От нея се очаква цялостно стабилизиране на партийния апарат и да се извърши такова преразпределение на отговорностите и задълженията, че работата да стане по-ефикасна, а отделните функционери да се обвържат по-пряко със секторите, в които работят[412].

Основа на този механизъм е системата на номенклатурните длъжности. Неговата същност е в това, че всеки партиен комитет получава нормативна възможност да контролира назначенията на ключовите длъжности както в партийния и държавния апарат, така и в масовите организации, стопанските предприятия, културата и образованието. Така се контролира и следи поведението както на функционерите, така и на квалифицираните специалисти – членове и нечленове на ЮКП[413]. Предвижда се поддържането на резервни кадри и следене на професионалното развитие и израстване.

Номенклатурата на ЦК на ЮКП обхваща около 9000 длъжности. Кадри на ЦК са: членовете на областните и по-висшите комитети на ЮКП, началниците на техните управления и отдели, секретарите на градските и общинските комитети и секретарите на партийните комитети в предприятията с национално значение, секретарите и републиканските ръководители на масовите организации, главните редактори на по-важните съюзни и републикански вестници и списания, началниците сна отдели във федералните министерства, генералните директори и помощниците им в по-големите предприятия, както и висококвалифицираните специалисти в тях. Номенклатурата на ЦК обхваща също така редовните и извънредни професори и асистентите в университетите и висшите училища, членовете на академиите на науките, директорите на големите театри, опери, издателства. Всички работещи в чужбина, републиканските министри и заместник-министри също така зависят от ЦК на ЮКП.

Номенклатурата на републиканските партийни ръководства обхваща всички членове на бюрата на околийските и градски комитети на партията, секретарите на по-големите партийни организации, ръководителите на масовите организации, директорите на предприятията от републиканско значение.

Областните комитети ръководят движението на кадрите н основните партийни организации, в масовите организации и в стопанските предприятия от местно значение.

Така въведената номенклатурна система довършва организационно процеса на пълното сливане на партийния и държавния апарат. Преди това той е действал чрез персонална и функционална уния, при която са съществували много пропуски, смесване на права и размиване на отговорности, некомпетентност, грешки и злоупотреби. Чрез номенклатурата се създава строго централизирана йерархична система, която регламентира по ясен начин контрола на всичко в страната от ЮКП. Изброяването на списъка на длъжностите, които са в подчинение на съответната категория комитети, ясно показва и цялата фикция на югославския федерализъм в този период. Както първите секретари на републиканските партии, така и целия слой от функционери под тях са пряко зависими от Белградския ЦК. Пирамидата е построена по такъв начин, че не допуска никаква проява на независимост от което и да е звено от системата.

Хората от номенкратурните списъци си разпределят основните роли във функционирането на тоталитарното общество. Те оформят специфичния управляващ слой, реално притежаващ цялата власт и контрола над всичко в обществото. Чрез номеклатурната система той получава ясна вътрешна организация и йерархия, която го организира и сплотява, прави го по-ефикасен. С това фактически завършва и процеса на обособяването на "новата класа". Терминът е на Милован Джилас, но е обявен от него след като той отпада от самата класа, списъка на длъжностите и привилегиите и влиза в обратния списък – на враговете и затворниците. В едноименната си книга той прилага всъщност философски и класов марксистки анализ, за да обособи управляващата прослойка като своеобразна експлоататорска класа[414]. По-късно същият управляващ слой от обществото бе наречен "номенклатура" – термин, станал популярен в световен мащаб от книгата на Михаил Восленски[415]. Рекрутирането на хората в "новата класа" започва още от нелегалния период на ЮКП с важната роля на професионалните активисти. По времето на войната този слой се разраства многократно. Той се попълва главно с хора, произхождащи от по-бедните слоеве на народа, индоктринирани с комунистическите идеи, приели личната дисциплина и верността към партията като основен императив на дейността им.

Номенклатурния слой от кадри се отделя като бюрократична прослойка със свое специфично положение в обществото след вой-

ната. В началото победителите са започнали масово да назначават "свои хора" на всички постове в администрацията, културните институции, предприятията. Основното изискване към тях е да са "надеждни" и "верни" – често повече към човека, който ги е издигнал, отколкото към каузата или партията. До петия конгрес това върви стихийно и хаотично. До тогава и самата партия не е привела в ред организационното си състояние. Дори не се знае кои точно са членове на ЦК, независимо че се издават много решения от негово име. Многобройните назначение на "наши хора" са правени без ясна система, изисквания за компетентност, грижа за развитието и подготовката на специалисти и т.н. Така че въвеждането на номенклатурната система е положително за стабилизирането на администрацията и властта. Движението на кадрите е вкарано в ред, при назначенията се отчита и компетентността, намаляват възможностите за произвол на отделните ръководители. Едновременно с това номенклатурната система води и до специфичен проблем за социализма – управляващите се отделят като прослойка от обществото и се превръщат в нерегламентирано официално съсловие, което се стреми да се затвори като каста. Номенклатурата свиква с привилегиите и безотговорността, със самочувствието на призваност и всемогъщество, затваря се за външни хора, появява се вътрешнокласова солидарност на мафиотски принцип.

Дисциплината и ефикасната дейност на "новата класа" се осигурява преди всичко с организационни и дисциплинарни мерки, но за нейното укрепване и мотивиране огромно значение има и системата от материални привилегии. Това е един от най-болните въпроси на социализма, тъй като привилегиите с времето се превръщат в белег и средство за социална диференциация, но освен това те носят корупция и разкриват болезнено демагогията на режима. При кризата на социализма през 80-те години те бяха и един от основните мотиви на антикомунистическата пропаганда, която често хипертрофираше размерите им. В Югославия привилегиите се внасят "отвън" от сляпото копиране на съветския опит, но донякъде те са наложени и от следвоенната оскъдица. По време на войната Тито, който винаги е имал стремеж към комфорт и лукс, е успявал да си ги осигури и в полеви условия, но като силна личност е можел и да се лишава от тях при нужда. След войната материалното отделяне на "новата класа" става бързо и някак от само себе си. Победителите смятат за естествено да вземат от "името на народа" не само капиталите, но и имуществото на "бившите", на "буржоазията". Една от характерните особености на революцията е нашествието на партизански командири, заедно с родините им, в луксозните квартали на големите градове, родило и карикатурния образ на новия властник – човек, който се е преселил "от Цетинье на Дединье" заедно със селската си култура[416].

Едновременно с това предимствата за функционерите се раждат в следвоенната оскъдица. Те изглеждат нормални за логиката на разпределителната търговия, която се въвежда в новото общество, а в началото са били и необходими, за да се осигури не толкова благоденствие, колкото елементарно снабдяване на хората, ангажирани с възстановяването на опустошената и разстроена икономически страна. Постепенно обаче привилегиите обхващат все по-широки области от битието – жилища, специално снабдяване, почивни станции. Погледнато глобално, привилегиите са важни не толкова с материалната си страна, колкото с политическото си значение. Чрез тях се разрушава митологията на социализма и се вкарва материален интерес във функционирането на механизмите на властта. Получава се една усложнена лицемерна демагогия в обществото – властта се взема в името на социалното равенство, а управляващите всъщност подмолно се облагодетелстват от нея и живеят като "по-равни". Чрез привилегиите се оформя и вътрешната йерархия в жизненото равнище на "новата класа", тъй като в непазарната икономика парите не са толкова важни, колкото възможността да имаш достъп до блага и стоки. Югославските генерали са получавали по-малки заплати от миньорите, но работниците по принцип са купували ограничени количества стоки със своите карти и бонове за осигурено снабдяване, а офицерите са можели да вземат всичко от ведомствени снабдителни вериги по ниски, нормирани цени.

Чрез привилегиите се реализира и имуществена йерархичност, която е необходима като мотивация за работата на апарата. Ако в заплатите разликите не са особено големи, то при привилегиите има доста остра прогресия на получаваното. Самият Тито живее по-пищно от югославските крале, чийто дворци не му стигат и са допълнени от множество резиденции. За разлика от други комунистически

диктатори, той е имал вкус към луксозния живот и никога не се е опитвал да крие това, въпреки формалните изисквания на комунистическия морал за скромност и близост до народа. Стремежът му към блясък не само че не е увреждал харизматичния му образ, но е спомагал за издигането на авторитета му, очевидно поради патерналистичните рефлекси в мисленето на голяма част от югославското население.

Като цяло привилегиите не дават на "новата класа" жизненото равнище на "старата" – на буржоазията и чиновничеството от преди войната. Всъщност вредата и недостатъците на системата с привилегиите не трябва да се търси в това, че тя е свързана с разходи или пък с "експлоатация". Проблемът е по-общ и засяга непродуктивността на целия модел. В него всъщност всички, освен един тънък слой на самия политически връх, са по-скоро онеправдани в сравнение с колегите си в пазарните общества. Привилегиите са само част от цялата система на директивна икономика и превърната в норма демагогия, в която показната отчетност и гонитбата на измислени планове заместват нормалната мотивация на труда. Това в крайна сметка се оказва неефикасно за цялото общество и на практика всички имат основания да се чувстват ощетени. А иначе всяка бюрокрация и власт обича привилегиите и при възможност ги използва. Френската административна машина – една от най-тежките в Европа, също ползва система от материални и формални предимства, но те не се превръщат в голям проблем за обществото, тъй като не са част от система, която ограничава индивидите и спъва инициативността и свободния труд[417].

Мобилизационния порив в Югославия през 1949 г. довежда до ред промени в работата на ЮКП. Партийният апарат се разраства и затяга редиците си като поема и контрола и оперативното ръководство над всякакви дейности. Това води до обезличаването на партията като политическа организация. Тя се превръща в част от държавната машина. Идеологическата и пропагандната дейност са занемарени, професионалният апарат се откъсва от членската маса и гражданството. Възможностите да се въздейства чрез убеждение намаляват рязко за сметка на способността да се осъществява тотален контрол[418].

Този процес в дейността на ЮКП намира и своето доктринално отражение в засиленото изтъкване на постулата за "ръководната роля на партията при изграждането на социализма". Това е основен принцип за комунистическото движение, който се обосновава с претенциите за универсалната научност на доктрината и за партията като съзнателен авангард на революцията, но той може да бъде тълкуван и да се прилага по различни начини. През 1949 г. "ръководната роля на ЮКП" се тълкува като "задължение на партията чрез държавния апарат да организира изпълнението на всички планове за изграждането на социализма", а самата партия вижда себе си като "неприкосновен ръководител на всички обществени процеси"[419].

След началото на идеологическата преориентация се стига и до ново преосмисляне на постулата за "ролята на партията в преходния период". "Дебюрократизиращият се, самоуправленски социализъм" предполага в крайна сметка и изчезването на самата партия. Нещо повече Едвард Кардел обявява работническата партия за "остатък от бюрократичната система", която трябва де се превърне в "зародиш на безпартийната система, при която всеки гражданин сам и без посредници, без партии ще може да участва самостоятено във функционирането на обществения механизъм"[420]. С това той наистина напомня за Мартин Лутер, който пък тръгва срещу църквата, за да може всеки християнин сам да търси пътя към Бога. Накрая Лутер създава нова църква, но той е бил доста по-радикален и последователен реформатор от Кардел. А новата концепция на югославските комунисти налага редом с "отмиращата държава" да се създаде и "изчезваща партия". Но до това не се стига. Партията е не само ядро на системата, но и стълб на стабилността. Това се знае и от Тито, и от съратниците му. Промените в нея са относително по-умерени отколкото при трансформирането на държавните механизми, тъй като и евентуалните трусове в партията всъщност са доста по-опасни за стабилността на режима и функционирането на властта. Поради това и реформирането на партията върви колебливо в сравнение с амбициозните и демонстративни реорганизации на държавните институции.

Едновременно с това може да се види и очевидното разминаване между теоретичните промени, направени в този период, включително и по въпроса за ролята на партията и действителните органи-

зационни реформи. Това може да се обясни и с разликите между личностите, които ръководят съответните дейности. Докато новата доктрина на ЮКП се разработва от Джилас и Кардел, като и двамата работят повече кабинетно, отколкото в директна връзка с активистите, като по този начин са и откъснати от влиянието на структурите, то вътрешнопартийният живот е под контрола на Александър Ранкович – методичен и стриктен организатор, който се стреми да запази ефикасността на партията и се отнася със скептицизъм към доктриналните залитания на съратниците си. Самият Тито е приемал красивата визия за "отмиращата партия" в светлото бъдеще на самоуправленския социализъм, но за момента е считал партията за особено важен инструмент на властта, който не трябва да бъде заплашван от идеологическо обезличаване или оргнизационна аморфност. Различните подходи в ръководната четворка довеждат до един общ, но непоследователен, курс към демократизация на вътрешнопартийния живот, към налагането на нова роля на партията в обществото и към някои промени в организационния механизъм, проведени по такъв начин, че при целия им радикализъм да не се допусне обезличаването на партията като политическо ядро на цялата система.

При разработването на новата самоуправленска доктрина към въпроса за ролята на партията се подхожда особено внимателно. Категоричните изисквания за "дебюрократизация", "деетатизация", "отмиране на партията" са оставени като проблеми на бъдещето, а за реалностите на "преходния период" се изтъква, че партията е съществен елемент на обществото, който има решаващо значение за успеха на реформите. Цялостната логическа конструкция е, че изграждането на социализма се води в постоянна борба срещу две основни опасности – капиталистическите остатъци и собствения бюрократизъм на "народната власт". В тази борба комунистическата партия е обявена за двигател на процесите, тъй като е "съзнателен авангард" и "решаващ субективен фактор". Отново се изтъква, че подобна роля се полага на партията, защото тя е въоръжена с най-правилните идеи и само тя може да води обществото към светлото бъдеще[421]. През 1950 година, в самото начало на реформите към нея се запазва и изискването да "бъде необикновено силна, до край монолитна, саможертвена, твърдо организирана, съзнаваща целите си и идеологически единна революционна класова партия"[422].

В първите реформени стъпки Джилас поставя сред основните задачи на партията и необходимостта тя да се превърне във "фактор на дебюрократизацията". Това можело да стане само като партията се освободи от бюрократизма в собствените си редици. В анализа на явлението "бюрократизъм" обаче се подхожда по такъв начин, че то да бъде изведено като нещо отчасти чуждо за партията и нейния апарат. Бюрократизмът е обявен за една от тенденциите, които естествено се раждат от диктатурата на пролетариата, но срещу него застава друга мощна тенденция – революционното съзнание на авангарда. Двете съжителствували и се проявявали в самата партия, натоварена с цялото ръководство на обществения живот. В Съветския съюз ВКП(б) е допуснала надмощие на бюрократичната тенденция, но ЮКП се осъзнала навреме, тъй като е била преди всичко революционна партия, в която бюрократичността е слаба, а революционността – силна. Така тя успяла навреме да види опаснастта и да започне борба срещу обективните условия, които пораждали бюрократизъм. ЮКП, според Джилас, е преодоляла опасността от бюрократизация и именно поради това имала всички основания да продължи да води обществото по пътя към социализма.

Самото понятия "бюрократизъм" остава неидентифицирано и твърде неясно. То не се свързва пряко с нито една от институциите или организацииите на Югославия. Оставено като "обективно проявяваща се тенденция", която прониква навсякъде, но и навсякъде среща отпора на "революционната самодейност", то дава възможност отново да се изтъква ролята на "субективния фактор", идентифициран преди всичко с комунистическата партия. Чрез тази дуалистична конструкция не само се прилагат принципите на максистката философия. С нея ръководството може да обвинява в "бюрократизъм" този, когото счете за необходимо, и да остави извън обсега на "дебюрократизацията" както себе си, така и тези институции, които са му необходими, за да пази положението си. В един момент Джилас изтъква, че в ЦК на ЮКП царят напълно демократични отношения, а бюрократизмът се криел в низовите звена на апарата. Пак според него партията не била попаднала под влиянието на бюрократизма и поради това тя не само запазвала, но и увеличавала

значението си за изграждането на социализма. А органите за сигурност са обявено за най-малко застрашени от "бюрократични или други чужди и неприятелски тенденции, тъй като са съставени от най-добрите, най-твърдите и най-предани на социалистическата революция комунисти"[424].

В първата година на "дебюрократизацията" (1950) са създадени работническите съвети, има реорганизация на държавните органи, подготвя се децентрализация на местната власт, но ядрото на властта – партията, остава и организационно и идеологически встрани от промените. Основният документ, в който става дума за задачите на партията в новите условия е едно директивно писмо от ЦК на ЮКП до централните комитети на републиканските комунистически партии, изпратено на 22 юни 1950 г.[425]. То дава ясна представа за колебливостта и опасенията, с които теоретичните новости се прехвърлят към работата на партията.

В общата част на директивното писмо се очертава новата политическа линия за "социалистическа демокрация", която поставяла за основна задача пред партията "непрестанно да развива творческите способности на масите и да ги насочва към съзнателно участие в решаването на проблемите". Това се обявява за "освобождаване от бюрократизма в партийната работа", тъй като старото пряко ръководство на обществения живот се заменяло с "въвличане на масите в ръководството на стопанството". Това разбира се е типична демагогия за ранните реформи с неясна доктринална основа. Всъщност партията най-добре би вкарала народните маси в ръководството на стопанството ако сама се изтегли от него, но това надали би било добро за самото стопанство, особено пък в този момент. В конкретните препоръки към низовите партийни органи обаче естествено не става дума за нищо подобно. Там се говори за преодоляване на "бюрократизъм", който се проявал на околийско ниво и се състоял в неправилното разпределение на функциите между отделните членове на комитета. От тук идват и мерките за неговото преодоляване – бюрото трябвало да действа като колегиален орган и отговорностите да се разпределят правилно. Освен това било необходимо да се привличат добри комунисти от низовите редици и да се обърне повече внимание на развитието на масовите организации. Всички тези мерки не променят нищо в действителната роля на партията.

Техният успех в най-добрия случай би могъл да доведе до по-добро фукциониране на низовите звена, но не и да предизвика някакво "привличане на масите в управлението" или да измести "бюрокрацията" от мястото ѝ в обществения, политическия и икономическия живот.

В крайна сметка и директивното писмо и останалите извори потвърждават впечатлението, че ръководството на ЮКП през 1950–1951 г. не е готово да започне съществени промени в такъв ключов елемент на тоталитарния механизъм като партията. Особено в смисъла, в който те се внушават от концепцията за "дебюрократизация" на обществото и за "развитие на инициативата на масите". Последното би могло да означава и директна демократизация, ако не бе поставено като задача на самата партия, сиреч "инициативата отдолу, трябва да се освобождава, но и да се развива под партиен контрол. Всъщност всичко това изглежда като поредното упражнение в демагогия – "дебюрократизацията" се провежда от най-дисциплинираната бюрократична структура в обществото. Това означава и че то се превръща в изпълнение на серия от мероприятия, които след отчитането им не променят нищо съществено.

Най-съществената промяна, която е препоръчана в директивното писмо, е разделянето на длъжностите на партийния секретар и на председателя на местия съвет, които до този момент по правило са заемани от един и същ активист. С нея се постига по-скоро отчасти оптимизиране на работата, но не и оттегляне на партията от оперативното ръководство на текущите административни и стопански дела. Всъщност и в писмото се твърди пряко, че целта на тази мярка е партията да може да осъществява по-ефикасен контрол над "цялостния политически, стопански и обществен живот в околията" като освободи партийния шеф от излишни ангажименти. Така всъщност не се дава самостоятелност на местните органи на властта, които си остават в пряка зависимост от партийното ръководство. Остава въпросът защо е изпратено това директивно писмо.

С него секретариатът на ЦК се стреми да отговори както на вече обявената от теоретиците необходимост от "дебюрократизация", от разграничаване на югославския социализъм от съветския, така и на объркването и многобройните въпроси, които съществуват по партийните структури, където нито е ясно как ще се провеж-

да "дебюрократизацията", нито срещу кого е насочена тя. Писмото изпълнява и една "успокоителна" функция. С него става ясно, че "дебюрократизацията" не е насочена пряко срещу никого, че ще има преразпределяне на изпълнителни и контролни функции между държавните и партийни органи, но че партията запазва ръководната си роля и позициите в обществения живот. Тук отново може да се види противоречието на реформаторите и консерваторите в ЮКП. Теорията на реформаторите изисква оттегляне на партията от ръководството, откриване на простор, за да се развие инициативността, а това означава и свобода, но организационната машина не отстъпва от позициите си и превръща всичко това в половинчати мерки, които частично модифицират, но не променят съществуващото положение. Борбата на реформаторство и консерватизъм се проявява по целия фронт на промените, но в партията надделяването на консерватизма е по-очевидно. Защото тя организационно се ръководи от Ранкович, чийто стремеж към стабилност намира подкрепа и у Тито, а и защото самата партия като цяло е била консервативно настроена[426]. По този начин и най-мощната и дисциплинирана организация не се превръща в активен фактор на промените, които са инициирани от неното ръководство. В самия връх смело се рушат догмите на сталинизма и с опасения се предприемат действителни организационни мерки, които да провеждат новата концепция.

Това особено ясно се вижда и от заседанията и решенията на Шестия конгрес на ЮКП, проведен в Загреб от 2 до 7 ноември 1952 г.[427]. Този форум е своеобразен връх на реформаторството и апогей на смелата, романтична фаза на зараждащия се титовизъм. С него не само се дава официална санкция на политиката на развитие на "социалистическата демокрация", но тя получава и определен порив в по-решителното си приложение. Както решенията, така и цялостната атмосфера на конгреса носят отпечатъка на преобладаващото влияние на реформаторите, на стремежа за радикално обновление и разграничаване от сталинизма, като се стига и до ентусиазъм от новаторския замах на самоуправленските идеи. Един авторитетен и интелигентен историк – Душан Биланджич през 1989 г., оценява шестия конгрес като "звезден миг в освобождаването от сталинската ортодоксия", в който ЮКП била надскочила самата себе си[428]. Трябва обаче да се изтъкне, че преобладаването на

реформаторите на конгреса се дължи не толкова на тяхното действително засилване в партията, колкото на една демонстративна роля, която лично Тито и цялото ръководство се опитват да придадат на форума.

В това няма нищо странно – конгресите на управляващите комунистическите партии рядко са били действителни форуми за дебат и вземане на политически решения, но пък иначе са помпозни и пропагандни мероприятия, които обикновено демонстрират "единството в ръководството" и "здрави връзки на партията с народа". Шестият конгрес в своята организационна същност не се отличава от тези стереотипи. Наблюдателят на "Льо Монд" вижда в него "само една продължителна овация на Тито"[429]. На самия конгрес няма дискусии и остри противоречия, предложенията се приемат с пълно единодушие, а с митинги и телеграми и "народните маси" участват в спектакъла и демонстрират своята подкрепа. От тази гледна точка Шестият конгрес не внася нещо радикално ново в организационните стереотипи на партията, но той остава в историята със смелите, радикални реформаторски речи и решения, с острото доктринално противопоставяне на Съветския съюз и сталинския модел на социализъм.

Това е съществено за разбирането на реформаторския ентусиазъм в ЮКП. В глобален план Тито и неговите хора виждат основния смисъл от реформите не толкова във вътрешноюгославските промени, колкото в обновяването на международното комунистическо движение, в преодоляването на "съветския ревизионизъм" и в разработването на нов модел за строителство на безкласово общество. Сближението със Запада за тях е тактическа маневра, а реалните перспективи за бъдещето на света се виждат преди всичко в развитието на комунистическото движение, в което те се стремят да играят по-основна роля. Поради това и шестият конгрес е организиран преди всичко като едно послание към световния комунизъм, като триумф на новата идейна доктрина, с която Белград се разграничава от Москва и се стреми да привлече сили с подобни стремежи в международното комунистическо движение.

Шестият конгрес е и своеобразен задочен отговор на деветнадесетия конгрес на ВКП(б). Дори Тито отлага провеждането на своя конгрес, за да изчака този в Москва и да може да отговори на него-

вите решения със свои[430]. Дори се разиграва една сцена на ревност към реформаторското лидерство. Някои идеологически лутаници на ВКП(б) през 1952 година я доближават до ред положения, изказвани от югославяните още през 1950–51 година и това предизвиква по-активното разграничаване на ЮКП, по-смелото и радикално теоретично доказване на идеята, че "социализъм може да се строи само в борба против съветския хегемонизъм и тяхната теория и практика"[431]. В края на 1952 година Сталин публикува своя труд "Икономическите проблеми на социализма в СССР", в който се признава, че обективните икономически закони действат и при социализма, че при него своето място и значение имат и категориите стока, пари, стойност. В Белград това се възприема не само като плагиатство, а като опит ЮКП да бъде изместена от "правилните" позиции в марксистко-ленинската доктрина, до които тя вече е стигнала и чрез които се надява да играе водеща роля в световния комунизъм[432]. Поради това и реформаторите получават важната задача да формират цялостния облик на конгресните решения, но не получават ефективни организационни лостове, с които да ги превърнат в действителна политика.

В края на 1952 година се активизира и пропагандната война между Москва и Белград в типичния стил на разговор на глухи, в който и двете страни проявяват изобретателност в състезание по тъповато, но пък емоционално очерняне на другия. Органът на Коминформбюро в-к "За траен мир, за народна демокрация" обявява, че конгресът на Тито е "вулгарен фарс", в който "над 2000 шпиони и провокатори играят цирк в Загреб, докато народът мре от глад"[433]. От своя страна вестник "Борба" оценява съветския конгрес като "още една маневра на съветската бюрократична каста"[434].

Организирането, провеждането и решенията на Шестия конгрес на ЮКП носят отпечатък на този реформаторски ентусиазъм, съчетан с опасения от действителното организационно разкрепостяване. Делегатите на конгреса за пръв път са избирани на открити партийни събрания с участие и на безпартийнни – това дава възможност да се твърди, че във ЮКП се развива "вътрешнопартийна демокрация" и че тя се бори с бюрократизма. Дори резултатите от избора на делегати в Битоля, са анулирани, защото в тях имало "бюрократично влияние" – били избрани само партийни активисти и нямало нито един работник[435]. Едновременно с това ръководството напомня, че освен демократично избрани делегатите трябва да са и достатъчно лоялни. Точно в навечерието на конгреса е отстранен един от членовете на Политбюро – Благое Нешкович, с обвинение, че не е бил достатъчно искрен срещу Коминформбюро. От ЦК е изпратено писмо до първичните организация с указание Нешкович да не попадне сред свободно избраните делегати, което е изпълнено[436]. Преди откриването на конгреса избраниците пътуват до Кумровец и групово посещават родната къща на Тито. Това поклонение пред вожда не само не се смята за унизително, но и е отразено възторжено от вестниците, редом с твърденията, че конгресът е "най-свободната трибуна на съвременното човечество".

По този начин се реализира една външна промяна на фасадата на ЮКП – ясно изразена демократична, антидогматична доктрина, стремеж към разграничаване от сталинизма и съветската практика, но всичко това е наложено върху същата организационна машина, която запазва и стереотипите си на действие. Това се проявява и при един куриозен случаи в заседателната зала. Един от делегатите, министър в сръбското правителство Любодраг Джурич, изненадващо взема думата и обвинява сръбския партиен шеф Петар Стамболич в морално разложение (спал с жената на министъра си)[437]. Инцидентът предизвиква суматоха в конгресната зала, прякото радиопредаване е прекъснато, цялата зала скача и апострофира Джурич, настоява за неговото отстраняване. Думата веднага е взета от Тито, който обявява, че "зад този луд човек стои вражеска ръка, която иска чрез едно подло изказване да компрометира нашия конгрес и да му нанесе морален удар"[438]. Случаят е оценен като "покушение срещу единството на ЮКП", "провокация на враговете от Информбюро" и стремеж да се омаловажи конгреса. За да дадат отпор на вражеските попълзновения, делегатите стават прави и запяват партийния химн "Друже Тито, кълнем ти се, че от твоя път няма да се отклоним".

И в двата случая (Благое Нешкович и Любодраг Джурич) действа сталинският механизъм на издигнато в култ единство на партията, поддържано със сплашващи дисциплинарни мерки от ръководството. Затова и двамата са превърнати във "врагове" с модното обвинение в "бюрократизъм" без да могат да се оправдаят, организирани са и протестни партийни събрания, на които двамата "вредите-

ли" са осъждани "от името на народа". Разликата от сталинизма и съветската практика може да бъде открита в това, че след като са остракирани и наказани по партийна линия, с което е дадено да се разбере, че отклонения няма да се допускат, не се прибягва до сплашваща жестокост. Те не са арестувани и по-късно вестниците информират за положението им. Благое Нешкович работи като лекар в Белград, Джурич става управител на земеделско стопанство[439]. Похуманната форма на разправа с политически противници обаче все пак не е принципно по-демократична. Основният принцип – пълно единство под контрола на Политбюро се запазва, а той е зареден с антидемократизъм.

Но пък решенията, докладите, дискусиите на конгреса са многословна и често патетична демонстрация на "борбата на югославските комунисти за социалистическа демокрация". Това мото на форума е дадено от отчетния доклад на Й. Б. Тито. В него целият период след петия конгрес е представен като съзнателна и целенасочена дейност на ЮКП за развитие на "социалистическата демокрация", разбирана и като "отрицание на съветския бюрократичен деспотизъм" и като отхвърляща "формалната, буржоазна демокрация". Зад тази глобална формула се обобщава и потвърждава натрупания дотогава опит от акциите за "децентрализация" на управлението, за развитие на работническото самоуправление, за "демократизация на обществения живот" и за "деетатизация на икономиката". В доклада на Тито се дават и гаранции, че курсът към "социалистическа демокрация" ще се запази и доразвива във всички направления. В подобна насока са и останалите доклади. Борис Кидрич набляга върху значениието на пазарните принципи за успешното развитие на икономиката. Милован Джилас отхвърля приетата на на Петия конгрес програма на ЮКП и съобщава за работата по подготовка на нова партийна програма, която щяла да превърне югославските комунисти в "преден фронт на гигантското движение на народите към социализъм"[440]. Принципът за свобода на борбата на мнения, приет формално още през 1951 г. в доклада на Джилас се доразвива и звучи така: "Ние не можем да забраним на хората с различни схващания – реакционни и антиматериалистически – да публикуват свои трудове, защото по този начин ние ще отнемем и възможността на самите себе си, на нас – комунистите, на прогресивната интелигенция, да излагаме различни мнения... Ние нямаме нужда от материализъм, който не се развива в открита борба, а се спира на административни мерки, защото това не е материализъм, а бюрократическа монолитност."

С това разбиране на социалистическата демокрация Джилас като че ли излиза извън допустимите за цялото ръководство рамки, защото малко след това Ранкович заявява пред партийната организация на УДБ, че "няма и не може да има такава демокрация, която да дава свобода на враговете на нашата страна"[441]. На самия конгрес различията между реформатори и консерватори са прикрити. Атмосферата е триумф на реформаторите, които дават тон и при дискусиите и при решенията. Един от големите френски познавачи на Югославия – Албер Мюсе, дори преценява, че Джилас явно е еволюирал към "социализъм, сроден с този на английските лейбъристи" и че неговото влияние може да доведе до допускане на легална опозиция в Югославия[442]. Интересно е, че по това време подобна идея е била допускана от Кардел и Джилас в техните лични разговори, но тя е била отхвърлена от останалите, начело с Тито.

Идейната еволюция на ЮКП през 1952 година, демонстрирана на Шестия конгрес, довежда до засилване на връзките със западната социалдемокрация. Югославия е посетена от делегации на английските лейбъристи, на френските и норвежки социалисти. Идеите за работническо самоуправление срещат благосклонен прием в западния социалистически печат. За Югославия се говори като за интересна социална лаборатория, където се пробват нови форми, съчетаващи социализъм и демокрация[443]. Обсъжда се и въпроса за приемане на ЮКП в Социалистическия интернационал, но от това се дърпат и югославяните. Тито не иска да приеме цялостната социалдемократическа доктрина и да се обвърже тясно със Социнтерна. Той предпочита да запази своята независимост и да развива своя път в дебрите на следвоенния социализъм. По този начин ЮКП запазва пълна свобода на действие вътре в страната, не е принудена да прилага демократични стандарти, които неминуемо биха поставили властта ѝ под въпрос, но получава солидна международна подкрепа, с която преодолява последиците от изолацията на Изток.

Най-съществената част от решенията на Шестия конгрес на ЮКП е свързана с концепцията за новата роля на партията при изг-

раждането на социализма. Най-общо тя се свежда до това, че партията се отказва от прякото ръководство на икономиката и обществения живот и се натоварва със задачата да бъде само "идеен вдъхновител" на строителството на социализма. Всъщност се търси едно съчетаване на "разкрепостяването на инициативата отдолу", на пълновластието на самоуправленските органи, което е предположено от концепциите за "дебюрократизация" и "деетатизация" и претенциите за "ръководна роля на партията", вдъхновявани от постулата, че "Съюзът на комунистите е най-съзнателната организирана част на работническата класа, от трудовия народ"[444]. В крайна сметка се получава странна позиция – комунистите заявяват, че в обществото ще се допуска развитие на независими инициативи и борба на мнения, че те ще доказват своята правота с аргументи, но тяхната победа е предрешена, поради правотата на идеите.

Новата роля на партията означава да има и нов партиен устав. Самата партия в знак на разграничение от доскорошната си роля решава да смени името си на Съюз на югославските комунисти – име, което се тълкува и като връщане към автентичните принципи на марксизма, като пряка приемственост с първата комунистическа организация, създадена от Маркс и Енгелс през 1947 г. Докладът за новия партиен устав е прочетен от Александър Ранкович. Основата задача на СЮК в него е формулирана преди всичко в просветно-агитационен смисъл – "да издига и развива социалистическото съзнание, политическото и културното ниво на народните маси". Според устава комунистите трябва преди всичко да убеждават, а не да ръководят. Да увличат масите със своя облик, пример и нравствена чистота. Категорично е записано, че членството в партията не трябва да е свързано с никакви привилегии. За партийната дисциплина се предвижда да се поддържа благодарение на "по-високата съзнателност на комунистите"[445].

В организационните промени също има много, както действителен, така и демонстративен радикализъм, както стремеж към разкрепостяване на партийния живот, така и опит за рязко разграничаване от устава и принципите на ВКП(б). Тържествено се декларира, че цялата дейност на партията в новите условия трябва да бъде явна и легална. Решенията могат да се вземат само на събрания на първичните организации, на които могат да присъстват всички. Тези

решения не подлежът на утвърждаване от по-горните партийни нива. Изцяло се променя механизма за приемане на партийни членове. Премахва се кандидатския стаж и писмените препоръки, обявени за заемки от "чудовищната съветска практика, които нито са понятни, нито са нормални в една легална партия"[446]. Приемането на новите партийци по новия устав трябва да става на открити партийни събрания, на които свои мнения могат да изказват и безпартийните. Премахва се статута на кандидат-членството в ЦК, тъй като това е било "форма за проверка на предаността към кастата и камарилните кадрови комбинации"[447].

Идеите за бързо реформиране на самата партия са приети с ентусиазъм от реформаторски настроените комунисти. Джилас категорично заявява, че "нито в СЮК, нито вън от него вече никой няма право на монопол", че партията няма да е организация, обслужваща собствени интереси, а щяла да се слее с трудовите маси. Предлага се и премахване на привилегиите на комунистите и изтеглянето на дейността на СЮК от предприятията, където тя е смятана за пречка пред самоуправлението. Едно от първите решения след конгреса е да се премахнат първичните организации в училищата, болниците и учрежденията и комунистите да бъдат прехвърлени в териториалните организации на Народния фронт.

Новата роля на партията обаче остава твърде неясна за всички – и най-вече за комунистите. Наскоро след конгреса почти две трети от членовете на СЮК в Белград са изтеглени от местоработата си и са прехвърлени в териториалните организации, където изгубват личната си заинтересованост, възможността да влияят на работните си места и да подпомагат кариерата си с политическа активност. Очевидно това се е възприело и като отпускане на партийния контрол по ведомства и заводи. По вестниците се появяват остри материали срещу повишената политическа активност на "враговете". Комунистите трудно влизат в новата си роля на "възпитатели", те не успяват да доминират разкрепостените самоуправленски събрания. Дискусиите често вземат насока, смятана по върховете за "враждебна". Прилагането на линията на шестия конгрес води до изпълзване на част от обществената активност от контрола на СЮК. Това бързо стряска ръководството. Само половин година след конгреса е свикан пленум на ЦК, на който въпросът за дейността на първичните

организации в новите условия е поставен остро. На пленума се отчита, че голяма част от комунистите просто не може да схване какво трябва да се прави. Получава си ситуация, в която много от активистите продължават да действат по старому – да дават директиви и да се налагат, предизвиквайки недоволство, напрежение и пречейки на самоуправленските органи, а останалите – тези които се опитват "да се борят с аргументи", да "убеждават", не могат да овладяват положението. Те пък са критикувани за отстъпчивост и "затваряне на очите" пред антисоциалистически прояви. Премахването на привилегиите и перспективите в кариерата, които е давало партийното членство води и до осезателно спадане на партийната активност, до оттеглянето на много от членовете[448]. Пленумът отправя стандартната препоръка да се спазва и развивя линията на конгреса, но острият тон, с който е критикувана "отстъпчивостта пред вражеските явления", поставянето на задачата "да се развива боевия политически рефлекс в организациите на СЮК" говорят за засилване на консерватизма в партийното ръководство.

През втората половина на 1953 г. се променят както външните, така и вътрешните условия, които са предизвикали югославското реформаторство.

На 5 март 1953 г. внезапно умира Сталин. Колективното ръководство на ВКП(б) след него предприема постепенен, колеблив курс към промени както във вътрешнополитически план, така и в световното комунистическо движение и на международната арена като цяло. Югославският експеримент, острата вражда с Белград са един от тежките проблеми на сталиновото наследство, който трябва да бъде решен. За Москва това означава да се потърси път към отстъпление, което е направено доста мудно. През юли същата година представители на европейските комунистически партии са информирани в Москва, че се подготвя нормализирането на отношенията с Югославия[449]. Това разбира се не може да стане лесно и директно. Петгодишната необявена война между двете партии и ръководствата им е била прекалено остра и безкомпромисна. В нея те са прекъснали всички канали за връзка, а и взаимното недоверие е твърде силно. Постепенно обаче комунистическите ръководители и преса променят тона и дават индиректни сигнали към Белград, че са готови на промяна в отношенията. От комунистическия печат изчезват

острите антититовски статии, в ритуалното обръщение по повод първи май 1953 г. ЦК на ВКП(б) пропуска да отправи поздрав до "здравите революционни сили на Югославия"[450]. Постоянните гранични инциденти прекъсват и всички съседни социалистически страни започват преговори за нормализирането на граничния режим. Югославските спортисти, журналисти, дипломати вече пътуват по-лесно в страните на Коминформбюро.

Сигналите, че в Москва са готови за нормализирането на отношенията са разбрани и приети в Белград. През 1953 г. се възстановяват дипломатическите отношения между СССР и ФНРЮ. Това променя и вътрешната обстановка в Югославия. До тогава реформите са обосновавани най-вече с необходимостта да се потърси разграничение от съветската практика, която е критикувана толкова по-рязко, колкото по-смела реформа трябва да се направи. Дипломатическата нормализация обаче изисква да се премахнат острите антисъветски оценки, както от политическите документи на ЮКП така и от пропагандата и печата. Това в голяма степен засилва позиците на консерватизма и стеснява възможностите на реформаторите да прокарват своите идеи.

Към това се добавят и ред причини от вътрешен характер. Реформите са сложна политическа акция. Отначало те пораждат надежди, а след това разочарования. През 1953 година повечето от смелите и радикални нововъведения на титовизма са превърнати в политика, пропаганда, институции. Те са започнати с ентусиазъм и са породили надежди за бързи и лесни успехи в "строителството на социализма" и в стабилизирането на страната. Активистите приемат новата политика и защото се надяват, че разкрепостената инициатива на производителите ще върви в предварително определените направления, а "самоуправляващите се предприятия" от само себе си ще доведат до бързо благоденствие. Оказва се обаче, че реформите не дават точно такива резултати, каквито са очаквани. Либерализацията на обществения и партийния живот поражда процеси, смятани за опасни от управляващите. Партийният апарат не може да държи под контрол нарасналата политическа активност само с "аргументи и убеждения". Оттегляйки се от оперативното ръководство на много области партията губи авторитета и организационната си сила. Пазарните промени в икономиката също донасят повече

проблеми, отколкото е очаквано предварително. Селото се изплъзва от тоталния политически контрол на ЮКП. Там всъщност партията е отстъпила от една насилствено провеждана политика, а това води и до политически проблеми. В промишлеността предприятията сякаш започват да злоупотребяват със самостоятелността си. Те преследват печалби, не изпълняват планови задължения, когато не са им изгодни. Всичко това поражда скептицизъм у партийния апарат за смисъла на реформите. Голяма част от активистите не могат да свикнат с новата си роля и се обръщат към догматизма, към познатите мисловни схеми и изпитаните методи на работа.

Съчетаването на умората и опасенията от продължаването на реформите сред апарата с промените във външнополитическата ситуация предизвиква и ново съотношение в баланса между консерватизъм и реформаторство в ръководните органи на ЮКП. През 1953 г. от левкемия умира Борис Кидрич. Неговото място в Изпълнителния комитет на СЮК (новото име на Политбюро след шестия конгрес) заема Светозар Вукманович – Темпо. Той е енергичен, последователен и деспотичен функционер, чиято успешна кариера е минала из много области, но няма нито културата, нито реформаторските амбиции на по-широко скроения и много по-добре образован предшественик. С това и пазарната ориентация на икономическите реформи е ограничена, като административните лостове възстановяват ролята си.

В периода на реформите е имало известно доза "самоуправление" и в работата на политбюро. Тито е оставял съратниците си сравнително самостоятелно да решеават нещата в своите области. Стилът на общуване между тях е бил непосредствен и прям. При свикването на Втория пленум обаче той събира всички в своята резиденция на Бриони, където членовете на ЦК са се оказали в плътно охранявана зона. Това е изтълкувано като своеобразно "затягане на гайките" като знак, че личният контрол на Тито над политиката се засилва[451]. Решенията на втория пленум, макар и да се придържат към реториката на шестия конгрес, всъщност означават че "борбата с бюрократизма" ще бъде ограничена за сметка на "борбата с вражеската активност", и че бойният дух на партията ще бъде засилен. А това води и до край на разкрепостяването на вътрешнопартийния живот за сметка на дисциплината. Промяната в поведението

на Тито предзивиква корекции и в поведението на неговите съратници. Гласът на консерваторите натежава повече. Според споменте на Джилас Кардел бързо се е ориентирал в промяната на възгледите на Тито и леко е приел завоя към ограничаване на либерализацията.

В тази специфична обстановка се разиграва "аферата Джилас" – една от основните дисидентски истории в аналите на комунистическото движение. Четвъртият в тогавашната йерархия на Югославия продължава самостоятелно реформаторския си курс, разбунва духовете с поредица от статии в партийния орган в-к "Борба", ядосва съратниците си с недопустими откровения за демагогията на режима, след което е остранен от всички постове, а по-късно стига и до затвора. От там пък започва кариерата му като един от най-интересните и основополагащи критици на комунизма.

Отначало аферата Джилас има по-скоро философски измерения. В края на 1953 година партийният орган "Борба" публикува серия коментарни статии от главния си редактор Милован Джилас, които в основни линии развиват политическите и философските идеи на реформите. В тях всъщност се разработват много от положенията, които официално са били санкционирани с въвеждането на самоуправлението, с решенията на шестия конгрес на ЮКП. И ако тези статии бяха прочетени в края на 1952 г. от трибуната на конгреса най-вероятно биха предизвикали вълна от ентусиазирани аплодисменти. В края на 1953 г. обаче те всяват смут в редиците. А в своите писания Джилас се радикализира и преминава границите на целесъобразното за един комунист реформаторство, като стига до социалдемокрация, а понякога и просто до демокрация. Той самият си спомня, че по това време вече се е чувствал сам и откъснат със своите идеи, което пък го е направило още по-краен доктринер, отказващ да се съобрази с натиска на "реалностите" в Белград. Всъщност истински опасните моменти в статитите му са малко. Повечето от тях просто повтарят самоуправленската и антибюрократичната реторика в момент, когато партията не е искала да слуша точно това, а е предпочитала да й се говори за "опасността от враговете". Все пак в някои неща Джилас става истински опасен. Например в статията си "Субективните сили" той пише че "днес съзнателни социалистически сили съществуват и независимо от официалните кому-

нистически организации, а дори и мимо, пък даже и против много комунистически форуми и функционери… Бюрократичната и догматична теория, че само комунистите са съзнателни сили на социализма, им служи като основание за тяхното отделяне и поставяне над обществото"[452]. В статията "Има ли цел?" той отрича смисъла от поставянето на крайна цел пред обществено развитие, която все едно не може да бъде достигната и се доближава до прословутата и анатемосвана от всички комунисти формула на Бернщайн "Крайната цел е нищо, движението е всичко"[453]. Джилас отхвърля и демагогското понятие"социалистическа демокрация" като демокрация само за привържениците на социализма и настоява за равенство на всички пред закона, за възможността всички да могат да изказват своето мнение[454].

Тези залитания на Джилас предизвикват сложна реакция в средите на партията. Разногласията във върха не са известни по структорите и на масата комунисти. В Джилас те все още виждат един от близките съратници на Тито, герой от войната, популярен вожд. Серията от негови статии се смята и за мнение на цялото ръководство. Във вестник "Борба" по това време се появяват репортажи от обсъждания на неговите статии в отделни партийни организации. Възобновяват се и дискусиите по повдигнатите въпроси за бюрократизма, същността на социалистическата демокрация, перспективите пред социализма. А с втория пленум като цяло Тито е смятал да прекрати този тип дискутиране[455]. При това Джилас дава най-нежелателната насока на дискусиите – към повече демократизация и разкрепостяване на атмосферата, към откъсване от претенциите за ръководна роля на комунистите. В низовите организации това води до напрежение, до активизиране на реформаторските настроения. Проф. Душан Биланджич си спомня, че писанията на Джилас така го вдъхновили, че той е организарал специални дискусии за разучаването и обсъждането им в едно военно училище[456]. Редакцията на хърватския в-к "Напред" се включва във вълната на Джилас и започва да доразвива неговите идеи със серия от собствени радикални публикации. В някои ортодоксални комунистически съчинения, очернящи Джилас като изразител на вражеската тенденция "либерализъм", се твърди и че врагове на социализма са преписвали и разпространявали като позиви статиите на секретаря на СЮК в партийния официоз[457].

Всичко това възбужда напрежение по структурите на партията и недоволство във висшия ешелон на ръководството. Според спомените на Джилас, по това време той вече се е смятал за мисионер на югославското реформаторство и не е бягал от конфликта с ЦК. "Това се случи в нощта на 7 срещу 8 декември 1953 г. Заспах около полунощ и изведнъж се събудих като от удар с камшик и с ясно, фатално разбиране, че ми е невъзможно да се откажа от възгледите си" – разказва той по-късно и продължава "Аз разбирах, че моите статии ще доведат до конфликт с другарите ми от Политбюро… Аз знаех, че победата е невъзможна и, спомняйки си за Троцки, си казвах: по-добре съдбата на Троцки, отколкото на Сталин, по-добре да загубя, и те да ме унищожат, но да не предам своите идеали." Бойната закалка на черногореца, волевата му натура и дори склонността му към религиозна вярност към идеите – все комунистически добродетели, в този случай се оказват фактори и за подтикване на антикомунизма му. Опасността от разправа по-скоро го вдъхновява към радикализиране на борбата му. В статитите има своеобразна ескалация на крамолните твърдения, като в края на декември те стават съвсем скандални. "А в това време около мен вече имаше празнина и все по-често вместо дружеска сърдечност срещах хладна сдържаност и злобни насмешки"[458]. Останал самотен, самоизолирал се и неразбран от съратниците си Джилас не е изненадан и от развръзката. Още от преди това той е имал срещи с Тито в които ясно е разбирал, че вождът е решил да тласка нещата в обратно направление. Когато споделил това с Кардел, получил равнодушната забележка, че това е временен завой с който трябва да се съобразят. За самия Джилас обаче това е било отстъпление от реформаторската кауза, което той не е можел да приме, без да изневери на себе си. В случая действа повече като идеалист и философ, отколкото като функционер. Все пак съратниците му от ръководството са искали да избягнат острата разправа. И Кардел и Ранкович са го викали на полусекретни срещи и са го убеждавали да промени възгледите си. Помирението обаче става невъзможно след статията "Анатомия на един морал", публикувана в списание "Нова мисао". В нея той предприема пряка атака срещу луксозния живот, привилегиите и ниската култу-

ра на висшите функционери (и парвенющината на неграмотните им съпруги). С нея вече той сам си отваря пътя към директната политическа разправа. Започната е спешна подготовка на извънреден пленум на ЦК, посветен на "случая Джилас". Първото предизвестие за пленума е едно съобщение от 9 януари 1954 г., с което ИК на ЦК на СЮК информира комунистите, че "статиите на другаря Джилас са плод на негово собствено гледище, което в основата си е в разрез с гледищата на всички останали членове на ИК, в разрез с решенията на Шестия конгрес и на решенията на Втория пленум на ЦК на СЮК"[459]. Ходът на самия пленум е описван както от Джилас, така и от неговите противници[460]. През 1989 година вестник "Борба" събра спомените на всички пострадали от неговите решения. Пленумът е организиран спешно под личното ръководство на Тито. Решенията са били предварително ясни. Самият Джилас е бил в течение на подготовката и дори е очаквал арест[461]. Основната обвинителна реч е произнесена от Едвард Кардел. Словенецът отново демонстрира теоретичната си гъвкавост. Той е бил най-близък съратник на Джилас в реформения процес, а сега намира достатъчно солидни аргументи, с които да докаже, че идеите на Джилас са антисоциалистически и вредни. Като ловък партиен демагог той свежда спора да една типично схоластична схема, която далеч не е основна в крамолните статии. Според Кардел, Джилас е направил погрешен анализ като е обособил три сили и тенденции, които се борят в югославското общество: 1) Капитализъм и буржоазия; 2) Бюрократизъм и бюрокрация; 3) Социализъм и демокрация. Според Кардел в тази триада Джилас виждал основната опасност в бюрократизма, а средство за борба срещу него било развитието на демокрацията и свободата. Кардел пък извежда принципа, че бюрократизмът е само частична опасност, а основната е буржоазията и капитализма, срещу които трябвало монолитно единство, боен дух, дисциплина и неотстъпчивост пред враговете. Възгледите на Джилас са обявени за опортюнизъм и реформизъм, които водели до активизирането на "анархолибералистични и буржоазно-реставраторски сили в Югославия". Самият Джилас е обвинен в стремеж да унищожи СЮК като най-съзнателната революционна организация[462].

Тито също произнася обвинителна реч срещу Джилас, като набляга най-вече на политическите опасности, идващи от статиите. Той

не се спира на теоретичните и философски проблеми, очевидно защото не се е чувствал силен в тях. Оценките на Тито са категорични – Джилас тласка югославското общество към "страхотна анархия", която за една година би унищожила социализма[463].

Ясните оценки на Тито и Кардел предопределят и характера на дискусията. Почти всички се изказват против Джилас и подкрепят изключването му от ЦК. Само близкият сътрудник на Джилас Владимир Дедиер и бившата му жена Митра Митрович се солидаризират, макари не изцяло с неговите възгледи. Наказанията не отминават и тях. В решенията на пленума се формулират само различията на мнението на Джилас от това на партийното раководство и противоречието им с "линията на Шестия конгрес". В изказванията на Тито и Кардел, както и в последвалата пропагандна кампания възгледите на Джилас са обявени за "либералистичен уклон", за стремеж към реставрация на буржоазния порядък. По-късно партийните теоретици превръщат "либерализма" в една от основните идеологически опасности за правилния социалистически път на СЮК. Борбата срещу либерализма е лайтмотив на ред политически разправи с периодично възобновяващите се тенденции за по-дълбоко демократизиране на югославското общество.

През 1954 година реформаторските тенденции излизат от мода, самоуправлението остава като лозунг, но "небюрократизацията" се забравя. Реториката се променя към по-боен, дисциплиниран, целенасочен стил. Наскоро след пленума Тито обявява "ние вече разрушихме етатизма и сега трябва да се концентрираме върху по-нататъшното изграждане на социализма"[464]. Бюрократичната опасност вече не изглежда толкова актуална. Средните звена на апарата засилват преследванията си срещу онези комунисти, които са били прекалено активни поддръжници на Джилас. Редакцията на в-к "Напред" е разгромена на специален пленум на ЦК на Съюза на хърватските комунисти. Привържениците на Джилас са наказвани меко по сталинските стандарти – по-скоро демонстративно, отколкото жестоко, но и това е било достатъчно за сплашване и поставяне на ситуацията в страната под контрол. Органите за сигурност не ги тормозят, но ги вземат на отчет като потенциално опасни. През 1955 те са арестувани превантивно във връзка с очакваното посещение на Хрушчов в Югославия.

С това родилните мъки на "титовизма" като специфична форма на комунистическа власт приключват през 1954 година. Реформаторският порив за "дебюрократизация" и "самоуправление" в нея е вкаран в рамките на една силово монолитна власт. Спирането на процеса на демократизация се извършва постепенно без да се отричат проведените вече реформи. Едва години по-късно Тито ще обяви решенията на шестия конгрес за "грешка и увлечение"[465]. Новите самоуправленски и по-демократични институции се запазват, но функционирането им е поставено под по-стриктен контрол от партийния апарат. Дискусиите и разкрепостяването в партийния живот се прекратяват и започва период на относително стабилизиране на Югославия. След едно сравнително успешно за страната десетилетие идват нови реформи и нова стабилизация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През 1990-а година, когато СФРЮ вървеше към разпад, известният историк Милорад Екмечич се опита да хвърли трезв поглед към миналото на страната си и каза, че Тито и югославските комунисти "са проспали своите пет минути история". Това бе нещо като философска въздишка в напрегнатото време, когато около самото име Югославия имаше кипеж на лоши страсти, които малко по-късно се изляха и в гражданска война. В нея редом с цивилните и военни жертви, пострадаха и паметниците на Тито, а те бяха наистина безброй и навсякъде. После пък върху оцелелите постаменти започнаха да се появяват надписи "Тито, върни се!"[466]. През тридесетте години в Сараево по същия начин са викали и "Франьо, върни се!" (към австроунгарския император Франц-Йозеф). На Балканите май работите така се подреждат, че все има основания за носталгия. Когато Югославия се разпадаше, титовисткия социално-икономически модел бе отхвърлен най-бързо и безкомпромисно в републиките, където той бе постигнал и най-добри резултати (Словения и Хърватска), а се запази, съчетан с агресивен национализъм, най-дълго в Сърбия, където пък преди това пораждаше недоволство. А Тито не обичаше националистите и особено се опасяваше от сръбския. При подобна бъркотия и размах на страстите е очевидно, че обективната оценка за реалните успехи, пропуски и провали на "петте минути история", в които Тито, неговите съратници и неговата партия играеха главната роля на една сравнително голяма сцена на Запад от България, ще дойде след време.

Техният експеримент във всеки случай не може да бъде разбран извън контекста на световните исторически реалности след Втората световна война. А днес, след края и на Студената война, те сякаш изглеждат далечни и забравени. Само преди 20 години комунизмът бе мощна реалност – глобална сила, с която никой не можеше да не се съобразява. Тази сила имаше своя доктрина, организация и практика, свой догматизъм и инквизиция, праведници и грешници. В рамките на тази система титовият експеримент бе нещо интересно и по своему значително. Не толкова заради това, че един локален диктатор се опитваше да влезе в историята на белия кон на

някаква собствена политическа конструкция, колкото именно като нещо междинно и оригинално, родило се във време, когато глобалното противопоставяне притегляше всичко към два полюса и групираше всичко в два лагера.

Титовизмът се роди на силовата граница между двата лагера на Студената война. Процентната импровизация на Чърчил от 1944 година остави Югославия като "ничия земя", вън от възможностите за пряко въздействие от Изток или Запад. Пред нея е имало възможност за избор на различни варианти за развитие, за разлика от много други страни. Това в значителна степен повишава ролята и историческата отговорност на югославските следвоенни лидери за по-нататъшната еволюция, превръща ги в самостоятелни играчи на голямата арена. Те влизат в историята триумфално – като мощен боен отряд на антифашистката съпротива, авторитетни победители, радикални революционери, безкомпромисни комунисти и действени доктринери. До 1948 година ЮКП е сред най-силните, но и сред най-догматичните комунистически партии. Макар и относително самостоятелна, тя налага в страната чисто копие на съветския тоталитарен модел в сталинския му вариант и от позицията на авангард започва да съди "братските" партии, които изостават. Във външнополитическите си амбиции Тито се изживява като "балкански Сталин" и втори в йерархията на комунистическите лидери. А около истинските деспоти мястото на втория е най-ветровито. Той бързо се превърна в жертва на сталиновата маниакалност и бе атакуван брутално през 1948 г. Може да се спори дали Югославия щеше да е остане типична комунистическа страна без този скандал. По-скоро щеше да има друг конфликт, тъй като Москва проявява нарастваща нетърпимост към всяка проява или дух на независимост и затягаше контрола над "своите". Тито надали би осъдил по заповед отвън някой от съратниците си, както примерно Трайчо Костов бе убит в София.

След конфликта от 1948 година Югославия се оказва в нова международна ситуация, която я тласка към преориентация на външната политика. Тито може да се възползва от междинната си позиция и да направи завой към Запада, без да изпада в зависимост и да приема западните норми. Това го оставя отново самостоятелен, дава му шанс да издържи на атаката от Изток и да тръгне по собствен път.

На това геополитическо островче се ражда и първата успешна комунистическа "ерес". Тя се развива самостоятелно, макар и с помощта на Запада. Всъщност от антикомунистическа гледна точка Тито изглежда по-изгоден именно като "комунистически Лутер", отколкото ако бе станал разкаял се грешник на демокрацията. Надеждите, че той ще постави начало на траен конфликт в противниковия лагер обаче не се сбъднаха и примерът му в крайна сметка не се оказа заразителен. Липсата на последователи може да се обясни и с това, че в света нямаше друга страна с толкова уникално геополитическо положение.

Противопоставянето с Москва – отначало силов конфликт, а после и пропагандна война, е прехвърлено и в областта на комунистическата доктрина. Така се ражда идеята за самоуправленския път към социалистическото общество. Перипетиите на нейното оформяне показват ясно както изначалната теоретична ограниченост на ръководството на ЮКП, така и значителната интелектуална и политическа сложност при преодоляването на догматизма. След доста лутания, в които се започва с примитивния лозунг "ще опровергаем обвиненията с дела", преминава се през по-комплексното отхвърляне на "неравноправните отношение между социалистическите страни" и се стига до философски обоснована нужда от "преодоляване на бюрократичната съветска практика" се изгражда сравнително стройна доктрина, която дава продължителен вътрешен импулс на югославския социализъм. Чисто силовата необходимост да се обоснове разграничението от Съветския съюз и нормализирането на отношенията със Запада, ражда оригинална концепция за строителството на "самоуправляващо се и дебюрократизиращо се" общество, на "отмираща" държава, която прокарвала пряк и автентичен път към светлото бъдеще. С нея са започнати амбициозни реформи във всички области на обществено-политическия живот.

Официално промените са формулирани като "линия на четирите Д" – децентрализация, дебюрократизация, демократизация, деетатизация. В теоретичен план те се базират върху сериозно преосмисляне на ред основни догми на ленинско-сталинската теория за революцията, преходния период и строителството на социализма и на изтупаната от прахта хуманно-социалистическа идея за работническо самоуправление. Практическото им провеждане се прави ка-

то инициатива на компартията в рамките на тоталитарния силов обществен модел. Смелите теоретични промени и институционални експерименти се правят върху базата на старателно охранявания монопол на ЮКП върху властта. По този начин те не засягат сърцевината на тоталитарната политическа система и остават като екзотичен епизод в рамките на комунистическия експеримент.

През 1948–53 Белград е една интригуваща столица. В нея за пръв път има контролирана либерализация на тоталитарен режим. В крайна сметка тя води до запазване на монопола върху властта с по-хуманен и разчупен баланс между насилие и убеждение. Засилена е ролята на законността, с което са ограничени и възможностите за произвол, но всемогъществото на ЮКП в обществото и на Политбюро в ЮКП остава в сила. Основните институции на самуправленския експеримент са работническите съвети в заводите и вечетата на производителите в местните народни одбори. Работническото самоуправление се обединява с местното в републиканските и съюзната скупщини и това се обявява за основен фактор при строителството на "дебюрократизиращ се социализъм", на "самоуправляваща се, отмираща държава". В икономическата област се стига да частично възстановяване на пазарните принципи, съчетани с ограничена социалистическа директивна плановост. За пръв път има и мащабно отстъпление на една управляваща комунистическа партия от нейно "революционно постижение" – проведена е деколективизация на селското стопанство и голямата част от задругите от колхозен тип са разпуснати. В периода на реформите има забележителна либерализация на духовния и политически живот. Властите се отказват от тоталния контрол над културната сфера и допускат разкрепостяване във функционирането на партийните и самоуправленски структури. На шестия конгрес се казват неща, които, според външни наблюдатели, доближавали титовите комунисти до британските лейбъристи. Но перспективата за социалдемократизиране се оказва измамна. През 1953 г. умира Сталин и неговите наследници сменят отношението към Белград. Това пък намалява и реформаторския плам на югославските комунисти. Отпадането на необходимостта от разграничение между съветския и югославския социализъм тласка Тито към спирането на либерализацията и демократизацията. Институциите на самоуправлението се стабилизират в рамките на политическия монопол на СЮК в страната.

Именно през 1948–1953 бяха поставени основите на "титовизма" или на югославския модел на социализъм, който се развиваше в следващите десетилетия. В глобален план Югославия запази независимостта си от двата блока на Студената война и дори успя да измъкне значителни дивиденти от специфичното си международно положение. Във вътрешнополитически план в нея се разви специфична форма на комунистическо общество, характеризирано с относителен либерализъм и постоянните институционални експерименти. Тази Югославия бе разположена от двете страни на древната граница между Европа и Ориента и бе страна на равновсието – между Изток и Запад, между диктатура и демокрация, между плановост и пазар. Годините на експерименти и търсения (1948–1953) бяха последвани от период на стабилизация. После следваха нови реформи и нова стабилизация. Социалистическа Югославия си съществуваше по този начин и се развиваше сравнително по-успешно източноевропейските соцстрани и изоставаше спрямо западните. Тя бе крепена от международния авторитет на един обичащ разкоша комунистически диктатор, който умело стягаше и отпускаше поводите на партията си и не подготви наследник. След неговата смърт се засилиха вътрешните противоречия и тенденциите за дезинтеграция. Промените в света през 90-те години на XX-и век доведоха до рухването на югославската държавност, а експериментът на "титовизма" остана като екзотичен епизод от голямата историческа сага на комунизма.

БЕЛЕЖКИ

[1] Aron, R. Dimensions de la consciencs historique. P., 1964, p. 9.

[2] Ibid, p.7.

[3] Izvori za istoriju KPI. Sednice CK KPJ 1948-1952. Priredili Petranovic Br.,Concar R., Radohjic R. Beograd, 1985.

Dokumenti o razvoju narodne vlasti. Prir. Gerskovic L. B. 1979.

Dedijer Vl. Dokumenti 1948 t. I-III. B. 1979.

Temelji nove Jugoslavije. prir. Nesovic Sl. B. 1973.

Petranovic Br., Zecevic M. Jugoslavija 1918–1988. Tematska sbirka dokumenata. B.1988.

Samoupravljanje u Jygoslaviji 1950–1970. Dokumenti razvoja. B. 1970.

Stenografske beleske redovnih i vanrednih zasedanja Narodne Skupstine FNRJ.

Конституция и основные законодательные акты ФНРЮ. М. 1956.

Зборник – одабрани текстови о пољопривреди и задругарству Б. 1956.

Зборник на документи на државно-правниот развиток на СРМакедонија. Скопје 1970.

Зборник материјала о задругарству ФНРЈ. Б. 1949.

[4] Dedijer Vl. Dokumenti 1948 t. I-III. B. 1979.

[5] Izvori za istoriju KPJ. Sednice CK KPJ 1948-1952. Priredili Petranovic Br.,Concar R., Radohjic R. Beogrd 1985.

[6] Пети конгрес КПЈ. Извештаји и реферати. Б. 1949.

Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију. Шести конгрес КРЈ. Б. 1952.

Treci kongres Narodnog Fronta Jugoslavije. B.1949.

[7] Тито Ј.Б. Говори и статии. т I-VIII. Скопје. 1966.

Карделј Е. Одбрани дела. т. I- VII. Скопје 1980.

Вдаховик В. Собрани дела. Скопје 1981.

Гигов Стр. Со собствени сили. Скопје 1985

Кидрич Б. Привредни проблеми ФНРЈ. Б. 1949.

Дилас М. Размишљања о разним питањима. Б. 1951.

Карделј Е., Дилас М. Нова Југославија у савременом свету. Б. 1951.

Карделј Е. Социјалистичка демократија у југословенској пракси. Б. 1954.

Veselinov J. Iz nase revolucije. Novi Sad. 1974.

Pijade M. Izbrani spisi. B. 1966.

[8] Dedijer Vl. Novi prilozi za biografiju J.B.Tita. t. III. s. 164.

[9] Борба, Политика, Нова Македонија, Комунист, НИН, Vjesnik. Интересен анализ на агитпроповската преса и модела на комуникация в едно тоталитарно общество е направен в Gredelj St. S onu stranu ogledala. Istrazivanja promena modela komunikacije u jugoslovenskom drustvu na osnovu analize sadrzaja pisanja listova "Borba" i "Politika". B. 1986.

[10] Kardelj E. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1945–1957. Secanja. B. 1980.

[11] Vukmanovic-Tempo Sv. Revolucija koja tece. B.1971.

[12] Dragosavac D. Sbivanja i svjedocanstva. Z. 1985.

[13] Nenadovic Al. Razgovori s Kocom. B. 1989

[14] Dedijer Vl. Novi prilozi za biografiju J. B. Tita. t. I-III. Beograd 1980–1985.

Дедијер Вл. Изгубљена битка Ј. В. Стаљина. Сарајево 1968.

[15] Djilas M . Une guerre dans la guerre. P.1979.

Djilas M. Tito, mon ami, mon ennemi. P. 1980.

Djilas M. La nouvelle classe dirigeante. P. 1956.

Dilas M. Nesavrseno drustvo. I dalje od" Nove klase". London. 1970.

Dilas M. Razgovori sa Staljinom. London 1986.

[16] Вж. НИН. 18.06.1989.

[17] Пак там.

[18] Okrugli sto "Borbe". Razgovor o knjizi Vl. Dedijera "Novi prilozi za biografiju J.B.Tita" B.1982 s. 11.

[19] Ibid. s.39.

[20] Ibid. s.81.

[21] Dedijer Vl. Novi prilozi... t.II s. 13-85; t.III s. 15-41.

[22] Petranovic Br. Istorija Jugoslavije 1918–1978. B. 1980.

Petranovic Br. Politicka i ekonomska osnova narodne vlasti za vreme obnove. B. 1969.

Petranovic Br. Istoriografija i Revolucija .B. 1984.

Petranovic Br. AVNOJ – revolucionarna smena vlasti. B. 1976.

Petranovic Br. O predmetu, metodu i nekim drugim problemima rada na istoriju socijalisticke Jugoslavije. in Vojnoistorijski glasnik X 3, 1968 g.

Petranovic Br. Strbac C. Istorija socijalisticke Jugoslavije. t.I-III. B.1977.

[23] Stbac C. Jugoslavija i odnosi izmedu socijalistckih zemalja. B. 1984.

Strbac C. Politika "Keeping Tito afloat". Americka pomoc Jugoslaviji 1950–1951g. in Medunarodni problemi. X 2-3 1989g.

[24] Radonjic R. Sukob KPJ sa Kominformom i drustveni razvoj Jugoslavije. Z. 1979.

[25] Bilandzic D. Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969. Z. 1969.

Bilandzic D. Historija SFRJ – glavni procesi. Z. 1985.

Bilandzic D. Jugoslavija poslje Tita. Z. 1986.

[26] Dimic Lj. Agitprop kultura. Agitpropska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952. B. 1988.

[27] Mates L. Medunarodni odnosi socijalisticke Jugoslavije. B. 1976.

[28] Markovic D.; Krzavac S. Liberalizam – od Dilasa do danas. B. 1978.

Markovic D.; Krzavac S. Zasto su smenjivani. B.1985.

Markovic D.; Krzavac S. Zavera Informbiroa. B. 1987.

Markovic D..Istina o Golom Otoku. B.1987.

[29] Petkovic Al. Polititcke borbe za novu Jugoslaviju. Od drugog AVNOJ-a do prvog ustava. B. 1988.

[30] Cobelic N. Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije. B. 1959.

[31] Lovrenovic St. Ekonomska polititka Jugoslavije. Sarajevo.1961.

[32] Vasic V. Ekonomska polititka Jugoslavije. B. 1961.

[33] Шульманац Н. Развој задруга, кооперације и социјалистичка трансформација села. Нови Сад 1975.

[34] Stipetic Vl. Agrarna reforma i kolonizacija u SFRJ godine 1945-1948. Rad – knj.300. JAZU.

[35] Calic D. Industrializacija FNRJ. Z.1963.

[36] Dordevic J. Poltitcki sistem. B. 1967.

Dordevic J. Samoupravljanje u politickom sistemu socijalisticke demokratije. B. 1970.

[37] Tomic St. Izbori u vreme revolucionarnog etatizma. in Skupstinski izbori u Jugoslaviji 1942-1981. Istrazivanja. B.1983.

[38] Gerskovic L. Drustveno upravljanje u Jugoslaviji. B. 1959.

Gerskovic L. Historija narodne vlasti. B.1957.

[39] Gredelj St. S onu stranu ogledala. Istrazivanja promena modela komunikacije u jugoslovenskom drustvu na osnovu analize sadrzaja pisanja listova "Borba" i "Politika". B. 1986.

[40] Milic Vl. Revolucija i socialna struktura. B. 1978.

[41] Vukovic Il., Markovic R. Socijalisticki samoupravni sistem SFRJ. B. 1978.

[42] Horvat Br. Jugoslovenska privreda t I-II. Z. 1984.

[43] Miric J. Sistem i Kriza. Z. 1984.

[44] Korosic M. Jugoslovenska kriza. Z. 1988.

[45] Лазаров К. Национални взаимоотношения в социалистическа Югославия. С. 1978. За служебно ползване.

[46] Андонов Антон П. Югославската политика на необвързване. С. 1982. За служебно ползване.

[47] Димов Ив. Стоковото производство и пазарът в теорията и практиката на СФРЮгославия. С.1988.

[48] Вж. Лалков, М., Югославия – драматичният път на една държавна идея. Сл, 1998 г.; Йовевска, М., Босна и Херцеговина през XIX–XX век, Велико Търново, 1995, Бояджиева, Надя, Югославия и САЩ В: Минало, №4, 1999 г.; Даскалов, Г., Българо-югославски политически отношенияр 1944–1945. С., 1989.

[49] Тягуненко Л. Развитие сельского хозяйства СФРЮ. М. 1981.

Тягуненко Л, Кариня Л., Князев Ю., Экономика Югославии. М. 1966.

[50] Гибиянскии Л. Советскии союз и новая Югославия. 1941-1947. М. 1987.

[51] Гиренко Ю. СССР – Югославия 1948 год. в. Новая и новейщая история №4 1989г.

[52] Советско-югославский конфликт 1948–1953 годов: причины, развитие, последствия и уроки. (Круглый стол) в. Рабочий класс и современный мир. Х3 1989г. с. 98-122.

Политические уроки одного конфликта. Авторизованная стенограмма советско-югославской партийно-научной консультации "Политические уроки конфликта КПЮ с Информбюро (1948–1953 гг.) М. 1989.

[53] Lazitch Br. Tito et la Revolution Yougoslave. 1956.

Lazitch Br. Les partis communistes d'Europe 1919-1955. P.1956.

[54] Ciliga A. Crise d'Etat dans la Yougoslavie de Tito. P.1971.

[55] Feito F. Histoire des demokraties populaires. vol.I-II. P.1971.

[56] Fontain A. Histoire de la guerre froide. P.1985.

[57] Durand Yves. Naissence de la guerre froide 1944-1949. P. 1984.

[58] Veirier M. Tito et la Revolution Yougoslave. P. 1971.

[59] Bobrovsky C. La Yougoslavie socialiste. P. 1956.

[60] Mollet Gui. Le socialisme selon TIto. P.1971.

[61] Guikovaty E. Tito. P. 1979.

[62] Auty Ph. Tito. P. 1972.

[63] Caṇapa M-P. Reforme economique et socialisme en YOugoslavie. P. 1971.

[64] Meister A. Ou va l'autogestion yougoslave. P. 1970.

[65] Feito F. Histoire des demokraties populaires. P. 1971. vol.I.p.365.

[66] Тотев А.Ю. Сравнително изучаване на българското и югославското народно стопанство. С.1940. с.72

[67] Пак там. с.101

[68] Lovrenovic St. Ekonomska politika Jugoslavije. Sarajevo 1956. s.26

[69] Bobrovsky C. La Yougoslavie socialiste. P. 1956. p.24.

[70] Feito F. op. cit. p.12.

[71] Stojadinovic.M. Ni rat, ni pakt. Rijeka 1971 s. XIV.

[72] Mollet Gui. Le socialisme selon Tito. P.1970. p.20.

[73] Bobrovsky C. op. cit. p.13.

[74] Гунев Г. , Илчев Ив. Уинстън Чърчил и Балканите. С. 1989 с.148.

[75] Kazimirovic V. NDH u svetlu nemackih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944. B. 1987. s.72.

[76] Ibid. s.96.

[77] Ibid. s.94.

[78] Dedijer Vl. Novi prilozi ... t.II. s.377,

[79] Veyrier M. Tito et la Revolution Yougoslave. P.1974. p.51

[80] Djilas M. Une guerre ...p.211.

[81] Ciliga A. Crize d'Etat ... p.161-174.

[82] Вж НИН Х 2052 от 29. 06. 1990.

[83] Dedijer Vl. Novi prilozi.... t.II..s.360.

[84] Auty P. Tito. p. 157.

[85] Ibid. p. 166.

[86] Тито. Говори и статии. Скопје 1965. т. I. с.9.

[87] Djilas M. op.cit. p.133.

[88] Ibid.q ,. 189.
[89] Maklin F. Rat na Balkanu. B. 1980. s.18.
[90] Политические уроки одного ...
[91] Djilas M. op.cit. p.140.
[92] Тито. цит. съч. с.57.
[93] Kazimirovic V. op. cit. s.147.
[94] НИН X 2052 от 29. 04. 1989.
[95] НИН X 2056 от 28. 05. 1989.
[96] Вж Ribar Iv. Iz moje politicke suradnje (1901–1963). Z. 1963.
[97] Dedijer Vl. Dokumenti 1948. t. I. s. 3-21.
[98] Dedijer Vl. Novi prilozi...t.II. s.759.
[99] Maklin F. op.cit. s.105.
[100] Kazimirovic V. op.cit. s.311.
[101] Feito F. op.cit. vol.I.p.23.
[102] Бережков В.М. Пътят към Потсдам С. 1981.с.108.
[103] Petranovic Br. Politicka i ekonomska osnova narodne vlasti u vreme obnove. B.1969. s.129-161.
[104] НИН 4.11. 1989.
[105] Техеран, Ялта, Потсдам. Сборник документи. С.1981. с.108.
[106] Petranovic Br. op.cit. s.25.
[107] Djilas M. op.cit. p.258.
[108] Petranovic Br. op.cit. s.31.
[109] Ibid. s.52.
[110] Клямкин И. Почему трудно говорить правду. в. Новыи мир X2 1989г. с.21.
[111] Bilandzic D. Jugoslavija poslje Tita. B. 1986. s.152.
[112] Djilas M. La nouvelle classe dirigeante. P.1957.
[113] Petranovic Br. op.cit. s.558.
[114] Ibid. s.89-90.
[115] Ibid. s. 266.
[116] Radonjic R. Sukob KPJ sa Kominformom ... Z.1979. s.56.
[117] Gredelj St. S onu stranu ogledala... B.1978. s.35.
[118] Ibid.
[119] Aron R. Paix et guerre entre les nations. P. 1962. p.444.
[120] Gredelj St. op.cit. s.33.
[121] Petranovic Br. op.cit. s.234.
[122] Ibid. s.233.
[123] Djilas M. Une guerre .... s. 427.
[124] Petranovic Br. op.cit. s.247.
[125] Bobrovsky C. op.cit. p.73-77.
[126] Feito F. op.cit. p.140.
[127] Bobrovsky C. op.cit. p.87.
[128] Sednice CK KPJ. s.690.
[129] Feito Fr. op.cit. p.140.

[130] Petranovic Br., Strbac C. Istorija socijalisticke Jugoslavije. B. 1977. t.II. s.88.
[131] Ibid. s.143.
[132] Petranovic Br. Polititcka i ekonomska ...s.430.
[133] Ibid. s. 400;398.
[134] Ibid. s. 415.
[135] Ibid. s. 415.
[136] Feito Fr. op.cit. p.424.
[137] Petranovic Br. op.cit. s.424.Шульманац Н. Развој задруга, кооперације...с.123-126.
[138] Шульманац Н. Развој задруга, кооперације...с.123-126.
[139] Драганов Др. Комунистическото движение след Втората световна война. С.1990 с.26.
[140] Feito Fr. op.cit. p.192.
[141] Вж Политические уроки одного...
Советско-югославский конфликт...
в-к Политика от 31.03.1989.
[142] Dedijer Vl. Novi prilozi.... t.III s. 220-228.
[143] Советско – югославский... с.99.
[144] Драганов Др. цит.съч.
[145] Политические уроки ... с.7.
[146] Vukmanovic-Tempo Sv. Borba za Balkan Z.1980. s.77-151.
[147] Lasitch Br. Tito et ...p.157.
[148] Durand Yves. Naissence de la Guerre froide. P.1984. p.271.
[149] Feito Fr. op.cit. p.174.
[150] Dedijer Vl. Dokumenti 1948. t.I.s.163.
[151] Feito Fr. op.cit. p.191.
[152] Djilas M. Une guerre ...p.419.
[153] Markovic Dr. Istina o Golom Otoku. B. 1987. s.15.
[154] Ibid. s.16.
[155] Ibid. s.16.
[156] Ibid. s. 200.
[157] Dedijer Vl. Novi prilozi.... t.III s.452.
[158] Ibid. s.466.
[159] Борба 27.11.1948.
[160] Vukmanovic-Tempo Sv. Revolucija koja tece. t.II s.103.
[161] Dedijer Vl. Dokumenti ...t.I. s.542.
[162] Бюлетин на БТА №7 от 24.07.1948.
[163] Пак там.
[164] Борба 5.07.1948.
[165] Пак там.
[166] Борба 12.11.1948.
[167] Титовата банда – оръдие на империалистите. Сборник документи и материали. С.1951. с. 29.

[168] Пак там.
[169] Vukmanovic-Tempo Sv. Revolucija koja ..s.103.
[170] Борба 29.04.1948.
[171] Комунист №2 от март 1949.
[172] Борба 3.02.1949.
[173] Sednice prezidiuma Narodne skupstine FNRJ B.1956.s.154.
[174] Vjesnik 27.02.1949.
[175] Политика 18.03.1949.
[176] Пак там.
[177] Djilas M. Tito, mon ami, mon ennemi. P.1980 p.133.
[178] Илустрована политика 1644 от 18.05.1990 с.18-19.
[179] Bilandzic D. Historija socijalisticke Jugoslavije Z.1970 s.130
[180] Шульманац Н. Развој задруга ... с.128.
[181] Dedijer Vl. Novi prilozi ...t.III. s.364.
[182] Gredelj St. S onu stranu...s.62.
[183] Dragosavac D. Zbivanja i svjedocanstva. Z.1985. s.16.
[184] Markovic Dr. Istina o ... s.176.
[185] Борбал 27.06.1989.
[186] Djilas, M., Tito, mon ami, mon ennemi. P. 1980. p. 53-63.
[187] Guikovati, E., Tito. P. 119.
[188] Nenadovic, A., Razgovori sa Kocom. Z. 1989. s. 170-171.
[189] Политические уроки одного конфликта ....с.8.
[190] Kardelj, E., Borba za priznanje I nezavisnost nove Jugoslavije. Secanja. B. 1980. s. 130.
[191] Борбар 26.06.1989.
[192] Dedijer, Vl., Novi prilozi….t.III.
[193] Титовата банда – оръдие на империалистите. С. 1951. с.50.
[194] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t.II.s.186.
[195] AMBнP. ỳV/80/2/1. 1949 г. кут.510.
[196] Титовата банда .....с.169; 321.
[197] Политические уроки.....с.103.
[198] Боев, Ив., Балканите в глобалната стратегия на САЩ 1945–1975. С.1986. с.58.
[199] Kardelj, E., Borba za….s.131.
[200] Radonjic, R., Sukob KPJ sa Kominformom, Z. 1979. s. 223.
[201] Strbac, C., Politika "Keeping Tito Afloat", americka pomoc Jugoslavije 1950-1951. in Medunarodni problemr N-r 2-3, 1989. s. 164-180.
[202] Ibid.
[203] Борба, 22.11.1948.
[204] Sednice CK KPJ. S. 175-176.
[205] Политика 27.05.1948
[206] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t. III. S. 366.
[207] Ibid. s. 492.
[208] Dedijer, Vl., Novi prolozi… t.III. s. 439.

[209] New York Times 06.11. 1949.
[210] Nenadovic, A., Razgovori sa Kocom. Z. 1989. s. 114.
[211] Mlinarz, ZD., Mraz dolazi iz Kremlja. Z. 1985. s. 296.
[212] Московския новости №50, 10.12.1989.
[213] Strbac, C., Politika "Keeping Tito…..s. 166.
[214] AMBнP, IV/80/2/1. 1949. кут. 510.
[215] Strbac, C., Politika "Keeping Tito…..s. 166.
[216] New York Herald Tribun. 16.02.1949.
[217] AMBнP, IV/80/2/1. 1949. кут. 510.
[218] Neue Zuricher Zeitung. 16.11.1948.
[219] AMBнP, IV/80/2/1. 1949. кут. 510
[220] Staubringer, Zv., Ne staljinizmu. Z. 1985. s. 68.
[221] Strbac, C., Politika "Keeping Tito…..s. 167.
[222] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t. III. S. 623
[223] Dedijer, Vl., Novi prolozi… t.III. s. 439.
[224] Борба. 28.11.1948.
[225] Sednice CK KPJ. S. 179.
[226] Sednice CK KPJ. S. 191.
[227] Dedijer, Vl., Novi prolozi… t.III. s. 509.
[228] Kardelj, E., Hegemonija ili samoupravljanje. Problemi nase socijalisticke izgradnje. T. III s. 52-53.
[229] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. s. 56
[230] Feito, F., Histoire des demokraties populaires. Vol. I. p. 151. 369-371.
[231] Kardelj, E., Borba za….s.100.
Dilas, M. Susreti sa Staljinom. London 1986.
[232] Vukmanovic-Tempo, Sv., Revolucija koja tece. t.II. s. 41.
[233] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t.II . s. 56.
[234] Đilas, M. Susreti.... s. 76-77.
[235] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t.II . s. 85.
[236] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t.II . s. 95.
[237] Дилас, М., Ленин о односима меду социьалистичким здржавамарКомунист№5л 1949 г.
[238] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t.II . s. 351.
[239] Вж Некрич А. Геллерт М. Утопия у власти.
[240] Dedijer, Vl., Dokumenti 1948. t.II . s. 370.
[241] AMBнP IV/80/2/1 1949 г. кут. 510.
[242] Дедиер, Вл. Изгубльена битка Сталинар Сараьево. 1969. с.299.
[243] Dedijer Vl. Dokumenti 1948 t.II s.406.
[244] Ibid. s. 431.
[245] Ibid. s. 471.
[246] AMBнP IV/80/2/1 кут. 508. Профсъюзи.
[247] Sednice CK KPJ. s. 590.
[248] AMBнP IV/80/2/1 кут. 533.
[249] Борба 21. III. 1950 г.

[250] Пак там.

[251] Дилас М. 1) Појаве и суштина Совјетског савеза; Борба 19.11.1950г. 2) Два свјета или један, прожет непомирљивим противречјима. Борба 26.11.1950г. 3) Наша досадашња искуства у борби за социјализам. Борба 29.11.1950.

[252] Борба 27.06.1989 г.

[253] Пак там.

[254] Maklin F. Rat na Balkanu. s.42.

[255] Sednice CK KPJ. s.591.

[256] Ibid. s. 595.

[257] Ibid. s. 639.

[258] Ibid. s. 617.

[259] Djilas. M. Tito ... p. 67.

[260] Карделј Е., Дилас М. Нова Југославија у савременом свету. Б. 1951.с.65.

[261] Пак там.

[262] Dedijer Vl. Novi prilozi... t.III s. 127.

[263] Ibid. s. 27.

[264] Борба. 1. 08. 1951.

[265] Ciliga A. Crise d'Etat ....p.199.

[266] Карделј Е., Дилас М. Нова Југославија... с. 76.

[267] Пак там.

[268] Пак там с.87.

[269] Карделј Е. Социјалистичка демократија у југословенској пракси. Б. 1954. с.12.

[270] Карделј Е., Дилас М. Нова Југославија...с.16.

[271] Пак там. с. 87.

[272] Дедијер Вл. Изгубљена битка... с.26-45.

[273] Djilas M. Tito...

[274] Карделј Е. Социјалистичка демократија ... с.6.

[275] Карделј Е., Дилас М. Нова Југославија...с.60.

[276] Борба 1.08.1950г.

[277] Radenovic Pr. Samoupravljanje – moc i iskusenja. B. 1974.s. 49-75.

[278] Ciliga A. Crise d'Etat dans la Yougoslavie de Tito. P.1971. p.186.

[279] Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1976. Dokumenti razvoja. B.1977. s.10.

[280] Борба 29.12.1959.

[281] Korosic M. Jugoslovenska kriza. Z. 1988. s.187.

[282] Ciliga A. op.cit. p.186.

[283] В страни като днешна Швеция трудовият колектив има квота в управителните тела на фирмите.

[284] Korosic M. op.cit. p.79.

[285] Djilas M. Nesavrseno drustvo. London.1970 s.115.

[286] Ibid. s.113.

[287] Moraca P., Bilandzic D., Stojanovic St. Istorija saveza komunista Jugoslavije. Kratki pregled. B.1977. s.209.

[288] Sednice CK KPJ. s. 375-399; 432-436.

[289] Petranovic Br, Zecevic M. Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata. B.1988. s.1117.

[290] Petranovic. Br., Strbac C. Istorija socijalisticke Jugoslavije, B. 1977, t.II, s.320.

[291] Ibid. s.326.

[292] Bobrovski C. La Yougoslavie socialiste. P. 296.p.120.

[293] Pavlovitch St. Yugoslavia. London.1971 . p.523.

[294] Гигов Стр. Со собствени сили. Скопје 1985.

[295] Radenovic Pr. op.cit.s.73.

[296] Dedijer Vl. Dokumenti 1948. t.III. s.75.

[297] Карделј, Е. Социјалистичка демократија у Југословенској пракси. Б. 1954. с.33.

[298] Дилас М, Карделј Е. Нова Југославија у савременом свету. с. 109.

[299] Gredelj St. S onu stranu ogledala. s. 75.

[300] Sednice CK KPJ.....s. 617-618.

[301] Кардел Е. За народната демокрация в Югославия. Б. с.81.

[302] Пак там. с.81

[303] Vjesnik. 07.11.1953.

[304] Тито. Говори и статии. т.7. Скопје. 1965.

[305] Пак там. с.81.

[306] Lazitch Br. Tito et la revolution Yougoslave. P. 1956. p.228.

[307] Ibid. p.231.

[308] Вж. Le Monde slave 1929 N-r 7.

[309] Тито. Говори и статии. т.7. Скопје. 1965.

[310] Lazitch Br. Tito et la revolution Yougoslave. P. 1956. p.231.

[311] AFP. Infomation et dokumentation. 286. 08.04.1950.

[312] Вж например T. Schreiber. La Yougoslavie de Tito. P.1977.

[313] Борба 13.03.1950.

[314] Sednice CK KPJ .... s. 595.

[315] Sednice CK KPJ .... s. 509.

[316] Sednice CK KPJ .... s. 527.

[317] Dedijer Vl. Novi prilozi... t.III s. 479. Ранкович буквално бил казал следното "Majcu im pojebem! Sta su ot nase ljude ucinile!

[318] Ibid. s.466.

[319] Борба 01.02.1952.

[320] Dimic L. Agitprop kultura. Agitpropska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952. B. 1988. s.55.

[321] Ibid. s. 231.

[322] Ibid. s. 256.

[323] Nase teme. N-r 12. 1986. s. 1955.

[324] Dedijer Vl. Novi prilozi... t.III s. 521.

[325] Дилас М. Размишљања о разнјим питанјима. Б. 1951. с.9.

[326] Вж. Sednice Prezidiuma Narodne Skupstine FNRJ (prvog i grugog saziva 4.II 1946–9.I.1953) po stenografskim beleskama I drugim izvorima. B. 1956.

[327] Radonjiv, R., Sukob KPJ sa Kominformom. Z., 1979, s. 175.

[328] Bilandzic, D., Historija SFRJ. Z., 1978. s.76.

[329] Кардел, Е., За народната демокрация в Югославия.

[330] Drouet, M., Citoyennete dans une etat pluri-national. Le case de l'ex-Yougoslavie. In : Balcanologie, N1, 1997.

[331] Борба, 1.08.1951.

[332] Petranovic, Br., Strbac, C., Istorija …t II, s. 340.

[333] Борба, 02.10.1952.

[334] Този проблем е ключов въобще за модерната епоха. Според известния френски политик и публицист Ален Пейрефит прогресът по принцип е най-бърз и последователен в "обществата на доверието", където индивидът и локалните общности имат по-широки права, които означават и отговорности, но и възможности за самостоятелни решения. Деспотизмът пък произтича от недоверието към личността и индивида и често може да е добър за мобилизация, но не и за развитие на устойчив прогрес, който в модерната епоха е плод на състезателния индивдуализъм. Вж. Peyrefitt, A., La societe de confiance, Paris, 1995.

[335] Борба, 02.10.1952.

[336] Djilas, M., Tito, mon ami, mon ennemi. P., 1980, p. 160.

[337] Борба, 15.05.1952.

[338] борба, 2.10.1952.

[339] Skupstinski izbori u Jugoslaviji 1942 -1982, Istrazivanja, s. 77.

[340] Ройтерс от 21.01.1950. АМВНР. ỳV/80/2/2л кутл 533.

[341] Tito u skupstini socijalisticke Jugaslavije, B., 1978. s.443.

[342] БТАр Служебен бюлетин за Югославия, Гърция и Турция. №122 от 1950 г.

[343] Skupstinski izbori….s.181.

[344] Борба, 26.03.1950.

[345] AFP. Information et documentation. N-r 286, 08.04.1950.

[346] Djilas, M., Tito….p.161.

[347] Фж АМВнР ỳV/80/2/4/ кут 543.

[348] НИНр 15.11.1953.

[349] АМВнРр ỳV/80/2/4, кут. 543.

[350] Petranovic, Br., Strbac, C., Istorija … t. III, s. 46.

[351] Skupstinsi izbori … S.190.

[352] Sednice CK KPJ… s. 101

[353] Kardelj, E., Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije. Secanja. B. s. 193; Dedijer, Vl., Novi prilozi … t. III, s. 113.

[354] Vukmanovic-Tempo, Sv., Revolucija, koja tece. T.II. s. 113.

[355] Ibid.

[356] Sednice CK KPJ, s. 447.

[357] Ibid. s. 389, 390, 418.

[358] Radonjic, R., Sukob KPJ sa Kominformom, s. 184-185.

[359] Sednice CK KPJ, s. 415.

[360] Ibid. s. 392.

[361] Ibid. s. 410.

[362] Ibid. s. 393, 377.

[363] Ibid. s. 382.

[364] Ibid. s. 413.

[365] Ibid. s. 409.

[366] Ibid. s. 415.

[367] Вж например речите и статиите му в: Кидрич, Б. Привредни проблеми ФНРЈ. Београд, 1949.

[368] Dedijer. Vl., Novi prilozi ….tr. III, s. 104; Djilas, M., Tito….p. 51.

[369] Dedijer, Vl., op.cit. s. 104. През 1959 година са издаден два тома на Кидрич, но те обхващат нещо, писани до 1946 година. Вж Kidric, B., Sabrana dela. T.I-II. B.1959.

[370] Sednice CK KPJ. S. 391.

[371] Борба, 07.03. 1950.

[372] Sednice prezidiuma narodne Skupstine FNRJ., B., 1956. s. 203-209.

[373] Борба, 06.03.1951.

[374] Илустрована политикал №1644.18.05.1989.

[375] Борба, 25.11.1951.

[376] Дилас, М., Кардель, Е., Нова Југославија у савременом свету, ...с. 66

[377] Пак там.

[378] Борба., 25.11.1951.

[379] Sednice CK KPJ …s. 617-618.

[380] Ibid. s. 106.

[381] Борба, 27.06.1989.

[382] Sednice CK KPJ …s. 630

[383] Sednice CK KPJ …s. 623

[384] Bobrovsky, C., La Yougoslavie socialiste. P. 1956. p. 121.

[385] Борба. 29.12.1951.

[386] Пак там.

[387] Korosic, M., op.cit. s. 90.

[388] Борба 27.06.1989.

[389] Canapa, M-P., Reforme economique et socialisme en Yougoslavie. P. 1970.

[390] Борба 30.12.1951.

[391] Feito, F., Memoires, De Budapest a Paris. P. 1986. p. 237.

[392] Korosic, M., op.cit. s. 155.

[393] Vukmanovic-Tempo, Sv., Revolucija …. T.II. s. 163; Pavlovitch, K., Yugoslavia. London 1971, p. 224.

[394] Vukmanovic-Tempo, Sv., Revolucija …. T.II. s. 163; Pavlovitch, K., Yugoslavia. London 1971, p. 224.

[395] Dedijer, Vl., Novi prilozi …t.III, s. 117.

[396] Dragosavac, D., Zbivanja I svjedocanstva. Z. 1985. s. 45.
[397] Đjilas, M., Tito…..p. 80-81. Dedijer, Vl., Novi prilozi…. t.III, p. 663.
[398] Đjilas, M., Tito…..p. 80-81.
[399] Đjilas, M., Tito…..p. 80-81.
[400] Vukmanovic-Tempo, Sv., Revolucija …. T.II. s. 167.
[401] Шульманац, Н., Развој задруга кооперације и социјалистичка трансформација села. Нови сад 1975, с. 14
[402] Шульманац, Н., Развој задруга кооперације и социјалистичка трансформација села. Нови сад 1975, с. 14.
[403] АМВнР IV/80/2/4. кут. 543.
[404] Борба, 30.03.1953.
[405] Борба, 08.04.1953.
[406] Дневник 26.04.1953.
[407] Djilas, M., Tito…..p. 81.
[408] Putevi razvitka nase poljoprivrede. Beograd, 1956.
[409] Agriculture moderne et socialisme. Une experience Yougoslave. P. 1968. p. 28.
[410] Bilandzic, D., Historija socijalisticke Jugoslavije. Z. 1970. s. 230.
[411] Bilandzic, D., Jugoslavija poslje Tita. Z. 1986. s. 86.
[412] Sednice Ck KPJ..s. 204.
[413] Ibid.
[414] Изданията на тази книга са много. Вж например. Джилас, Милован, Лицо тоталитаризма. М. 1992 г.
[415] Восленски, М., Номенклатурата, София 1993.
[416] Dedijer, Vl., Novi prilozi, t. III, s. 220–221. Вж също автентичното описание на Джилас в "Новата класа".
[417] Wkham, Al., Cignard, S. La Nomenklatura Francaise. Pouvoirs et privilegies des elites, P. 1986.
[418] Radonjic, R., Sukob KPJ sa Kominformom, s. 178.
[419] Ibid.
[420] Борба, 28.03.1952.
[421] Дилас, М., Кардель Е,. Нова Југославија у савременом свету.
[422] Пак там.
[423] Sednice CK KPJ, s. 559.
[424] Дилас, М., Кардель Е,. Нова Југославија у савременом свету.
[425] Dedijer, Vl., Dokument 1948, t. III, 75-80.
[426] Оценката е на проф. Душан Биланджич, който е бил начинаещ партиен активист по онова врем. Вж. Борба, 30.06.1989.
[427] Borba komunista Jugoslavije za socijalisticku demokratiju. IV kongres KPJ (SKJ). Beograd, 1952.
[428] Борба, 30.06.1989 г.
[429] Le Monde, 08. 11. 1952.
[430] Официалната отлагането на конгреса е направено със смешното обяснение "поради заетост на водещите другари". Борба, 22.09.52.

[431] Борба, 25.11.1952.
[432] Острата реакция на ЮКП е формулирана в поредицата статии на Джилас "Върти ли се Сталин в кръг" в Борба от 11, 12, 13, октомври 1952 г.
[433] За траен мир, за народна демокрация", 07.11.1953 г.
[434] Борба, 06.10.1952.
[435] Борба, 16.10.1952.
[436] Борба, 08.10.1952.
[437] АМВнР IV/80/2/1. кут. 510.
[438] Пак там.
[439] Vjesnik. 25.11.1952.
[440] Борба, 06.11.1952.
[441] Борба, 13.11.1952.
[442] Le Monde, 08.11.1952.
[443] Борба, 06.06. 1952.
[444] Глас на българите в Югославия, 11.11.1952.
[445] Борба, 18, 11.1952.
[446] Борба, 07.11.1952.
[447] Пак там.
[448] Комунист №7, 1953.
[449] Драганов, Др., Комунистическото движение след Втората световна война.С. 1990. с. 95.
[450] Lazitch, Br., Tito et la revolution yougoslave. s. 178.
[451] Djilas,M., Tito – mon ami…p. 232.
[452] Борба, 27.12.1953.г
[453] Борба, 06.12.953 г.
[454] Борба, 22.12.1953.
[455] Борба, 29,30. 12.1953.
[456] Борба, 29.06.1953.
[457] Markovic, DR., Krzavac S, Zasto su smenjivani. B. 1985. s. 73.
[458] Джилас, М., Лицо тоталитаризма, М. 1992, с.383.
[459] Борба 10.01.1954.
[460] Markovic, Dr., Krzavac, S., Liberalizam – od Đilasa do danas. 1978.
[461] Ibid…s.90-100.
[462] Ibid…s.90-100.
[463] Тито, Говори и статии., т.9, Скопие, 1965, с. 14-28.
[464] Борба 30.06.1989.
[465] Пак там.
[466] Лалков, М., Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея, София, 2000, с. 3.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ 5

Глава I. РАЗВИТИЕ НА РЕВОЛЮЦИЯТА В ЮГОСЛАВИЯ ДО 1948 г. 14

Глава II. РАЖДАНЕТО НА ИДЕЯТА ЗА САМОУПРАВЛЕНСКИ СОЦИАЛИЗЪМ 56

Глава III. РАБОТНИЧЕСКОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ 99

Глава IV. ИКОНОМИЧЕСКИТЕ РЕФОРМИ 141

Глава V. ЮКП ВЪВ ВИХЪРА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ. СЛУЧАЯТ "ДЖИЛАС" 169

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 197

БЕЛЕЖКИ 202

6 лв.

Д-р **Христо Мишков** е роден на 08, 07, 1959 г. в София. През 1986 г. завършва специалност „История“, профил „История на Византия и балканските народи“ в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. През 1991 г. защитава докторат по темата „Реформите в Югославия 1948–1953 г.“, който е в основата на настоящата книга. Работил е като журналист, а от 1998 г. е главен асистент във Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“.